

การศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบิณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

พระบุญช่วย จันทสโร (หอมไธย์)

		อ 294.315 บ423ก 2551 ๓1
29A5125008		
Title: การศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบิณฑิต ในคำสอนของพระพุทธศาสนา		
ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย		

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

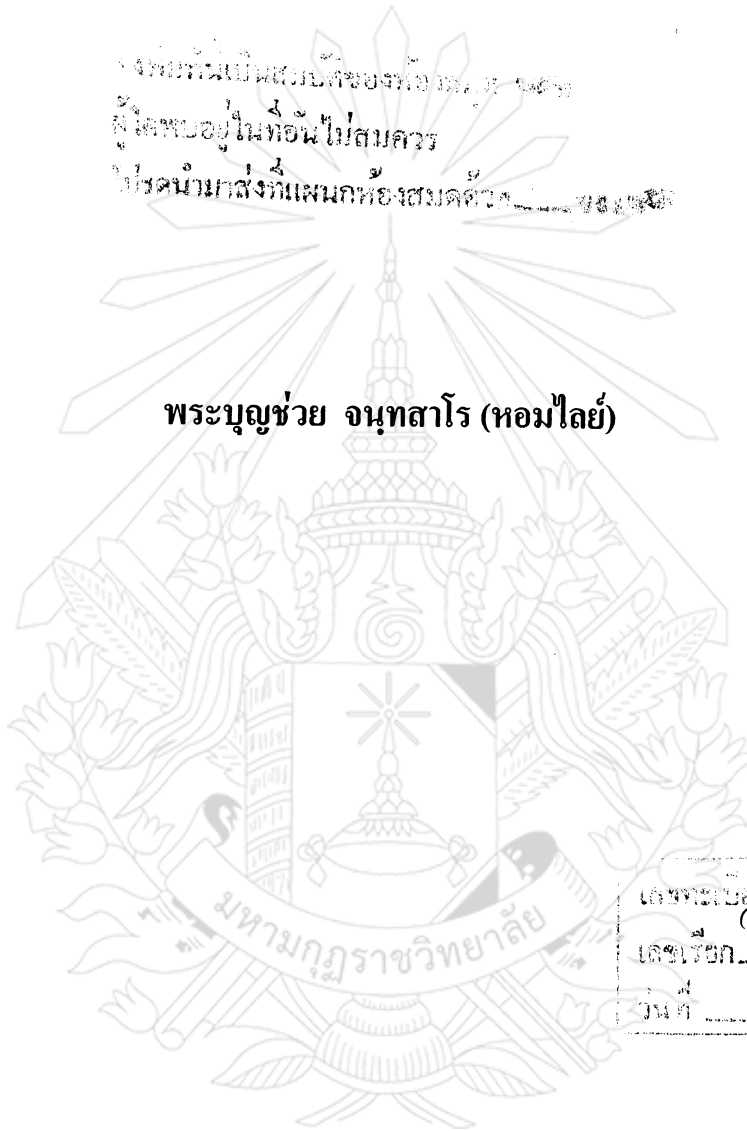
พุทธศักราช ๒๕๕๑

การศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

พิมพ์ที่มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
ที่วัดบวรนิเวศน์ กรุงเทพมหานคร
โปรดนำมรดกแห่งแผ่นดินของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

พระบุญช่วย จันทสารโร (หอมไฉย)

294,315
0423 1151
781-055
11/11/10104

เลขที่ออก 5125008
เลขที่ 294.315
เลขที่ออก 423 ก ๑1
วันที่ ๗ พ.ค. 52

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

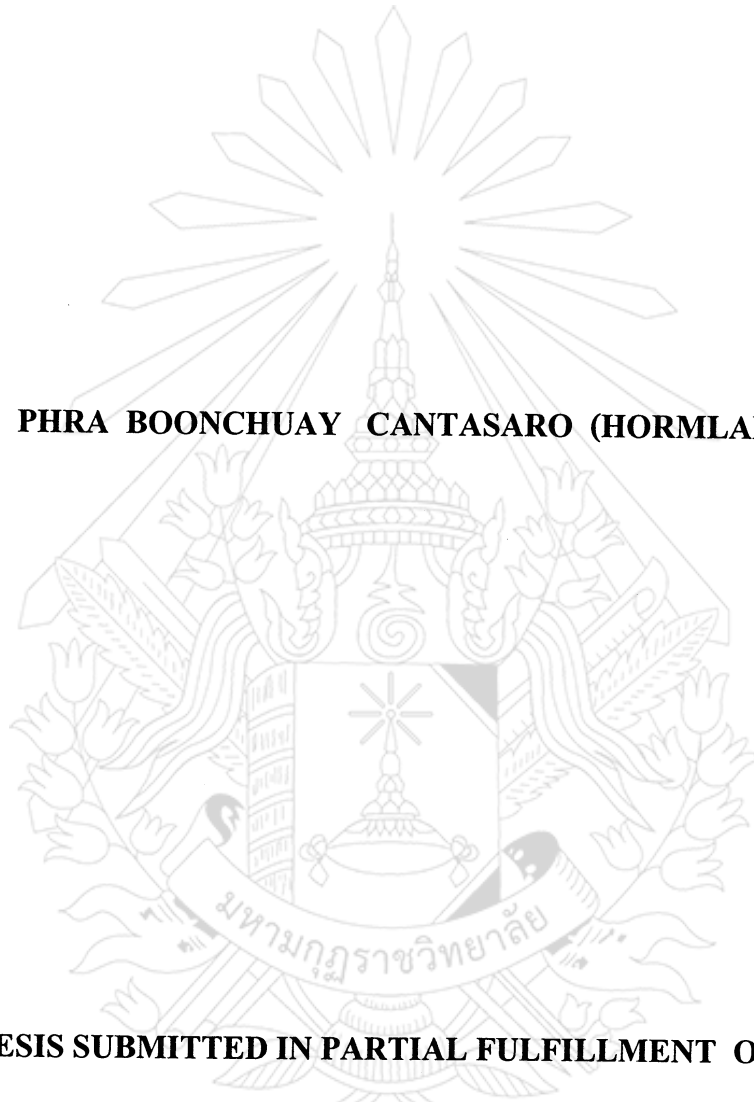
สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๑

**AN ANALYTICAL STUDY OF WISE LIVELIHOOD
ACCORDING TO BUDDHIST PRINCIPLES**

PHRA BOONCHUAY CANTASARO (HORMLAI)

**A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS**

**FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHIST STUDIES**

GRADUATE SCHOOL

MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY

B.E. 2551 (2008)

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของ
พระพุทธศาสนา
ชื่อนักศึกษา : พระบุญช่วย จันทสโร (หอมไฉย)
สาขาวิชา : พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยขุม
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : ดร.ธีรวัฒน์ แสงแก้ว
ปีการศึกษา : ๒๕๕๑

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยขุม)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ดร.ธีรวัฒน์ แสงแก้ว)

..... กรรมการ
(พระมหาสุทิตย์ อากาศโร (ดร.))

..... กรรมการ
(ดร. สุวิญ รัถสัตย์)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis Title : **An Analytical Study of Wise Livelihood According to Buddhist Principles**
Student's Name : **Phra Boonchuay Cantasaro (Hormlai)**
Department : **Buddhist Studies**
Advisor : **Assoc. Prof. Suchao Ploychum**
Co-Advisor : **Dr. Theerat Saengkaew**
Academic Year : **B.E. 2551 (2008)**

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial Fulfillment for Master's Degree.

P. Sampipattanaviriyajarn
..... Dean of Graduate School
(Phrakhrupaladsampipattanaviriyajarn)

Thesis Committee

P. Sampipattanaviriyajarn
..... Chairman
(Phrakhrupaladsampipattanaviriyajarn)

S. Ploychum
..... Advisor
(Associate Professor Suchao Ploychum)

Theerat S.
..... Co-Advisor
(Dr. Theerat Saengkaew)

Suthit Aphakaro
..... Member
(Phramaha Suthit Aphakaro)

Dr. Suvin Ruksat
..... Member
(Dr. Suvin Ruksat)

หัวข้อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของ
	: พระพุทธศาสนา
ชื่อนักศึกษา	: พระบุญช่วย จันทสารโร (หอมไธย์)
สาขาวิชา	: พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา	: รองศาสตราจารย์สุเชาว์ พลอยชุม
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	: ดร. วีรวัฒน์ แสงแก้ว
ปีการศึกษา	: ๒๕๕๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา วิทยานิพนธ์นี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า

คำสอนเรื่องบัณฑิตที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกนั้น มีการกล่าวถึงภิกษุผู้เป็นบัณฑิตและบุคคลผู้เป็นบัณฑิตในความหมายทั่วไป ซึ่งประกอบด้วยคุณลักษณะสำคัญ ๒ ประการเหมือนกัน คือ คุณลักษณะทางด้านความรู้ดี และคุณลักษณะทางด้านความประพฤติดี หรือที่เรียกว่าวิชาและจรณะ

การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา สำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิตนั้น ดำรงชีวิตตามหลักไตรสิกขา คือ สีลสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขา ซึ่งหลักการทั้ง ๓ นี้จะนำพาให้ภิกษุถึงความหลุดพ้นแห่งกองทุกข์ได้ ส่วนการดำรงชีวิตสำหรับบุคคลทั่วไปที่เป็นบัณฑิต มีเป้าหมายเป็นกลาง ๆ ในการดำรงชีวิตหรือประพฤติตามหลักบุญกิริยาวัตถุ ๓ ได้แก่ หลักทาน หลักศีล และหลักภาวนา

วิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาพบว่า การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่มนั้น สรุปลงได้ ๓ ระดับ คือ ผลในปัจจุบัน ได้แก่ ความสรรเสริญ เกียรติยศ ชื่อเสียง ผลในอนาคต ได้แก่ การมีคุณภาพชีวิตที่ดีด้วยการถือกำเนิดในภพที่ดี และผลขั้นสูงสุด ได้แก่ การมีจิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความครอบงำของกิเลสได้

Thesis Title : **An Analytical Study of Wise Livelihood According to Buddhist Principles**

Student's Name : **Phra Boonchuay Cantasaro (Hormlai)**

Department : **Buddhist Studies**

Advisor : **Associate Professor Suchao Ploychum**

Co-Advisor : **Dr. Theerat Saengkaew**

Academic Year : **2551 (2008)**

ABSTRACT

The objectives of this thesis were 1) to study the teachings on the wise 2) to study living a life of the wise and 3) to analyze the wise livelihood in Theravada Buddhism. The data used in the study were from the Tipitaka, Commentaries, textbooks, documents and research works.

The results of research were found as follows:

The teaching on the wise appeared in Vinaya Pitaka and Suttanta Pitaka revealed that the wise monks and wise lay-people shared two similar qualifications; good knowledge and good conduct.

For their livelihood, the wise monks lived their lives according to the principles in the Threefold Training which could lead them to the ultimate goal, i.e. the salvation. The wise lay-people should lead their lives with the principles in the three items of meritorious action; giving, observing the precepts and the mental development.

The livelihood of both groups aimed for results in three levels; praise, honour and fame in this world, being reborn with positive quality in a good realm of state of existence, and realization and salvation as the ultimate goal.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย กระผม ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย คณาจารย์ผู้สอน กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน เจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัย (มมร.) ที่ช่วยเหลือไว้ในที่นี้ด้วย และขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ สุเชาวน์ พลอยชุม อาจารย์จากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์เล่มนี้ และได้กรุณาให้คำปรึกษา ชี้แนะตรวจสอบและแก้ไขในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ด้วยดีเสมอมา ขอขอบคุณอาจารย์ ดร.ธีรวัฒน์ แสงแก้ว อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้ช่วยเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาร่วมในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้ให้คำแนะนำในการเขียนวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณพระคุณ พระครูโพธิธรรมานุกูต เจ้าอาวาสวัดโพธิ์นาคอ. เมือง จ.นครนายก ผู้มีอุปการคุณตั้งแต่ข้าพเจ้าเป็นสามเณร ขอขอบพระคุณ พระครูโกศลธรรมคุณ (สำลี) เจ้าอาวาสวัดธรรมมาภิตาราม (สะพานสูงบางซื่อ) พระอาจารย์อุทิศ อภิวิโร คุณชนชาติ เมฆวันวรา และคุณฉัฐติกาญจน์ รวยโชคกาญจน์ ที่ช่วยให้คำแนะนำและให้ความอุปการะพร้อมทั้งให้กำลังใจเสมอมา และขอขอบพระคุณ คณาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการความรู้ทุกอย่างแก่ข้าพเจ้า ขอขอบคุณเพื่อนบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย รุ่นที่ ๑๗ / ๒๕๔๗ ที่คอยให้กำลังใจเสมอมา

ความดีและประโยชน์ใด ๆ ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ข้าพเจ้าขอมอบบูชาคุณพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นแสงสว่าง เป็นดวงปัญญาต่อชาวโลก และขออุทิศผลกุศลทั้งหมดนี้ให้แก่บูรพาจารย์และอุปัชฌาย์อาจารย์ทั้งหลายตลอดทั้งบิดามารดา ญาติ พี่น้อง ผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ที่คอยให้ความช่วยเหลือและให้กำลังใจข้าพเจ้าเสมอมา

พระบุญช่วย จันทสารโร (หอมไต้)

สารบัญย่อ

พระไตรปิฎกที่ผู้วิจัยใช้ค้นคว้าทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ คือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยใช้คำย่อและคำเต็มของพระไตรปิฎกไว้ในเชิงอรรถของวิทยานิพนธ์ ซึ่งมีการเรียงตามลำดับเล่มพร้อมทั้งคำเต็มดังต่อไปนี้

คำย่อ

พระวินยปิฎก

วิ.มหา.

คำเต็ม

วินยปิฎก มหาจุค

วิ.ม.

วินยปิฎก มหาจุค

วิ.ภิกขุณี.

วินยปิฎก ภิกขุณีวิภังค

วิ.จู.

วินยปิฎก จูฬคค

วิ.ป.

วินยปิฎก ปรีวารคค

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.

สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกขนธคค

ที.ม.

สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาจุค

ที.ปา.

สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค

ม.มู.

สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก

ม.ม.

สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสก

ม.อุ.

สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก

สํ.ส.

สุตตันตปิฎก สงฺยุตฺตนิคาย สคคค

สํ.นิ.

สุตตันตปิฎก สงฺยุตฺตนิคาย นิทานคค

สํ.ข

สุตตันตปิฎก สงฺยุตฺตนิคาย ขนธคค

สํ.สพ.

สุตตันตปิฎก สงฺยุตฺตนิคาย สพคคค

สํ.ม.

สุตตันตปิฎก สงฺยุตฺตนิคาย มหาวารคค

อง.ตค.

สุตตันตปิฎก องคฺตฺตรนิคาย ตคคค

อง.จตุก.

สุตตันตปิฎก องคฺตฺตรนิคาย จตุกคคค

อง.ปณฺจก.

สุตตันตปิฎก องคฺตฺตรนิคาย ปณฺจกคคค

อง.สตุตค.

สุตตันตปิฎก องคฺตฺตรนิคาย สตุตคคคค

อง.ทสก.

สุตตันตปิฎก องคฺตฺตรนิคาย ทสกคคคค

ขุ.ธ

สุตตันตปิฎก ขุทฺทกนิคาย ธมฺมปท

จุ.ชา	สุตตนต์ปิฎก จุฑาทกนิกาย ชาคก
จุ.ม	สุตตนต์ปิฎก จุฑาทกนิกาย มหานิทเทศ
จุ.ปฎิ	สุตตนต์ปิฎก จุฑาทกนิกาย ปฏิสมภิทามคค
พระอภิธรรมปิฎก	
อภิ.ป.	อภิธมมปิฎก ปุคคตปญญตติ

สำหรับเลขที่อยู่หลังชื่อคัมภีร์ใช้การอ้างอิงแบบ ๓ ตอน คือ อ้างชื่อคัมภีร์ เล่ม ข้อ และหน้า ตามลำดับ ดังนี้ เช่น วิ.ม. ๔/๗/๑๑. ซึ่งหมายถึง พระวินัยปิฎก มหาวกค เล่มที่ ๔ ข้อที่ ๗ และหน้าที่ ๑๑ เป็นต้น

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญคำย่อ	ง
สารบัญ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์	๒
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๒
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๒
๑.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๕
บทที่ ๒ คำสอนเรื่องบัณฑิตในพระพุทธศาสนา	๖
๒.๑ ความหมายของคำว่าบัณฑิต	๖
๒.๒ คำสอนเรื่องบัณฑิตที่มีปรากฏในพระวินัยปิฎก	๘
๒.๓ คำสอนเรื่องบัณฑิตที่มีปรากฏในพระสุตตันตปิฎก	๑๖
๒.๔ คำสอนเรื่องบัณฑิตที่มีปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก	๓๘
บทที่ ๓ การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา	๔๑
๓.๑ การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ	๔๑
๓.๑.๑ การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลสิกขา	๔๓
๑.การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๒	๔๔
๒.การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๓	๔๕
๓.การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๔	๔๘
๓.๑.๒ การดำเนินชีวิตตามหลักการของจิตตสิกขา	๕๐

๓.๑.๓ การดำเนินชีวิตตามหลักการของปัญญาศึกษา	๕๖
๓.๒ การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป	๖๑
๓.๒.๑ การดำเนินชีวิตตามหลักการของทานมัย	๖๒
๓.๒.๒ การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลมัย	๖๓
๓.๒.๓ การดำเนินชีวิตตามหลักการของภาวนามัย	๖๐
บทที่ ๔ ศึกษาวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา	๘๑
๔.๑ วิเคราะห์คุณลักษณะของบัณฑิตที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๘๑
๔.๑.๑ คุณลักษณะทางความรู้ของภิกษุ	๘๒
๔.๑.๒ คุณลักษณะทางความประพฤติ	๘๒
๔.๑.๓ คุณลักษณะทางความรู้ของบัณฑิตทั่วไป	๘๔
๔.๑.๔ คุณลักษณะทางความประพฤติของบัณฑิตทั่วไป	๘๕
๔.๒ วิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา	๘๖
๔.๒.๑ การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ	๘๖
๔.๒.๒ การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป	๘๒
๔.๓ สรุปผลการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา	๘๗
๔.๔ ข้อวิจารณ์	๑๐๐
บทที่ ๕ สรุปและข้อเสนอแนะ	๑๐๔
๕.๑ บทสรุป	๑๐๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๖
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๐๖
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๑๐๖
บรรณานุกรม	๑๐๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๘

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การดำรงชีวิตอยู่ในสังคม โดยทั่วไปจะพบว่ามีปัญหาต่าง ๆ ทั้งปัญหาส่วนบุคคล ปัญหาของสังคม ปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้อาจเกิดขึ้นมาจากตนเองหรือบุคคลที่อยู่รอบข้างก็ได้ ระดับของปัญหาจะรุนแรงมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสภาวะการณ์และปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบ การแก้ปัญหาในแต่ละปัญหาจะใช้วิธีการแตกต่างกันไปตามเหตุปัจจัย แต่สำหรับพระพุทธศาสนา เชื่อว่าผู้ที่ เป็นบัณฑิต มีปัญญา มีความรู้ชัดเป็นกำลังสำคัญสำหรับการพิจารณา วินิจฉัยตัดสิน ปัญหาและเรื่องราวต่าง ๆ นั้น จะอาศัยสติ ความระลึกรู้ และความมีใจสงบตั้งมั่นในความเป็นกลาง ไม่หวั่นไหวด้วยอคติใด ๆ จะมองปัญหาด้วยใจเป็นกลางไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง ผู้ที่เป็นบัณฑิตจะตั้งตนไว้ชอบ มีการตั้งเป้าหมายชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรมไว้ถูกต้อง คือ

๑. เป้าหมายหมายขั้นแรกของบัณฑิต คือ การตั้งเป้าหมายชีวิตเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน คือ จะต้องตั้งตัวตั้งฐานะให้ได้ด้วยการประกอบอาชีพที่สุจริต

๒. เป้าหมายขั้นที่สองของบัณฑิต คือ การตั้งเป้าหมายชีวิตเพื่อประโยชน์ในอนาคต คือ ตั้งใจสร้างบุญกุศลอย่างเต็มที่ในทุกวิถีทาง เพื่อสะสมเป็นทุนต่อไป

๓. เป้าหมายขั้นที่สามของบัณฑิต คือการตั้งเป้าหมายชีวิตไว้สูงสุดเพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง อันได้แก่ การตั้งใจประพฤติปฏิบัติธรรมทุกรูปแบบ เพื่อปราบความโลภ ความโกรธ และความหลงให้หมดสิ้นไปได้

ดังนั้น “บัณฑิต” ในพระพุทธศาสนามีใช้หมายถึงบุคคลผู้ศึกษาวิชาการทางโลกจบหลักสูตรระดับปริญญาขึ้นไปและได้รับปริญญาบัตรแล้ว ทั้งมิใช่หมายถึงผู้คงแก่เรียนมีสติปัญญามีความสามารถพิเศษทางใดทางหนึ่งโดยเฉพาะจนได้รับการยกย่องให้มีปริญญากิตติมศักดิ์ บัณฑิตที่กล่าวนี้เรียกว่า บัณฑิตทางโลก หรือสมมติเรียกกันทางโลก แต่บัณฑิตทางโลกอาจได้รับการยกย่องให้เป็นบัณฑิตในทางธรรมก็ได้ ถ้าบุคคลผู้นั้นมีความเคารพธรรม มีการประพฤติปฏิบัติธรรมสม่ำเสมอ โดยดำเนินชีวิตไม่มีการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น มีแต่ความเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นและสังคม ผู้ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิตนั้น จะดำเนินชีวิตที่สมบูรณ์แบบที่สุด คือสมบูรณ์แบบด้วยความประพฤติชอบทางกาย สมบูรณ์แบบด้วยความประพฤติชอบทางวาจา และสมบูรณ์

แบบด้วยความประพฤติกุศลชอบทางใจ ความสมบูรณ์แบบทั้ง ๓ ข้อนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า สุจริต ๓ เมื่อประพฤติกุศลสม่ำเสมอแล้วบุคคลนั้นก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิตในทางพระพุทธศาสนา

ดังนั้น จะเป็นบัณฑิตทางโลกที่ได้รับปริญญาบัตรมาแล้วก็ตาม จะเป็นคนมีการศึกษาก็ตาม จะเป็นผู้ไม่เคยเรียนรู้เลยก็ตาม ก็สามารถเป็นบัณฑิตได้ทัดเทียมกันทั้งหมด หากผู้นั้นมีการเคารพธรรม มีการประพฤติปฏิบัติธรรมสม่ำเสมอ ถวายกันข้าม แม้จะเป็นบัณฑิตทางโลกมาแล้ว แต่ไม่มีความเคารพในธรรม ไม่มีความประพฤติปฏิบัติธรรม มีการดำเนินชีวิตไปในทางที่เบียดเบียนผู้อื่น มีความเห็นแก่ตัว ประพฤติทุจริตทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็หาได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิตนี้ไม่ จะได้ก็แต่นามว่าเป็นคนพาลเท่านั้น ฉะนั้น เพื่อความกระจ่างชัดในเรื่องนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์เรื่องการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนทางพระพุทธศาสนา

๑.๒ วัตถุประสงค์

- ๑.๒.๑. เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๒. เพื่อศึกษาการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ โดยมีพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา นอกจากนี้ก็ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลชั้นทุติยภูมิอันได้แก่ตำราของนักวิชาการ และรายงานการวิจัยที่นักวิจัยได้รวบรวมไว้ที่อยู่ในขอบเขตของเรื่องที่ทำการศึกษา เพื่อนำมาเป็นกรอบความคิดในการศึกษา

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิจัยข้อมูลจากเอกสาร(Documentary Research) โดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้คือ

๑. ศึกษาข้อมูลที่มีในพระไตรปิฎก
๒. ศึกษาข้อมูลจากตำราของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา
๓. ศึกษาวิจารณ์ข้อมูลที่ได้รวบรวมจากเอกสารต่าง ๆ
๔. เรียบเรียงเป็นรายงานการวิจัยและสรุปเป็นข้อเสนอแนะ

๑.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา มีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตและคุณลักษณะของบัณฑิตที่นักวิชาการทั้งหลายได้เรียบเรียงไว้ ซึ่งผู้วิจัยจะนำหลักการเหล่านั้นมากล่าวไว้พอสังเขป ดังนี้

พระเทพดิลก (ระแบบ จิตญา โณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือหลักมงคล ๓๘ ประการท่านกล่าวถึงกรอบของคำว่าบัณฑิตพอสรุปได้ในที่นี้ว่า คือคนดีที่แสดงออกให้เห็นความเป็นผู้มีคุณธรรมจากการกระทำ คำพูด ความคิดที่ล้วนเป็นไปในทางสุจริต การครองชีวิตโดยไม่เบียดเบียนตนเอง คนอื่นและสังคมให้เดือดร้อนเป็นเบื้องต้น ตลอดจนสามารถทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่นทั้งสร้างสรรค์พัฒนาให้กระจายกว้างไกลออกไปตามลำดับ^๑

แสง จันทร์งาม ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธศาสนาวินิชาโดยสรุปใจความได้ว่า การดำเนินชีวิตของบัณฑิตในทางโลกนั้นเป็นการดำรงชีวิตขั้นพื้นฐานในการอยู่ในสังคม เช่น มีการทำงาน ประกอบอาชีพเพื่อการครองชีพ คือเป็นการเน้นแสวงหาความสุขทางวัตถุมากกว่าความสุขทางใจ หมายความว่าให้ความสำคัญทางวัตถุมากกว่า เพราะฉะนั้น การดำรงชีวิตของบัณฑิตก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือบัณฑิตที่ไม่มีศีลธรรมและบัณฑิตที่มีศีลธรรม ซึ่งบุคคลระดับหลังนี้จะต้องมีหลักการในการดำเนินชีวิตให้สมกับความเป็นบัณฑิตของตนเอง ตามทัศนะทางพระพุทธศาสนาแล้ว บัณฑิตระดับโลกิยะนี้สมควรที่จะมีหลักประพฤติปฏิบัติตามหลักมาตรฐานของชาวพุทธคือเป็นหลักเบื้องต้นในการอบรมตนเพื่อให้อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา พัฒนาขึ้นตามลำดับเพื่อเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติตนตามหลักธรรมขั้นสูงต่อไป^๒

พระมหาสุภวิษณุ วิราม ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องกัลยาณมิตรตามหลักพุทธจริยศาสตร์ที่ศนะของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายของโรงเรียนวัดปากน้ำวิทยาคมและโรงเรียนสุวรรณพลับพลาพิทยาคมกรุงเทพมหานคร จากการวิเคราะห์วิทยานิพนธ์เล่มนี้ชี้ให้เห็นว่าบัณฑิต เป็นผู้ที่ดีดำเนินชีวิตด้วยความถูกต้องตามหลักคำสอนทางศาสนา และจะต้องมีคุณสมบัติตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ คือ บัณฑิตเป็นผู้มีปกติคิดดี มีปกติพูดถ้อยคำดี มีปกติทำการดี อีกอย่างหนึ่งบัณฑิตเป็นผู้ตั้งปัญหาโดยแยกกาย แก้ปัญหาโดยแยกกาย และเมื่อคนอื่นแก้ปัญหาโดยแยก

^๑พระเทพดิลก (ระแบบ จิตญา โณ), หลักมงคล ๓๘ ประการ: ธรรมเพื่อความสวัสดิ์ในที่ทั้งปวง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรมจัดพิมพ์เผยแพร่, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕.

^๒แสง จันทร์งาม, พุทธศาสนาวินิชา, (กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ, ๒๕๓๕), หน้า ๒๕๗.

คายด้วยคำสละสลวยได้เหตุได้ผลก็ยินดีด้วย ลักษณะของบัณฑิตนั้นย่อมเป็นเพื่อประโยชน์ทั้งสองฝ่ายคือ ประพฤติประโยชน์ตนให้บริบูรณ์ และประพฤตินำประโยชน์เพื่อคนอื่น”

ประโยชน์ ส่งกลิ่น ได้ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของการพัฒนาตนตามแนวคำสอนในมงคลสูตร ผลการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า บัณฑิตทางโลกกับบัณฑิตทางธรรมมีความแตกต่างกัน คือ บัณฑิตทางโลกจะหมายถึงผู้ที่จบการศึกษาในระดับปริญญาสาขาใดสาขาหนึ่ง เช่น รัฐศาสตร์ บัณฑิตหรือเนติบัณฑิต ซึ่งบัณฑิตในทางโลกนี้แม้จะเป็นผู้มีความรู้ดี แต่ยังไม่แน่ว่าจะมีความประพฤติดีหรือไม่ ส่วนบัณฑิตทางธรรมนั้น จะหมายถึงผู้ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความรู้หรือด้วยปัญญา ซึ่งลักษณะของความรู้ที่จะทำให้เป็นบัณฑิตในทางธรรมนั้น คือจะต้องรู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักบาปบุญคุณโทษและรู้จักประโยชน์มิใช่ประโยชน์ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตในทางโลกนั้น ไม่ว่าจะได้รับปริญญาเป็นบัณฑิต มหาบัณฑิตหรือคุณวุฒิบัณฑิตสักกี่ใบก็ตาม ถ้าขาดความรู้จักผิดชอบชั่วดีเสียอย่างเดียวกันเป็นในบัณฑิตทางธรรมไม่ได้ ส่วนบุคคลผู้รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักบาปบุญคุณโทษ และรู้จักประโยชน์มิใช่ประโยชน์ แม้จะอ่านหนังสือไม่ออกเขียนหนังสือไม่ได้ แต่ก็สามารถเป็นบัณฑิตในทางธรรมได้^๔

พระมหาทองพูน ปกสุธโร (นางวงศ์) ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตในอุดมคติตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท ผลการศึกษาสรุปได้ว่าการดำรงชีวิตของบัณฑิตตามแนวพุทธปรัชญานั้น จะเป็นบุคคลที่ดำเนินชีวิตไปในแนวทางที่จะพัฒนาตนเอง จนสามารถเป็นบัณฑิตขั้นอริยะตามทัศนะของพระพุทธศาสนานอกจากนั้น บัณฑิตที่เป็นกัลยาณบุรุษน ก็ยึดแนวปฏิบัติตามหลักคำสอนในการครองชีพและการดำเนินชีวิตในสังคม ในการครองเรือนและสมณะ จะแตกต่างกันแต่เพียงจุดมุ่งหมายในการนำไปประพฤตินำไปปฏิบัติ หากจะวิเคราะห์เจาะลึกกันจริงๆ แล้วหลักการ

^๔พระมหาสุภวิษณุ วิราม, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องกัลยาณมิตรตามหลักพุทธจริยศาสตร์ทัศนะของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายของ โรงเรียนวัดปากน้ำวิฑายาคมและโรงเรียนสุวรรณพลับพลาพิทยาคมกรุงเทพมหานคร”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๔๕, ๑๘๐ หน้า.

“ประโยชน์ ส่งกลิ่น, “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของการพัฒนาตนตามแนวคำสอนในมงคลสูตร”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๔๕, ๑๒๔ หน้า.

ดำเนินชีวิตของบัณฑิตนั้นมิทั้งจริยธรรมและคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานสำหรับบัณฑิตและหลักคุณธรรมสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมที่บัณฑิตเกี่ยวข้อง^๕

พระครูประโชติโพธิธรรม (ไชยรัตน์) ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของคนพาลกับบัณฑิตในพระพุทธศาสนา โดยสรุปใจความได้ดังนี้ คนดีที่เรียกว่า “บัณฑิต” ยังพบว่า บัณฑิตในพระพุทธศาสนากับบัณฑิตทางโลกนั้น มีความหมายที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน แต่มีขอบเขตในเรื่องของสิ่งที่บอกคุณลักษณะของบัณฑิตนั้นต่างกันออกไป คือในทางพระพุทธศาสนาถือเอาบุคคลที่รู้จักชั่ว รู้จักดี สามารถแยกแยะถึงสิ่งที่เป็นคนและสิ่งที่เป็นคนโทษออกจากกันได้ ไม่ได้จำกัดเพียงความสามารถของบุคคลผู้ผ่านการเรียนรู้ชีวิตมามากเพียงอย่างเดียว หรือผ่านการรับรองจากสถาบันใดสถาบันหนึ่งเท่านั้น แต่บัณฑิตในทางพระพุทธศาสนามีความหมายที่ลึกไปกว่าสิ่งภายนอกที่สามารถเห็นได้ด้วยตาภายนอกเพียงอย่างเดียว คือความเป็นบัณฑิตนั้นจะต้องเริ่มพัฒนามาจากจิตใจ และความคิดภายในให้ดีเสียก่อน คือ การฝึกพัฒนาจิตใจให้เกิดปัญญา รู้เห็นสิ่งที่ควรรู้ทั้งหลายตามความเป็นจริง ด้วยหลักความเชื่อที่ว่า “จิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำสุขมาให้” หรือ “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” คือเมื่อฝึกอบรมจิตดีแล้วการแสดงออกของพฤติกรรมในด้านนอกย่อมดีหมดไม่ว่าจะอยู่ในสถานภาพทางสังคมอย่างไรก็ตามในทางพระพุทธศาสนา ก็เรียกได้ว่าเป็นบัณฑิต^๖

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๖.๑. ทำให้ทราบคำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา
- ๑.๖.๒. ทำให้ทราบการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา
- ๑.๖.๓. ทำให้ทราบคุณค่าของการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา
- ๑.๖.๔. เพื่อให้เป็นแนวทางหรือประโยชน์ในการค้นคว้าของผู้วิจัยอื่นต่อไป

^๕พระมหาทองพูล ปภัสโร(นางวงค์), “บัณฑิตในอุดมคติตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย :มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, ๑๑๘ หน้า.

^๖พระครูประโชติโพธิธรรม (ไชยรัตน์), “ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของคนพาลกับบัณฑิตในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, ๘๕ หน้า.

บทที่ ๒

คำสอนเรื่องบัณฑิตในพระพุทธศาสนา

บุคคลผู้เป็นบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะอยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตรของบุคคลทั้งหลาย เป็นบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่มีทั้งความรู้ดีพร้อมที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง หรือช่วยชี้ช่องทางที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น หรือเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความประพฤติที่ดีเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในทางที่ถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้

๒.๑ ความหมายของคำว่าบัณฑิต

คำว่า “บัณฑิต” ตรงกับคำศัพท์บาลีว่า “ปณฺฑิต” หมายถึงเป็นบัณฑิตด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ความเป็นผู้ฉลาดในอายุตนะ ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท และ ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ในมังคลัตถทีปนี ได้ให้ความหมายไว้ว่า “บุคคลผู้ดำเนินไปในทางกุศลกรรม คือ ทำดี พุคฺคี คิณฺณิและดำเนินชีวิตในประโยชน์ด้วยประโยชน์ คติรู้ ใ้ปัญญารอบรู้ในเหตุผลไปด้วยกันบุคคลนี้เรียกว่าบัณฑิต”^๑ ในปรมัตถโชติกา ได้ให้ความหมายของผู้ที่เป็นบัณฑิตไว้ว่า “บุคคลผู้ดำเนินชีวิตในประโยชน์ในชาตินี้และประโยชน์ชาติหน้าด้วยญาณคติ รู้จักใช้ความหยั่งรู้ด้วยกัน บุคคลนี้เรียกว่าบัณฑิต”^๒ ในสังกัณฺโฑปกรณํ ท่านแสดงมูลศัพท์แห่งบัณฑิตศัพท์ว่า “ปจฺจิธาตุ ในอรรถว่าสอดส่องปัญญา ชื่อว่าบัณฑิต คือ สอดส่อง หมายความว่าสอดส่องไปในประโยชน์และผู้ดำเนินชีวิตไปด้วยปัญญาเครื่องสอดส่องบุคคลนี้เรียกว่าบัณฑิต”^๓

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ให้ความหมายของคำว่า “บัณฑิต คือ คนฉลาดรู้เท่าทันความจริงตามเหตุผล และไม่ใช่ว่าเป็นแต่กำเนิด แต่เป็นเพราะความประพฤติดีตรงกันข้ามกับคนพาล เพราะตั้งใจศึกษาและใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้จักว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์ เมื่อจะทำ จะพูด

^๑ คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนี แปลเล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

จะคิด ก็ใช้ปัญญาพิจารณาว่า การที่ทำ คำที่พูด เรื่องที่คิดนั้นดีหรือชั่ว เป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์”^๔

สมเด็จพระสังฆราช(จวน อุฏฐายี)ได้ให้ความหมายของคำว่า บัณฑิต ไว้ว่า “คนดีทุกชนิด เรียกว่าบัณฑิต เพราะเป็นคนฉลาด รู้จักดี รู้จักชั่ว รู้จักเว้นชั่วประพฤติดี รู้จักทางเจริญ รู้จักทางเสื่อมดำเนินทางเจริญ บัณฑิต คือคนที่มีปัญญารู้จักใช้ปัญญาในการประกอบกิจ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่นทั่วไป”^๕

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก(สุวฑฒนมหาเถร)ได้ให้ความหมายของคำว่า บัณฑิต ไว้ว่า “บัณฑิตในพระพุทธศาสนาหมายถึง คนดีมีปัญญา ผู้เป็นคนดี มีปัญญาเพียงพอพร้อมธรรม ย่อมเชื่อมั่นในกรรม มีเมตตา มีความกตัญญูรู้น้ำใจ”^๖

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ) ได้ให้ความหมายของคำว่า บัณฑิต ไว้ในหนังสือ อุดมมงคลในพระพุทธศาสนาเล่ม ๑ ไว้ว่า คำว่า “คนดีในพระพุทธศาสนาท่านเรียกว่าบัณฑิต บัณฑิตนั้นคือผู้ที่ประพฤดิธรรม คนที่เป็นบัณฑิตนั้น ตามศัพท์แปลไว้ว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ผู้ใดดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ผู้นั้นชื่อว่าบัณฑิต เพราะฉะนั้น บัณฑิตก็คือคนดีนั่นเอง”^๗

พระเทพเวที(ประยูร ญาคูโต)ได้ให้ความหมายของคำว่าบัณฑิตไว้ว่า “บัณฑิตนั้นหมายถึงคนมีสติปัญญา มีคุณธรรม และความดีงามอื่น ๆ พร้อมอยู่ในตัว กล่าวคือ มีสติปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว มีคุณธรรม มีจริยธรรมที่ได้พัฒนาแล้ว คนที่ได้พัฒนาแล้วเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เรียกว่าเป็นบัณฑิต แม้ถึงคนพัฒนาตนจะสมบูรณ์ หรืออยู่ในระหว่างพัฒนาหรือเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ก็อนุโลมเรียกว่าบัณฑิตได้ บัณฑิตนั้นมีความเป็นมนุษย์ มีคุณธรรม มีสติปัญญา ที่จะ

^๔สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมนุกรม ประมวลจากพระนิพนธ์**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๒๒๘.

^๕สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี), **มงคลในพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๘.

^๖สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก(สุวฑฒนมหาเถร), **ตนอันเป็นที่รักยิ่งของตน**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๓๐.

^๗พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), **อุดมมงคลในพระพุทธศาสนาเล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๕.

ดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง ที่จะไปทำหน้าที่ตนต่อชีวิตต่อสังคม กล่าวสั้น ๆ บัณฑิต คือผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา”^๔

และในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕ ได้ให้ความหมายของคำว่า “บัณฑิต”คือ ผู้ทรงความรู้ ผู้มีปัญญา นักปราชญ์ ผู้สำเร็จการศึกษาชั้นปริญญาซึ่งมี ๓ คือ ปริญญาตรี ปริญญาโท ปริญญาเอก เรียกว่า บัณฑิต มหาบัณฑิต คุศฎีบัณฑิต และมีอีกคำหนึ่ง คือ “บัณฑิตย์” ซึ่งมีความหมายว่า ความรอบรู้ การเรียน ความเป็นบัณฑิต^๕

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ความหมายของคำว่า “บัณฑิต” ตามหลักทศนะของพระพุทธศาสนา คือ บุคคลที่ฉลาดมีปัญญาเป็นเครื่องดำเนินชีวิต แต่ในพระพุทธศาสนาได้ให้ความเกี่ยวกับบัณฑิตไว้อย่างกว้างขวาง โดยกำหนดความหมายนอกเหนือจากผู้ที่ได้รับปริญญาตามทศนะทางโลก ทางพระพุทธศาสนานั้นกำหนดเอาความหมายของบัณฑิตที่แท้จริงโดยนำเอาคุณสมบัติของบุคคลนั้นมาพิจารณาว่าเป็นบัณฑิตหรือไม่ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีหลายแบบหลายอย่าง ดังที่จะนำพุทธพจน์มาแสดงไว้ในที่เป็นตัวอย่างและเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

๒.๒ คำสอนเรื่องบัณฑิตที่มีปรากฏในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎกนั้นได้แสดงถึงเรื่องระเบียบวินัยหรือข้อห้าม ซึ่งเป็นข้อที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติขึ้นเพื่อให้ภิกษุและภิกษุณีรวมทั้งสามเณรและสามเณรีได้ประพฤติปฏิบัติตาม เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังฆมณฑล

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๓ ภิกษุณีวิภังคมีคำกล่าวถึงภิกษุณีนางหนึ่งว่าเป็นบัณฑิต ชื่อว่าสุนทรินันทาว่า “มีรูปงามน่าดู น่าชม เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด มีปัญญา ขยัน ไม่เกียจคร้าน ประกอบด้วยปัญญาใคร่ครองในงานนั้น ๆ สามารถกระทำ สามารถจัดแจงได้...”^๖

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ ได้กล่าวถึงคำว่าบัณฑิตไว้ใน พรหมยาจนกถาว่าด้วยพรหมอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม เรื่องทรงพิจารณาความลึกซึ้งแห่งปฏิจจสมุปบาท โดยมีความสรุป ดังนี้

^๔พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อัมรินทร์ พรินติง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๒๐.

^๕ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์), หน้า ๔๖๕.

^๖วิ.ภิกษุณี. ๓/๖๕๖/๒.

“ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ ณ กวางตันขอพาลนิโครธนั้น ขณะเมื่อทรงพลิกเร็นอยู่ในที่สงัด ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้ร่ำรวยด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอภัยปัจฉิมจักษุ หลักปฏิจางสมุขปาถ ถึงแม้ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จึงพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”^{๑๑}

ในทิสักมิกาทิวัดถว้ด้วยภิกษุไปผู้ทิสเรื่องควรสงเคราะห์ภิกษุผู้เป็นพหูสูต โดยมีใจความที่กล่าวถึงคำว่าบัณฑิต ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในกรณีนี้ในอวาสนแห่งหนึ่ง ภิกษุหลายรูปเป็นผู้โง่เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้จักอุโบสถ หรือวิธีทำอุโบสถ หรือปาติโมกข์หรือวิธียกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ภิกษุรูปอื่นเป็นพหูสูต เชี่ยวชาญปริยัติ (อาคตาคม) ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัทติกา เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา มีความละเอียด มีความระมัดระวัง ใฝ่การศึกษา มาในอวาสนั้น ภิกษุพหูสูตนั้นอันภิกษุเหล่านั้นพึงสงเคราะห์ อนุเคราะห์ โอภาปราศรัย บำรุงด้วยจรรยา ดินเหนียว ไม้ชำระฟัน น้ำบัววนปาก...”^{๑๒}

ในปวารณาฐานะ ว่าด้วยเรื่องการงดปวารณาของภิกษุ โดยมีใจความที่กล่าวถึงคำว่าบัณฑิต ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในกรณีนี้ ในวันปวารณานั้น ภิกษุงดปวารณาของภิกษุเสียถ้าภิกษุเหล่านั้นรู้จักภิกษุนั้นว่า ท่านรูปนี้มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ มีอาชีพะบริสุทธิ์ เป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เมื่อถูกซักถาม สามารถตอบข้อซักถามได้...”^{๑๓}

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๕ มหาวรรค ภาค ๒ สุนิธวัสสการวัตถุ ว่าด้วยมหาอมาตย์สุนิธระ และวัสสการะ เรื่องพุทธท้านายเกี่ยวกับนครปาฏลีบุตร โดยมีใจความที่กล่าวถึงคำว่าบัณฑิต ดังนี้

“บัณฑิตอยู่ในที่ใด ครั้นเลี้ยงดูท่านผู้มีศีล ผู้สำรวมประพฤติพรหมจรรย์ในที่ที่ตนอยู่นั้น พึงอุทิศทักษิณาแก่เหล่าทวยเทพผู้สถิตอยู่ในที่นั้น ทวยเทพเหล่านั้นอันเขาบูชาแล้วย่อมบูชาตอบ อันเขานับถือแล้วย่อมนับถือตอบ จากนั้นย่อมอนุเคราะห์บัณฑิตนั้นเป็นการตอบแทนคุณมารดา อนุเคราะห์บุตรผู้เกิดแต่อก ดังนั้น ผู้ที่ทวยเทพอนุเคราะห์แล้วย่อมพบเห็นแต่สิ่งที่ดีงามทุกเมื่อ”^{๑๔}

^{๑๑}วิ.ม. ๔/๗/๑๑.

^{๑๒}วิ.ม. ๔/๑๖๓/๒๔๔.

^{๑๓}วิ.ม. ๔/๒๓๗/๓๘๐.

^{๑๔}วิ.ม. ๕/๒๘๖/๑๐๒.

ในอุปาลีสังฆสามัคคีปุจฉา ว่าด้วยพระอุบาลีกราบทูลถามถึงสังฆสามัคคี เรื่องทรงแสดงสังฆสามัคคี ๒ อย่างแก่ท่านพระอุบาลี (เรื่องไม่ถูกดำเนินโดยศีลอุบาลีเถา) โดยมีใจความดังนี้ พระอุบาลีกราบทูลถามว่า เมื่อมีกิจการปรึกษา การตีความและการวินิจฉัยความเรื่องวินัยเกิดขึ้นแก่สงฆ์ในพระธรรมวินัยนี้ ภิกษุเช่นไรจึงจัดว่าเป็นผู้มีอุปการะมากและควรแก่การยกย่อง และพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดังนี้

“เบื้องต้น ภิกษุมีศีลไม่ต่างพร้อมมีมารยาทสงบเสงี่ยม ศักดิ์ฐานิไม่ได้โดยธรรมเพราะไม่มีความผิดที่จะดำเนินได้ เธอเช่นนั้นตั้งอยู่ในศีลวิสุทธิ กล่าวหาญ พุคจาจะงานเข้าที่ประชุมก็ไม่หวาดหวั่น ไม่ประหมา พุคมีเหตุผลไม่เสียความ เมื่อเธอถูกถามปัญหาในที่ประชุมก็คงเป็นเช่นนั้น ไม่นิ่งอึ้ง ไม่เก้อเจิน เป็นผู้ชำนาญการ พุคถูกถาม สามารถตอบได้ เป็นที่ชื่นชอบของวิญญูชน เคารพภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า แก่ลี้กถ้ำในอาจริยวาทของวิพากษ์วิจารณ์ได้ พุคได้คล่องสามารถจับข้อผิดพลาดของศัทรุได้เป็นเหตุให้ศัทรุต้องพ่ายแพ้และมหาชนกนิยม เธอย่อมไม่ลบถ้างความเชื่อคืออาจริยวาทของตนสามารถในการแก้ปัญหา สามารถทำงานพูดและรับกิจของสงฆ์จรับบิณฑบาตของที่มีคนนำมาบูชาจะนั้น เมื่อถูกสงฆ์ส่งไปเจรจาก็ไม่ทงนงตัวว่าตนทำได้ เพราะการทำหน้าที่เจรจานั้น ภิกษุต้องอาบัติเพราะวัตถุมีประมาณเท่าใดและการออกจากอาบัตีย่อมมีด้วยวิธีใด วิภังค์ทั้งสองนั้นมาแล้วด้วยดีแก่ภิกษุรูปนั้นผู้ฉลาดในวิธีออกจากอาบัติ อนึ่ง ภิกษุทำกรรมมีก่อ ความบาดหมางเป็นต้นเหล่าใด ย่อมถึงการขับออกและถูกขับออกด้วยเรื่องเช่นใด เธอฉลาดในวิภังค์ ย่อมเข้าใจวิธีการรับเข้าหมู่แม้นั้น ที่ควรทำแก่ภิกษุผู้ประพฤติวัตรนั้นเสร็จแล้ว เธอเคารพภิกษุทั้งหลายผู้มีพรรษามากกว่า คือทั้งที่เป็นเถระ มัชฌิมะ และนวกะ เป็นบัณฑิต ทำประโยชน์แก่มหาชนในโลกนี้ ภิกษุเช่นนี้จึงควรแก่การยกย่องในธรรมวินัยนี้แล”^๕

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๖ จุฬวรรค ภาค ๑ สมถขันธกะว่าด้วยเรื่องภิกษุณีเมตติยาใส่ความพระทัฬหฬลบุตร โดยมีใจความที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามท่านพระทัฬหฬลบุตรว่า “ทัฬหฬลบุตร บัณฑิตยอมไม่แก้คำกล่าวหาอย่างนี้ ถ้าเธอทำก็จงบอกว่าเป็น ถ้าเธอไม่ได้ทำ ก็จงบอกว่าเป็นไม่ได้ทำ”^๖

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๖ จุฬวรรค ภาค ๒ เสนาสนขันธกะ ว่าด้วยทรงอนุญาตวิหาร “เรื่องเสฐฐีชาวกรุงราชคฤขอนุญาตสร้างวิหาร พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาเสฐฐีชาวกรุงราชคฤขที่ด้วยพระคณาเหล่านี้ว่า

“วิหารย่อมป้องกันความหนาวร้อนและสัตว์ร้าย นอกจากนั้น ยังป้องกันงู ยุงและฝนในคราวหนาวเย็น นอกจากนั้น ยังป้องกันลมและแดดอันร้อนจัดที่เกิดขึ้นการถวายเป็นวิหารแก่สงฆ์ เพื่อ

^๕วิ.ม. ๕/๔๗๘/๓๗๒ - ๓๗๓.

^๖วิ.จ. ๖/๑๕๓/๓๐๗.

หลีกเร้นอยู่เพื่อความสุข เพื่อเพ่งพินิจ และเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงสรรเสริญว่าเป็น
 ทานอันเลิศ เพราะฉะนั้น ผู้ฉลาดเมื่อเห็นประโยชน์ของคนพึงสร้างวิหารอันรื่นรมย์ถวายภิกษุผู้
 พหูสูตให้อยู่ในที่นี้เถิด อีกประการหนึ่ง ผู้เป็นบัณฑิตมีจิตเลื่อมใสในภิกษุพหูสูต ผู้ปฏิบัติตรง พึง
 ถวายข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะอันควรแก่ท่านเหล่านั้น ท่านเหล่านั้นย่อมแสดงธรรมอันเป็นเหตุ
 บรรเทาสรรพทุกข์แก่เขา ซึ่งเมื่อเขารู้ทั่วถึงแล้วจะเป็นผู้ไม่มีอาสวะปรินิพพานได้ในชาตินี้”^{๑๑}

ในเทวทัตวัตถุ ปัญจวัตถุยาจนกา ว่าด้วยเรื่องพระเทวทัตกราบทูลขอวัตถุ ๕ ประการแต่
 พระองค์ไม่ทรงอนุญาตวัตถุ ๕ ประการเหล่านั้น โดยมีใจความว่าดังนี้

“บรรดาประชาชนเหล่านั้น พวกที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส มีความรู้ไม่ดี กล่าวว่า พระ
 สมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้ ประพฤติกำจัดกิเลส ประพฤติเคร่งครัด ส่วนพระสมณะโคดมมัก
 มาก ดำริเพื่อความมักมาก ส่วนพวกมีศรัทธา เลื่อมใส เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด มีความรู้ดี ก็
 ดำเนินประนาม โพนทะนาว่า ไฉนพระเทวทัตจึงเพียรพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ เพื่อทำลายจักรของ
 พระผู้มีพระภาคเล่า”^{๑๒}

ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๘ ปรีวาร ภิกขุวิภังค์ โสพสมหารว ตอน ๑ ได้กล่าวถึงรายนามพระ
 เณระผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา และเป็นบัณฑิต โดยมีรายนามดังนี้คือ

“พระเณระเหล่านี้ คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคคะ และพระโมคคัลลี
 บุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้นำพระวินัยสืบ ๆ กันมาในชมพูทวีปอันมีสิริ

จากนั้น พระเณระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอิฎฐิยะ พระอุตติ
 ยะ พระสัมพล และพระภัททบัณฑิต เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ท่านเหล่านั้นสอนพระ
 วินัยปิฎกที่เกาะตามพืณณิ สอนนิกาย ๕ และปกรณ์ ๗

จากนั้นพระอรិฎฐะผู้มีปัญญา พระติสสทัตตบัณฑิต พระกาฬสมณะ ผู้เชี่ยวชาญ พระทีฆ
 เณระ และพระทีฆสมณบัณฑิต

ต่อมา พระกาฬสมณะ พระนาคเณระ พระพุทธรักรัทธิตะ พระติสสเณระผู้มีปัญญา และพระ
 เทวเณระผู้เป็นบัณฑิต

ต่อมา พระสมณะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย พระจูฬนาคตะเป็นพหูสูต คัจฉ่าง
 ชับมัน พระธัมมปาติตะ เป็นผู้อันสาธุชนในโรหนชนบทพากันบูชาเป็นอย่างดีศิษย์ของพระธัมม
 ปาติตะนั้น มีปัญญามากชื่อว่าเขมะทรงจำพระไตรปิฎกได้รุ่งเรืองอยู่ในเกาะด้วยปัญญาเหมือนดวง
 จันทร์รุ่งเรืองอยู่

^{๑๑}วิ.ญ. ๓/๒๕๕/๕๒.

^{๑๒}วิ.ญ. ๓/๓๔๓/๒๐๒.

พระอุปติสสะผู้มีปัญญา พระปุสทวะผู้เป็นมหาธรรมกถึก ต่อมา พระสุนนะผู้มีปัญญา พระมหาปทุมะ เป็นพหูสูต พระมหาสีวะผู้เป็นมหาธรรมกถึก จลาคในพระปิฎกทั้งหมด

ต่อมา พระอุบาลีผู้มีปัญญา เชี่ยวชาญในพระวินัย พระมหานาคะผู้มีปัญญามาก จลาคในวงศ์พระสังฆกรรม

ต่อมา พระอภยะผู้มีปัญญา จลาคในพระปิฎกทั้งหมด พระติสสเถระผู้มีปัญญาเชี่ยวชาญในพระวินัย พระสุนนะมีปัญญามากผู้เป็นศิษย์ของพระติสสเถระนั้น เป็นพหูสูต รักษาพระพุทธศาสนาต่อกันมาอยู่ในชมพูทวีป

พระจูฬภยะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย พระติสสเถระผู้มีปัญญาจลาคในวงศ์พระสังฆกรรม พระจูฬทวะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย และพระสิวลเถระผู้มีปัญญา จลาคในพระวินัยทั้ง

พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ รู้พระวินัยจลาคในมรรค ได้ประกาศพระวินัยปิฎกไว้ในเกาะตามปณณิ^{๑๕}

และในเอกุตตริกนัย ว่าด้วยนัยเกินหนึ่ง ทุกवार ว่าด้วยหมวด ๒ ก็ได้กล่าวถึงบุคคลโง่เขลาและบัณฑิตไว้เช่นเดียวกัน เช่น

บุคคลโง่เขลามิ ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้รับภาระที่ยังมาไม่ถึง
๒. ผู้ไม่รับภาระที่มาถึงแล้ว

บุคคลบัณฑิตมี ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้รับภาระที่ยังมาไม่ถึง
๒. ผู้รับภาระที่มาถึงแล้ว

บุคคลโง่เขลาแม้คนอื่นอีกก็มี ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้สำคัญสิ่งที่ไม่ควรว่าควร
๒. ผู้สำคัญสิ่งที่ควรว่าไม่ควร

บุคคลบัณฑิตมี ๒ จำพวกคือ

๑. ผู้สำคัญสิ่งที่ไม่ควรว่าไม่ควร
๒. ผู้สำคัญสิ่งที่ควรว่าควร

บุคคลโง่เขลาแม้คนอื่นอีกก็มี ๒ จำพวกคือ

๑. ผู้สำคัญอนาบัติว่าเป็นอาบัติ

^{๑๕}วิ.ป. ๘/๓/๕-๖.

๒. ผู้สำคัญอาบัติว่าเป็นอนาบัติ
 บุคคลบัณฑิตมี ๒ จำพวกคือ
๑. ผู้สำคัญอาบัติว่าเป็นอาบัติ
 ๒. ผู้สำคัญอนาบัติว่าเป็นอนาบัติ
- บุคคลโง่เขลาแม้อื่นอีกก็มี ๒ จำพวกคือ
๑. ผู้สำคัญในอธรรมว่าเป็นธรรม
 ๒. ผู้สำคัญธรรมว่าเป็นอธรรม
- บุคคลบัณฑิตมี ๒ จำพวกคือ
๑. ผู้สำคัญธรรมว่าเป็นอธรรม
 ๒. ผู้สำคัญอธรรมว่าเป็นธรรม
- บุคคลโง่เขลาแม้อื่นอีกก็มี ๒ จำพวกคือ
๑. ผู้สำคัญสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นวินัย
 ๒. ผู้สำคัญว่าวินัยเป็นสิ่งมิใช่วินัย
- บุคคลบัณฑิตมี ๒ จำพวกคือ
๑. ผู้สำคัญสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นสิ่งมิใช่วินัย
 ๒. ผู้สำคัญวินัยว่าเป็นวินัย^{๒๐}

จากการศึกษาคำสอนเรื่องบัณฑิตที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกพบว่า คำสอนส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับความเป็นบัณฑิตของภิกษุในด้านต่าง ๆ ส่วนคำสอนเกี่ยวกับความเป็นบัณฑิตทั่วไปหรือที่แสดงไว้เป็นหลักกลาง ๆ นั้นมีน้อย ซึ่งสามารถสรุปเป็นรายชื่อได้ดังนี้

- ลักษณะของภิกษุผู้เป็นบัณฑิต คือประกอบด้วยคุณธรรม หรือคุณลักษณะดังนี้
๑. เป็นพหูสูต
 ๒. เชี่ยวชาญปริยัติ
 ๓. ทรงธรรม
 ๔. ทรงวินัย
 ๕. ทรงมาติกา
 ๖. ฉลาด
 ๗. ใฝ่การศึกษา
 ๘. สามารถตอบข้อซักถามได้

^{๒๐}วิ.ป. ๘/๓๒๒/๔๓๔-๔๓๕.

๑๐. ถูกถามปัญหาไม่อิงไม่เก้อเงิน
๑๑. เป็นผู้ชำนาญการ
๑๒. ตอบปัญหาได้
๑๓. แก่ลวกล้ำในอาจริยวาท
๑๔. จับผิดศัตรูได้
๑๕. สามารถทำงานพระธรรมทูตได้
๑๖. สามารถรับกิจของสงฆ์
๑๗. ฉลาดในอาบัติและการออกจากอาบัติ
๑๘. ฉลาดในวิภังค์
๑๙. สำคัญสิ่งไม่ควรว่าเป็นสิ่งไม่ควร
๒๐. สำคัญสิ่งที่ควรว่าเป็นสิ่งที่ควร
๒๑. สำคัญอาบัติว่าเป็นอาบัติ
๒๒. สำคัญอนาบัติว่าเป็นอนาบัติ
๒๓. สำคัญธรรมว่าเป็นธรรม
๒๔. สำคัญธรรมว่าเป็นธรรม
๒๕. สำคัญว่าวินัยเป็นวินัย
๒๖. สำคัญวินัยว่าเป็นวินัย
๒๗. รับภาระที่ยังไม่มาถึง
๒๘. รับภาระที่มาถึงแล้ว
๒๙. มีความละเอียด
๓๐. มีความสำรวม
๓๑. มีความบริสุทธิ์
๓๒. มีวาจาบริสุทธิ์
๓๓. มีอาชีพบริสุทธิ์
๓๔. มีศีลไม่ค้างพร้อย
๓๕. มีมารยาทสงบเสงี่ยม
๓๖. ศัตรูทำร้ายไม่ได้
๓๗. มีศีลบริสุทธิ์
๓๘. มีความกล้าหาญ
๓๙. พุดจาณะนาน

๔๐. ไม่หวาดหวั่นในที่ประชุม

๔๑. ไม่ประหม่า

๔๒. พுகมีเหตุผล

๔๓. พுகถูกกาล

๔๔. เป็นที่ขบใจของวิญญูชน

๔๕. พுகจาได้คล่อง

๔๖. ไม่ลบล้างอาจริยาทของตน

๔๗. ไม่ทะนงตน

๔๘. ทำประโยชน์แก่มหาชน

๔๙. ทำบอกว่าทำ ไม่ทำบอกว่าไม่ทำ

๕๐. เคารพผู้มีอายุพรรษามากกว่า

คุณธรรมหรือคุณลักษณะ ๕๐ ข้อนี้สามารถสรุปได้เป็น ๒ ลักษณะสำคัญ คือ

ข้อที่ ๑ ถึงข้อ ๑๘ เป็นคุณลักษณะที่รวมเรียกว่า วิชา

ข้อที่ ๑๙ ถึงข้อ ๕๐ เป็นคุณลักษณะที่รวมเรียกว่า จรรยา

โดยสรุปแล้วก็คือ ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ได้แก่ ภิกษุผู้ประกอบด้วย วิชาและจรรยา (วิชาจรรยาสัมปันโน)

ส่วนลักษณะของบัณฑิตทั่วไปหรือที่เป็นหลักกลาง ๆ นั้น ได้แก่ผู้ที่ประกอบด้วยคุณธรรมหรือคุณลักษณะดังนี้

๑. มีความศรัทธา

๒. มีความเลื่อมใส

๓. มีความเป็นบัณฑิต

๔. มีความเฉลียวฉลาด

๕. มีความรู้ดี

นอกจากคำสอนที่แสดงลักษณะของบัณฑิตแล้วในพระวินัยปิฎกได้แสดงการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตไว้บางประการ ซึ่งเป็นคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์ดังนี้

๑. เลี้ยงดูผู้มีศีล

๒. มีความสำรวม

๓. ประพฤติพรหมจรรย์

๔. อุทิศทักษิณาแก่เทวดา

๕. เลื่อมใสในภิกษุ

๖. สร้างวิหารถวายสงฆ์

๗. ถวายปัจจัยแก่สงฆ์

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ลักษณะของบัณฑิตที่ปรากฏพระวินัยปิฎกนั้น แต่ละท่านนั้นล้วนเป็นแบบแผนการประพฤติปฏิบัติในการปกครองหมู่คณะให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย อย่างเช่น พระสารีบุตรเถระ และพระโมคคัลลานเถระ ได้ทำเป็นตัวอย่างไว้ และหลายท่านที่ได้ประพฤติปฏิบัติตามที่ได้ผล ซึ่งเป็นคังควงประทีปส่องทางปฏิบัติให้ดำเนินไปในทางชอบและถูกต้องตามหลักที่พระพุทธองค์บัญญัติไว้ ในส่วนที่เป็นคณหัสถ์ก็มีบทบาทสำคัญในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา เช่น พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้าสุทโธทนะ และท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี พร้อมทั้งนางวิสาขาและนางอุตราอุบาสิกา เป็นต้น ล้วนเป็นบัณฑิตที่ให้ความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และยึดถือเป็นตัวอย่างในการดำรงชีวิตในสังคมได้ และควรศึกษาชีวประวัติของท่านเหล่านี้ได้ในพระไตรปิฎก

๒.๓ คำสอนเรื่องบัณฑิตที่มีปรากฏในพระสุตตันตปิฎก

ในพระสุตตันตปิฎกเป็นคัมภีร์ที่บันทึกหลักธรรมที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงพร้อมทั้งระบุดานที่ บุคคล หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นเรื่อง ๆ ไป ในพระสุตตันตปิฎกนี้มีคำสอนที่พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงเรื่องบัณฑิตไว้มากกว่าที่กล่าวในพระวินัยปิฎก

ในพรหมชาลสูตร ทิฎฐิ ๖๒ ความเห็นกำหนดขันธส่วนอดีต พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย มิธรรมเหล่าอื่นอีกที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งได้เองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง ก็ธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก...อันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องตถาคตตามความเป็นจริง”^{๒๐}

ในเรื่องความเป็นอัจฉริยะของพระอานนท์ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในอนาคตกาล ที่จัดว่าเป็นอุปัฏฐากผู้ยอดเยี่ยมก็เหมือนอานนท์ของเรานี้เอง อานนท์เป็นบัณฑิต อานนท์มีปัญญาหลักแหลม ย่อมรู้ว่า นี่เป็นเวลาของภิกษุที่จะเข้าเฝ้าพระตถาคต นี่เป็นเวลาของ

^{๒๐}ที.ที. ๕/๒๘,๓๗,๕๒,๖๐,๖๔,๗๓/๑๑-๓๐.

ภิกษุณี นี่เป็นเวลาของอุบาสก นี่เป็นเวลาของอุบาสิกา นี่เป็นเวลาของพระราชินี นี่เป็นเวลาของ
ราชมหากษัตริย์ นี่เป็นเวลาของเคียรถีย์ นี่เป็นเวลาของสาวกเคียรถีย์”^{๒๒}

ในมหาโควินทสูตร ท่านมหาโควินทพราหมณ์กราบทูล กษัตริย์ทั้ง ๖ ว่า “ขอเดชะใต้ฝ่า
ละอองธุลีพระบาท เวลา ๗ ปี... ๖ ปี... ๕ ปี... ๔ ปี... ๓ ปี... ๒ ปี... ๑ ปี... ๗ เดือน... ๖ เดือน... ๕
เดือน... ๔ เดือน... ๓ เดือน... ๒ เดือน... ๑ เดือน... กิ่งเดือนนานเกินไป... ก็ใครจะรู้ชีวิตได้เล่า
บุคคลต้องไปปรโลก บัณฑิตจึงควรกำหนดรู้ปัญญา ควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เกิด
มาแล้วไม่ตายไม่มี...”^{๒๓}

ในฉติสาปฏิจฉาทนกัณฑ์ ว่าด้วยการปิดป้องทิศ ๖ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสถาปะพันซ์ว่า
“บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นคนละเอียดและมีไหวพริบ มีความประพฤติเจียมตน ไม่แข็ง
กระด้าง เช่นนั้น ย่อมได้ยศ คนขยัน ไม่เกียจคร้าน ย่อมไม่หวั่นไหวในอันตรายทั้งหลาย คนมี
ความประพฤติไม่ขาดตอน มีปัญญาเช่นนั้น ย่อมได้ยศ คนชอบสงเคราะห์ ชอบสร้างไมตรี รู้เรื่อง
ที่เขาบอก ปราศจากความตระหนี่ เป็นผู้ชอบแนะนำ ชี้แจงแสดงเหตุผล เช่นนั้น ย่อมได้ยศ...”^{๒๔}

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร ว่าด้วยอุปัฏฐากรอยเท้าช้าง สูตรใหญ่ เปรียบเทียบอริยสังข์กับ
รอยเท้าช้าง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึง อริยสังข์ ๔ อุปาทานขันธ ๕ ประการ และพระองค์ได้ตรัส
เกี่ยวกับรูปอุปาทานขันธว่า คือมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยของมหาภูตรูป ๔ คือ

๑. ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นธาตุนั่นเอง บัณฑิตควรเห็นปฐวีธาตุนั้น
ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตดาของ
เรา บัณฑิตครั้งเห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายใน
ปฐวีธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากปฐวีธาตุ

๒. อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็น
อาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่น
ไม่ใช่อดีตดาของเรา บัณฑิตครั้งเห็นอาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว
ย่อมเบื่อหน่ายในอาโปธาตุและทำจิตให้คลายกำหนดจากอาโปธาตุ

๓. เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็น
เตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่น

^{๒๒}ที่.ม. ๑๐/๒๐๘/๑๕๕.

^{๒๓}ที่.ม. ๑๐/๓๒๓/๒๕๒-๒๕๔.

^{๒๔}ที่.ปา. ๑๑/๒๗๓/๒๑๗.

ไม่ใช่อดีตของเรา บัณฑิตครั้งเห็นเตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่าย และทำจิตให้คลายกำหนดจากเตโชธาตุ

๔. วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อดีตของเรา บัณฑิตครั้งเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่าย และทำจิตให้คลายกำหนดจากวาโยธาตุ^{๒๕}

ในหาโคปาลสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งความไม่เจริญ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาเข้าเฝ้าแล้วพระองค์จึงได้ตรัสว่า “ภิกษุฉลาดในลักษณะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า คนพาลมีกรรมเป็นลักษณะ บัณฑิตมีกรรมเป็นลักษณะ ภิกษุฉลาดในลักษณะเป็นอย่างนี้แล”^{๒๖}

ในอุปาลิวาสสูตร ว่าด้วยเรื่องมาษาเครื่องกลับใจ พราหมณ์ผู้หลงใหลรักใคร่ภรรยาสาว ได้อุ้มลูกลิงไปหาลูกนายช่างซ่อมผู้ชำนาญการซ่อมแล้วบอกว่าฉันอยากให้ทำซ่อมลูกลิงตัวนี้ให้เรียบร้อย สนิทดี ชัดแล้วชัดดี ให้เรียบร้อยทั้งสองด้าน...แล้วบุตรนายช่างซ่อมผู้ชำนาญการซ่อมก็ได้บอกว่า “ท่านผู้เจริญ ลูกลิงของท่านนี้ควรซ่อมสี่เท่านั้น ไม่ควรขัดแล้วขัดอีก แม้ฉันใด วาตะของนิครนถ์ผู้เขลาที่ฉันนั้นเหมือนกัน ควรเป็นที่ยินดีของเขลาด้วยกันเท่านั้น ไม่ควรเป็นที่ยินดี ไม่ควรซักถาม และไม่ควรพิจารณาของบัณฑิตทั้งหลาย... ต่อมาพราหมณ์นั้นถือผ้าใหม่คู่หนึ่งไปหาบุตรนายช่างซ่อมผู้ชำนาญ ...แล้วบุตรนายช่างซ่อมผู้ชำนาญการซ่อมก็ได้บอกว่า ท่านผู้เจริญ ผ้าใหม่ของท่านคู่นี้ควรซ่อม ควรขัดแล้วขัดอีก แม้ฉันใด วาตะของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ควรเป็นที่ยินดีของบัณฑิตทั้งหลายเท่านั้น ไม่ควรเป็นที่ยินดี ไม่ควรซักถาม และไม่ควรพิจารณาของคนเขลาทั้งหลาย”^{๒๗}

ในรัฐपालสูตร ว่าด้วยพระรัฐपालะ พราหมณ์และคหบดีชาวเมืองอุลลโกฏฐิตะเข้าเฝ้าท่านพระรัฐपालะ ได้กล่าวคาถาประพันธ์ว่า “ทั้งคนมั่งมี และคนยากจนก็ย่อมประสบเช่นนั้น ทั้งพาลและบัณฑิตก็ประสบเหมือนกันทั้งนั้น คนพาลนั้นแหละถูกเหตุแห่งทุกข์กระทบเข้าย่อมหวั่นไหวเพราะความเป็นคนโง่ ส่วนบัณฑิตถูกกระทบเข้าก็ไม่หวั่นไหว”^{๒๘}

^{๒๕} ม.ม. ๑๒/๓๐๒, ๓๐๓, ๓๐๔, ๓๐๕/๓๓๐-๓๓๕.

^{๒๖} ม.ม. ๑๒/๓๔๕/๓๘๑.; อัง. ทสท. ๒๔/๑๗/๔๓๖.

^{๒๗} ม.ม. ๑๓/๗๕/๗๑.

^{๒๘} ม.ม. ๑๓/๓๐๗/๓๗๐.

เลขทะเบียน 5125008
ปี 4.315
เลขเรียก บ 423 ก ๑.1
วันที่ ๗ ม.๑. 52

๑๕

ในมธุรสสูตร พระเจ้ามธุระได้ทรงสดับว่า ท่านพระมหากัจจายนะนั้นมีกิตติศัพท์อันงามขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า “เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูตร มีถ้อยคำสละสลวย มีปฏิภาณดี เป็นผู้ใหญ่ และเป็นพระอรหันต์ การเห็นพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนั้น เป็นความดีอย่างแท้จริง”^{๒๕}

ในพาหิติกสูตร ว่าด้วยการถวายน้าพาหิติกา พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสนทนาธรรมกับพระอานนท์ พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสว่า “พระคุณเจ้า นำอศจรรยจริง ไม่เคยปรากฏข้อความที่พวกโยมไม่สามารถทำให้บริบูรณ์ด้วยการตั้งปัญหา พระคุณเจ้าอานนท์ทำให้บริบูรณ์ได้ด้วยการแก้ปัญหา ชนเหล่าใดเป็นคนพาล ไม่ฉลาด ไม่ใคร่ครวญ ไม่พิจารณาแล้วยังกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่นได้ พวกโยมไม่ยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น โดยความเป็นสาระ พระคุณเจ้า ส่วนชนเหล่าใดเป็นบัณฑิต เป็นคนฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญาใคร่ครวญพิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่าอื่น พวกโยมย่อมยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น โดยความเป็นสาระ”^{๒๖}

ในอนุปทสูตร ว่าด้วยธรรมตามลำดับบท พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาเพิกถอยกิเลส ภิกษุทั้งหลาย เพียงกึ่งเดือน สารีบุตรก็เห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทได้ ในการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบท ของสารีบุตรนั้นมีเรื่องดังต่อไปนี้ คือ รูปมาน ๔ อรูปมาน”^{๒๗}

ในพหูชาติกสูตร ว่าด้วยชาติมากอย่าง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภัยทั้งปวงที่เกิดขึ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต อุปัทวะทั้งปวงที่เกิดขึ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต อุปสรรคทั้งปวงที่เกิดขึ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต เปรียบเหมือนไฟที่ถูกลามจากเรือนไม้หรือเรือนหญ้า ไหม้แม้เรือนยอดที่เขาโอบกั้นทั้งภายในและภายนอก ลมพัดเข้าไม่ได้มีบานประตูปิดมิดชิด หน้าต่างปิดสนิท ฉะนั้น คนพาลมีภัย บัณฑิตไม่มีภัย คนพาลมีอุปัทวะ บัณฑิตไม่มีอุปัทวะ คนพาลมีอุปสรรค บัณฑิตไม่มีอุปสรรค ภัยไม่มีจากบัณฑิต อุปัทวะไม่มีจากบัณฑิต อุปสรรคไม่มีจากบัณฑิต เพราะเหตุนี้ เราทั้งหลายจักเป็นบัณฑิต”^{๒๘}

^{๒๕} ม.ม. ๑๓/๓๑๓/๓๘๒.

^{๒๖} ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๔๔๔.

^{๒๗} ม.อ. ๑๔/๕๓/๑๑๑.

^{๒๘} ม.อ. ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

เสนียดจัญไรในโลก ใครนำของไปข่มถูกห้าม แต่ใครนำของไปกลับเป็นที่รัก ใครมาบอ่ย ๆ บัณฑิตข่อมยินดี” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อำนาจเป็นใหญ่ในโลก หญิงเป็นสิ่งสูงสุดบรรดา กัณฑ์ทั้งหลาย ความโกรธเป็นดังสนิมศัสตราในโลก พวกโจรเป็นเสนียดจัญไรในโลก โจรนำของไปข่มถูกห้าม แต่สมณะนำของไปกลับเป็นที่รัก สมณะมาบอ่ย ๆ บัณฑิตข่อมยินดี”^{๓๗}

ในสุติสมสูตร ว่าด้วยสุติสมเทพบุตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพระอานนทังคนี้ว่า “อานนท์เธอชอบสารีบุตรหรือไม่” ท่านพระอานนท์การบพูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใครเล่าที่ไม่ใช่คนพาล ไม่ใช่คนมูทะลุ ไม่ใช่คนงมงาย ไม่ใช่คนมีจิตวิปลาส จะไม่ชอบท่านพระสารีบุตร ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระสารีบุตร เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญาหนาแน่น มีปัญญาร่าเริง มีปัญญาเล่นไป มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาชำแรกกิเลส มกน้อย สันโดษ เป็นผู้สงัด ไม่คลุกคลี ประรภความเพียร เข้าใจพูด อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้ทักท้วง คำหนักนั้ว ใครเล่าที่ไม่ใช่คนพาล ไม่ใช่คนมูทะลุ ไม่ใช่คนงมงาย ไม่ใช่คนมีจิตวิปลาส จะไม่ชอบท่านพระสารีบุตร”^{๓๘}

ในมาตุโปสกสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกาลาประพันธ์นี้กับมาตุโปสกพราหมณ์ความว่า “บุคคลใดเลี้ยงมารดาและบิดาโดยชอบธรรม เพราะการบำรุงเลี้ยงมารดาและบิดาเช่นนี้ บัณฑิตข่อมสรรเสริญบุคคลนั้นขณะที่ยังอยู่ในโลก ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ข่อมบันเทิงในโลกสวรรค์”^{๓๙}

ในอัจฉยสูตร ว่าด้วยโทษ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย คนพาล ๒ จำพวกนี้ คือ

๑. ผู้ไม่เห็นโทษว่าเป็นโทษ

๒. ผู้ไม่ยกโทษให้ตามสมควรแก่กรรมเมื่อผู้อื่นขอโทษ

ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิต ๒ จำพวกนี้ คือ

๑. ผู้เห็นโทษว่าเป็นโทษ

๒. ผู้ยกโทษให้ตามสมควรแก่กรรมเมื่อผู้อื่นขอโทษ”^{๔๐}

ในพาลบัณฑิตสูตร ว่าด้วยคนพาลและบัณฑิต “ภิกษุทั้งหลาย กายของคนพาลนี้ ผู้ถูกอวิชาขวางกั้น ประกอบด้วยตัณหาเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ กายและนามรูปภายนอกนี้ มีอยู่ทั้ง ๒ ส่วนอย่างนี้ เพราะอาศัยส่วนทั้ง ๒ นั้น ผัสสะจึงมี คนพาลถูกผัสสะตายณะ ๖ หรืออายตนะอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า จึงเสวยสุขและทุกข์,

^{๓๗} ตี.ส. ๑๕/๗๗/๘๔.

^{๓๘} ตี.ส. ๑๕/๑๑๐/๑๒๑.

^{๓๙} ตี.ส. ๑๕/๒๐๕/๒๕๗.

^{๔๐} ตี.ส. ๑๕/๒๗๐/๓๕๔.

กายของบัณฑิตนี้ ผู้ถูกวิชาขวางกั้น ประกอบด้วยตัณหา เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ กายและนามรูปภายนอกนี้ มีอยู่ทั้ง ๒ ส่วนอย่างนี้ เพราะอาศัยส่วนทั้ง ๒ นั้น ผัสสะจึงมี บัณฑิตถูกผัสสาชยตนะ ๖ หรืออายตนะอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบเข้า จึงเสวยสุขและทุกข์, ในชน ๒ จำพวกนั้น มีความแปลกกัน เป็นความแตกต่างกัน ระหว่างบัณฑิตกับคนพาล ดังนี้คือ

เพราะคนพาลไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เพราะฉะนั้น เมื่อตายไป คนพาลจึงเข้าถึงกาย เมื่อยังมีชีวิตเข้าถึงกาย เขาจึงไม่พ้นไปจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราจึงกล่าวว่าเขาไม่พ้นจากทุกข์

เพราะบัณฑิตได้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เพราะฉะนั้น เมื่อตายไป บัณฑิตจึงไม่เข้าถึงกาย เมื่อไม่เข้าถึงกาย เขาจึงพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราจึงกล่าวว่าเขาพ้นจากทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นความแปลกกัน นี่เป็นความแตกต่างกัน นี่เป็นเหตุทำให้ต่างกัน ระหว่างบัณฑิตกับคนพาล กล่าวคือการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์”^{๑๑}

ในปุณณสูตร ว่าด้วยพระปุลณะ ภิกษุหลายรูปไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กุลบุตรชื่อปุลณะที่พระองค์ทรงสั่งสอนด้วยพระโอวาทอย่างย่อนั้นตายไปแล้ว เขามีคติเป็นอย่างไร มีอภิธรรมปรายภพเป็นอย่างไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรชื่อปุลณะเป็นบัณฑิต ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ทั้งไม่เบียดเบียนเราเพราะเหตุแห่งธรรม ภิกษุทั้งหลายกุลบุตรชื่อปุลณะปรินิพพานแล้ว”^{๑๒}

ในอาสิวิโสฬสมสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยอสรพิษ พระผู้มีพระภาคอุปมา คำว่า “หมูบ้านร้าง” นั้นเป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ประการ โดยที่พระองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้บัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญาพิจารณาอายตนะภายใน ๖ ประการนั้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ก็จะไม่ปรากฏเป็นช่องว่างทั้งนั้น ปรากฏเป็นของเปล่าทั้งนั้น ปรากฏเป็นของสูญทั้งนั้น”^{๑๓}

ในปทานสูตร ว่าด้วยการละ “ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา เธอทั้งหลายพึงละราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือ ราคะ) ในสุขเวทนา พึงละปฏิฆานุสัย(กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชา)ในอทุกขมสุขเวทนา เพราะภิกษุละราคานุสัยในสุขเวทนา ละปฏิฆานุสัยในทุกขเวทนา ละอวิชชานุสัยในอทุกขมสุขเวทนาได้ ฉะนั้นภิกษุนี้เราจึงเรียกว่า “ผู้ไม่มีอนุสัย มีความเห็นชอบ ตัดตัณหาได้ เพิกถอน

^{๑๑} ส.นิ. ๑๖/๑๕/๓๒ - ๓๓.

^{๑๒} ส.สพ. ๑๘/๘๘/๘๘.

^{๑๓} ส.สพ. ๑๘/๒๓๘/๒๓๘.

สังโยชน์แล้ว ได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะรู้แจ้งมานะได้โดยชอบ รากานุสัยนั้นย่อมมีแก่ภิกษุผู้สวเสวย สุขเวทนาผู้ไม่รู้ชัด มีปกติไม่เห็นธรรมเครื่องสลัดออก ปฏิฆานุสัยย่อมมีแก่ภิกษุผู้สวเสวยทุกขเวทนา ผู้ไม่รู้ชัด มีปกติไม่เห็นธรรมเครื่องสลัดออก บุคคลเพลิดเพลินอทุกขมสุขเวทนาซึ่งมีอยู่ที่พระผู้มี พระภาคผู้มีปัญญาจุแค้นดินทรงแสดงไว้ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ เมื่อใดภิกษุมีความเพียร ไม่ละ สัมปชัญญะ เมื่อนั้นเธอเป็นบัณฑิต กำหนดรู้เวทนาทั้งปวงได้ เธอครั้นกำหนดรู้เวทนาแล้ว ไม่มี อาสวะในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในธรรม จบเวท ตายไป ย่อมไม่เข้าถึงการบัญญัติ”^{๔๔}

ในเขมาสูตร ว่าด้วยเขมาภิกษุณี ราชบุรุษนั้น ได้พบเขมาภิกษุณีซึ่งเข้าไปพักอยู่ที่โตรณ วัตตุ จึงเข้าไปเฝ้าพระปเสนทิโกศลถึงที่ประทับ ได้กราบทูลดังนี้ว่า “ขอเดชะ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระ บาทที่โตรณวัตตุไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้ที่พระองค์ควรเสด็จเข้าไปหาเลย มีแต่ภิกษุณีชื่อว่าเขมา ผู้เป็นสาวิกาของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น และพระแม่เจ้ารูปนั้น มี กิตติศัพท์อันงามฟุ้งจรไปอย่างนี้ว่า พระแม่เจ้าเขมาภิกษุณีเป็นบัณฑิต เจียบแหลม มีปัญญา เป็น พหูสูตร พุคเพราะ มีปฏิภาณดี ขอกราบทูลเชิญพระองค์เสด็จเข้าไปหาพระแม่เจ้ารูปนั้นเถิด”^{๔๕}

ในปารังคมสูตร ว่าด้วยธรรมที่ให้ถึงฝั่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ ว่า “บัณฑิตละธรรมดำ แล้วพึงเจริญธรรมขาว ออกจากที่มีน้ำ มาสู่ที่ไม่มีน้ำ ละกามทั้งหลายแล้วเป็น ผู้หมดความกังวล พึงปรารถนาความยินดียิ่งในวิเวก ที่ยินดีได้ยากยิ่ง บัณฑิตพึงชำระตนให้ผ่อง แฉวจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตทั้งหลาย บัณฑิตเหล่าใดอบรมจิตโดยชอบในองค์ธรรมเป็นเครื่อง ตรัสรู้ทั้งหลายไม่ถ้อยมั่น ยินดีในนิพพานเป็นที่สละความถ้อยมั่น บัณฑิตเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว มี ความรุ่งเรือง ดับสนิทแล้วในโลก”^{๔๖}

ในปฐมขตสูตร ว่าด้วยเหตุให้ตนถูกทำลาย สูตรที่ ๑ ภิกษุทั้งหลาย...บัณฑิตผู้เจียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มี ความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ดีเตียน และประสพบุญเป็นอันมาก ธรรม ๑ ประการ คือ ๑ กายกรรมฝ่าย กุศล ๒ วจกรรมฝ่ายกุศล ๓ มโนกรรมฝ่ายกุศล”^{๔๗}

ในพาลวรรค หมวดว่าด้วยคนพาลและบัณฑิต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิต ๒ จำพวกนี้ คือ

๑. คนที่ไม่ทำหน้าที่ซึ่งยังไม่ถึง

^{๔๔} ส.สพ. ๑๘/๒๕๑/๒๗๑-๒๗๒.

^{๔๕} ส.สพ. ๑๘/๔๑๐/๔๖๖.

^{๔๖} ส.ม. ๑๕/๓๔,๑๕๘/๓๔,๑๓๒.

^{๔๗} อ.จ.ติก . ๒๐/๑๕๑,๑๕๔/๓๕๗-๓๕๘.

๒. คนที่ทำหน้าที่ซึ่งมาถึงแล้ว

บัญญัติ ๒ จำพวกนี้คือ

๑. คนที่เข้าใจว่าไม่ควรในของที่ไม่ควร
๒. คนที่เข้าใจว่าควรในของที่ควร

บัญญัติ ๒ จำพวกนี้คือ

๑. คนที่เข้าใจว่าไม่เป็นอาบัติในข้อที่ไม่เป็นอาบัติ
๒. คนที่เข้าใจว่าเป็นอาบัติในข้อที่เป็นอาบัติ

บัญญัติ ๒ จำพวกนี้คือ

๑. คนที่เข้าใจว่าเป็นธรรมในข้อที่เป็นธรรม
๒. คนที่เข้าใจว่าไม่เป็นธรรมในข้อที่ไม่เป็นธรรม

บัญญัติ ๒ จำพวกนี้คือ

๑. คนที่เข้าใจว่าไม่เป็นวินัยในข้อที่ไม่เป็นวินัย
๒. คนที่เข้าใจว่าเป็นวินัยในข้อที่เป็นวินัย^{๔๔}

ในปฐมขตสูตร ว่าด้วยเหตุให้ตนถูกกำจัด สูตรที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ติเตียน และประสพบุญเป็นอันมาก ธรรม ๔ ประการ นั้น คือ

๑. พิจารณา ไตร่ตรองแล้ว กล่าวติเตียนผู้ที่ควรติเตียน
๒. พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว กล่าวสรรเสริญผู้ที่ควรสรรเสริญ
๓. พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส
๔. พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส^{๔๕}

ในทุติยขตสูตร ว่าด้วยเหตุให้ตนถูกกำจัด สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงบุคคล ๔ จำพวก คือ

๑. บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ปฏิบัติชอบในมารดา ย่อมบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกติเตียน และประสพบุญเป็นอันมาก
๒. บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ปฏิบัติชอบในบิดา....
๓. บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ปฏิบัติชอบในตาคต....

^{๔๔} อจ.ติก. ๒๐/๑๐๐,๑๐๒,๑๐๔,๑๐๖,๑๐๘/๑๑๐-๑๑๑.

^{๔๕} อจ.จตุกก. ๒๑/๓/๔.

๔. บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตว์บุรุษ ปฏิบัติชอบในสาวกของตถาคต....^{๕๐}

ในสังคหสูตร ว่าด้วยสังคหวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังคหวัตถุ ๔ ประการนี้ คือ ทาน เพียรวิชชะ อุตถจริยาในโลกนี้และสมานัตตตนาในธรรมนั้น ๆ ตามสมควร สังคหธรรมเหล่านี้แลช่วยอุ้มชูโลก เหมือนลิ่มสลักที่ยึดคุมรถซึ่งแล่นไปไว้ได้จะนั้น ถ้าไม่เพียงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดาก็ไม่เพียงได้การนับถือหรือการบูชาเพราะบุตรเป็นเหตุ แต่เพราะบัณฑิตเห็นถึงความสำคัญของสังคหธรรมเหล่านี้ จะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความใหญ่และเป็นผู้นำสรรเสริญ”^{๕๑}

ในปัญหาพยากรสูตร ว่าด้วยวิธีตอบปัญหา ภิกษุทั้งหลาย การตอบปัญหา ๔ ประการนี้ คือ

๑. เอกังสพยากรณียปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว
๒. วิภังชพยากรณียปัญหา ปัญหาที่ควรแยกตอบ
๓. ปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา ปัญหาที่ควรตอบย่อถาม
๔. รูปนียปัญหา ปัญหาที่ควรรงคตอบ

อนึ่ง บัณฑิตเรียกภิกษุผู้รู้ความเหมาะสมในฐานะแห่งปัญหานั้น ๆ ว่าเป็นผู้ฉลาดในปัญหา ทั้ง ๔ บุคคลเช่นนั้น ใคร ๆ เทียบได้ยาก เอาชนะได้ยาก เป็นคนลึกซึ้ง ให้แพ้ได้ยากและฉลาดในประโยชน์ทั้งสอง คือ ด้านเจริญและด้านเสื่อม บัณฑิตย่อมเว้นด้านเสื่อม ถือเอาด้านเจริญ ชีรชน เพราะรู้จักประโยชน์ ชาวโลกจึงเรียกว่า “บัณฑิต”^{๕๒}

ในวิสาขสูตร ว่าด้วยการแสดงธรรมของวิสาขปัญจาลิบุตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านวิสาขปัญจาลิบุตรดังนี้ว่า “คิจจิง คิจจิง วิสาขะ ตีเหลือเกินที่เธอชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ขวนใจให้อายกรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่ล้ากล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมมีกถาด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้รู้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญูชะ” บุคคลผู้ไม่พูด คนทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่าเป็นคนพาลหรือบัณฑิต ส่วนบุคคลผู้ที่พูด คนทั้งหลายย่อมรู้ว่าเป็นผู้แสดงอมตธรรม บุคคลพึงประกาศ เชิดชู ยกย่องธรรม ซึ่งเป็นธงชัยของฤาษี ฤาษีทั้งหลายมีสุภายิตเป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของฤาษี”^{๕๓}

ในปัตตกัมมสูตร ว่าด้วยกรรมอันสมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเป็นคาถาประพันธ์กับท่านอนาถบิณฑิกคหบดี ดังนี้ว่า “นรชนผู้จะต้องตายเมื่อคำนึงถึงว่า โภคทรัพย์ทั้งหลายเราได้

^{๕๐} อจ. จตุกก. ๒๑/๔/๖.

^{๕๑} อจ. จตุกก. ๒๑/๓๒/๕๑.

^{๕๒} อจ. จตุกก. ๒๑/๔๒/๗๐-๗๑.

^{๕๓} อจ. จตุกก. ๒๑/๔๘/๗๘.

บริโภคนแล้ว คนที่ควรเลี้ยงเราได้เลี้ยงแล้ว อันตรายทั้งหลายเราได้ข้ามพ้นแล้ว และพลีกรรม ๕ อย่างเราได้ทำแล้ว ท่านผู้มีศีล ตำรวมระวางประพาศิพรหมจรรย์เราได้บำรุงแล้ว ประโยชน์ที่บัณฑิตผู้ครองเรือนปรารถนา เราก็ได้บรรลุแล้วโดยลำดับ กรรมที่ไม่ก่อความเดือดร้อนในภายหลังเราได้ทำแล้ว ชื่อว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรม บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขาในชาตินี้เอง เขาตายไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์”^{๕๔}

ในฐานสูตร ว่าด้วยฐานะแห่งความเลื่อมและความเจริญ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๔ ประการนี้ คือ

๑. ฐานะที่ให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจและเมื่อทำยอมเป็นไปเพื่อความฉิบหาย
๒. ฐานะที่ให้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจ แต่เมื่อทำยอมเป็นไปเพื่อประโยชน์
๓. ฐานะที่ให้ทำสิ่งที่น่าพอใจ แต่เมื่อทำยอมเป็นไปเพื่อความฉิบหาย
๔. ฐานะที่ให้ทำสิ่งที่น่าพอใจและเมื่อทำยอมเป็นไปเพื่อประโยชน์

บรรดาฐานะ ๔ ประการนั้น “บัณฑิตย่อมรู้ว่าควรทำทั้งส่วนที่เป็นฐานะที่ให้ทำสิ่งที่น่าพอใจ และรู้ว่าควรทำทั้งส่วนที่เป็นฐานะที่เมื่อทำยอมเป็นไปเพื่อประโยชน์ บัณฑิตย่อมรู้ว่าฐานะนี้ควรทำทั้ง ๒ ส่วน”^{๕๕}

ในอุหมัคคสูตร ว่าด้วยผู้มีปัญญาใฝ่รู้ มีภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับกราบทูลถามปัญหาว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลที่เรียกว่าเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ บุคคลจึงเป็นบัณฑิต มีปัญญามากหรือ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุ บุคคลในธรรมวินัยนี้เป็นบัณฑิต มีปัญญามากยอมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียน ๒ ฝ่าย เมื่อคิด ย่อมคิดเกื้อกูลตนเอง เกื้อกูลผู้อื่น เกื้อกูล ๒ ฝ่าย และเกื้อกูลชาวโลกทั้งหมดทีเดียว บุคคลเป็นบัณฑิต มีปัญญามากเป็นอย่างนี้แล”^{๕๖}

ในกัมมสูตร ว่าด้วยกรรมและทิวาที่มีโทษ ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการยอมบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ติเตียนและประสพบุญเป็นอันมาก ธรรม ๔ ประการนั้นคือ

๑. กายกรรมที่ไม่มีโทษ
๒. วาจากรรมที่ไม่มีโทษ

^{๕๔} อจ.จตุกก. ๒๑/๖๑/๑๐๔-๑๐๕.

^{๕๕} อจ.จตุกก. ๒๑/๑๑๕/๑๗๘.

^{๕๖} อจ.จตุกก. ๒๑/๑๘๖/๒๖๘.

๓. มโนกรรมที่ไม่มีโทษ

๔. ทิฏฐิที่ไม่มีโทษ^{๕๗}

ในสามัญญวรรค หมวดว่าด้วยกรรมทั่วไป (กรรมที่ให้ทราบว่าเป็นบัณฑิต) ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยกรรม ๑๐ ประการ พึงทราบว่าเป็นบัณฑิต คือ

๑. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์

๒. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์

๓. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดิฉันในกาม

๔. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ

๕. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด

๖. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ

๗. ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ

๘. ตนเองเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา

๙. ตนเองเป็นผู้มีจิตไม่พยายาบาท

๑๐. ตนเองเป็นสัมมาทิฏฐิ^{๕๘}

ในเมตตสูตร ว่าด้วยการเจริญเมตตา พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ในพระสูตรนี้ว่า “บัณฑิตพึงศึกษาบุญที่ดีเลิศ มีความสุขเป็นกำไรเท่านั้น คือพึงบำเพ็ญทาน ประพฤติธรรม สม่่าเสมอ และเจริญเมตตาจิต บัณฑิตครั้นบำเพ็ญกรรม ๓ ประการ อันเป็นเหตุเกิดความสุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลกที่เป็นสุข ซึ่งไม่มีการเบียดเบียนกัน”^{๕๙}

ในอุกขัตตสูตร ว่าด้วยประโยชน์ทั้งสอง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งที่บุคคลอบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมถือเอาประโยชน์ทั้งสองได้ คือ ประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ธรรมอย่างหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วพระองค์ก็ทรงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า “บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญทั้งหลาย บัณฑิตผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ทั้งสอง ชีรชน เรียกว่า บัณฑิต เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า”^{๖๐}

^{๕๗} อิง.จตุกก. ๒๑/๒๖๓/๓๘๑.

^{๕๘} อิง.ทสก. ๒๔/๒๓๓-๒๓๖/๓๘๓-๓๘๔.

^{๕๙} พุ.ธ ๒๕/๒๒/๓๖๖-๓๖๗.

^{๖๐} พุ.ธ. ๒๕/๒๓/๓๖๗-๓๖๘.

ในโสมนัสสูตร ว่าด้วยโสมนัส พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่อย่างมีความสุข โสมนัสมากในปัจจุบัน และย่อมเริ่มประกอบความเพียรโดยแยกกาย เพื่อความสิ้นอาสวะ ธรรม ๒ ประการ คือ

๑. ความมีสังเวกธรรมในฐานะที่ควรมีสังเวกธรรม

๒. ความเพียรโดยแยกกายแห่งบุคคลผู้มีสังเวกธรรม

แล้วพระองค์ก็ทรงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า “ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีความเพียร มีปัญญา รักษาตน พิจารณาเห็นชอบด้วยปัญญา ควรมีสังเวกธรรมในฐานะที่ควรมีสังเวกธรรมทีเดียว ภิกษุผู้มีความเพียร มีความประพฤติสงบ ไม่ฟุ้งซ่าน หมั่นประกอบอุบายเป็นเครื่องสงบใจอยู่อย่างนี้ ฟังถึงความสิ้นทุกข์”^{๖๐}

ในปุตตสูตร ว่าด้วยบุตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก คือ

๑. อติชาตบุตร (บุตรที่มีคุณสมบัติสูงกว่ามารดาบิดา)

๒. อนุชาตบุตร (บุตรที่มีคุณสมบัติเสมอกับมารดาบิดา)

๓. อวชาตบุตร (บุตรที่มีคุณสมบัติต่ำกว่ามารดาบิดา)

แล้วพระองค์ได้ทรงตรัสคาถาประโลภในพระสูตรนี้ว่า “บัณฑิตย่อมปรารถนาอติชาตบุตร และอนุชาตบุตร ไม่ปรารถนาอวชาตบุตร ซึ่งมีแต่ทำลายวงศ์ตระกูล บุตร ๓ จำพวกนี้เท่านั้น มีอยู่ในโลกนี้ ส่วนบุตรผู้เป็นอุบาสก ถึงพร้อมด้วยศรัทธาและศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอปราศจากความตระหนี่ ย่อมรุ่งเรืองในหมู่บริษัท เหมือนดวงจันทร์พ้นจากเมฆ ฉะนั้น”^{๖๑}

ในสุขปัตถนาสูตร ว่าด้วยผู้ปรารถนาความสุข พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตเมื่อปรารถนาความสุข ๓ ประการนี้ ฟังรักษาศีล ความสุข ๓ ประการ คือ

๑. เมื่อปรารถนาความสุขว่า ขอความสรรเสริญ จงมาถึงเรา ฟังรักษาศีล

๒. เมื่อปรารถนาความสุขว่าขอ โภกสมบัติทั้งหลายจงเกิดขึ้นแก่เรา ฟังรักษาศีล

๓. เมื่อปรารถนาความสุขว่าหลังจากตายแล้ว เราจักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ฟังรักษาศีล^{๖๒}

ในธาตุโสสังสันทนสูตร ว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันกันด้วยโดยธาตุ พระผู้มีพระภาคได้ทรงตรัสคาถาประพันธ์ไว้ในพระสูตรนี้ว่า “เพราะการคลุกคลีกัน กิเลสจึงเกิดขึ้น เพราะการไม่คลุกคลีกัน กิเลสจึงขาดไป บุคคลลงเรือเล็ก หวังจะข้ามมหาสมุทร ยังไม่ทันถึงฝั่งก็จมลงใน

^{๖๐} พุ.ธ. ๒๕/๓๓/๓๘๓-๓๘๔.

^{๖๑} พุ.ธ. ๒๕/๓๔/๔๓๑-๔๓๓.

^{๖๒} พุ.ธ. ๒๕/๓๖/๔๓๖-๔๓๗.

มหาสมุทร ฉันทิ บุคคลแม้มีความเป็นอยู่ดี อาศัยคนเกียจคร้าน ก็จมลงในสังสารวัฏได้ ฉันทินั้น เพราะฉะนั้น บุคคลควรเว้นคนเกียจคร้าน ผู้มีความเพียรย่อหย่อนนั้น ควรคบพระอริยะทั้งหลาย ผู้สัจด์ มีใจมั่นคง เพ่งพินิจอยู่ ประารถความเพียรเป็นนิตย์ เป็นบัณฑิต”^{๖๔}

ในบัณฑิตสามเณร เรื่องบัณฑิตสามเณร พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ คนไข่น้ำ ย่อมไข่น้ำ ช่างศร ย่อมดัดลูกศร ช่างไม้ ย่อมถากไม้ บัณฑิต ย่อมฝึกคน”^{๖๕}

ในอัครคิสูตร ว่าด้วยไฟกิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓ กองนี้ คือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ แล้วพระองค์ก็ได้ตรัสคาถาประพันธ์ไว้ในพระสูตรดังนี้ “บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นแจ้งอริยสัจ จบเวทรรู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบ ย่อมไม่กลับมาเวียนว้ายตายเกิดอีก เพราะรู้อย่างถึงภาวะที่สิ้นสุดการเกิด”^{๖๖}

ในกามุปปัตติสูตร ว่าด้วยผู้ยังเสพกามไม่สามารถล่วงสังสารทุกข์ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พระภิกษุทั้งหลาย การเสพกาม ๓ ประการ นี้ คือ

๑. การเสพกามของสัตว์ผู้มีความใคร่ปรากฏอยู่เป็นนิตย์
๒. การเสพกามของเทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่ตนเนรมิต
๓. การเสพกามของเทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่เทวดาอื่นเนรมิตให้

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า “สัตว์ผู้มีความใคร่ปรากฏอยู่เป็นนิตย์ เทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่ตนเนรมิต เทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่เทวดาอื่นเนรมิตให้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เสพกามอยู่เป็นนิตย์ ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น บัณฑิตรู้โทษในการเสพกามทั้งหลายนี้แล้ว ควรละเว้นทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด บัณฑิตทั้งหลาย ตัดกระแสตัณหาที่กำหนดยินดี ในปิยรูปสาตรูป ที่คนทั่วไปล่วงพ้นได้ยากขาดสิ้นแล้ว ชื่อว่าดับกิเลสได้สิ้นเชิง ล่วงพ้นทุกข์ได้ทั้งสิ้น”^{๖๗}

ในอัญญตรอุปสกวัตถุ เรื่องอุปาสกคนใดคนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ “ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตรู้เรื่องนี้ ตามความเป็นจริงแล้วย่อมทำนิพพานให้แจ้ง เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๖๘}

^{๖๔} พุ.ธ. ๒๕/๗๘/๔๔๐.

^{๖๕} พุ.ธ. ๒๕/๘๐/๕๓.

^{๖๖} พุ.ธ. ๒๕/๕๓/๔๖๘.

^{๖๗} พุ.ธ. ๒๕/๕๕/๔๖๕-๔๗๐.

^{๖๘} พุ.ธ. ๒๕/๒๐๓/๕๕.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุรุษย่อมสำคัญเบญจขันธ์ใดว่า นี้ของเราเบญจขันธ์นั้นบุรุษนั้น ย่อมละไปเพราะความตาย บัณฑิตผู้เป็นพุทธมามกะ รู้ชัดโทษนี้แล้ว ไม่พึงน้อมไปเพื่อความยึดถือ ว่าเป็นของเรา..... คำว่า บัณฑิต... รู้ชัดโทษนี้แล้ว ได้แก่ รู้แล้ว คือ ทราบแล้ว เทียบเคียงแล้ว พิจารณาแล้ว ทำให้กระจ่างแล้ว ทำให้แจ่มแจ้งแล้วซึ่งโทษนี้ เบญจขันธ์ที่ยึดถือว่าเป็นของเรา รวมความว่า รู้ชัดโทษนี้แล้ว คำว่า บัณฑิต ได้แก่ นักปราชญ์ บัณฑิต ผู้มีปัญญา มีปัญญาเครื่อง ตรีสรู มีญาณ มีปัญญาแจ่มแจ้ง มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส รวมความว่า บัณฑิตรู้ชัดโทษนี้แล้ว^{๑๕}

ว่าด้วยต้นตรงปลายคด คำว่า ภิกษุ (ในเบื้องต้น) ได้สมณนามว่า เป็นบัณฑิต อธิบายว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ได้รับการสรรเสริญเกียรติคุณว่า เป็นบัณฑิต คือ เป็นผู้ฉลาด มีปัญญา เป็นพหูสูต มีถ้อยคำไพเราะ มีปฏิภาณดี เป็นผู้ทรงจำพระสูตรบ้าง เป็นผู้ทรงจำพระวินัยบ้าง เป็นพระธรรมกถึกบ้าง... เป็นผู้ใฝ่เนวสัตยญาณาสัตยญาณตน-สมาบัติบ้าง ในเบื้องต้น คือ ในคราวที่เป็นสมณะ ซึ่งผู้คนรู้จักกัน รู้จักกันทั่ว ชื่อว่าได้สมณนามอย่างนี้ รวมความว่า ภิกษุ (ในเบื้องต้น) ได้สมณนามว่าเป็นบัณฑิต^{๑๖}

จากการศึกษาพบว่า ในพระสูตรต้นตปิฎกมีคำสอนเรื่องบัณฑิตปรากฏอยู่มากมาย มีทั้งคำสอนที่กล่าวถึงบัณฑิตแบบทั่วไปหรือเป็นหลักกลาง ๆ และคำสอนที่กล่าวถึงภิกษุผู้เป็นบัณฑิต หรือความเป็นบัณฑิตของภิกษุโดยตรง ซึ่งคำสอนทั้ง ๒ ส่วนมีจำนวนพอ ๆ กัน

ส่วนคำสอนที่แสดงถึงการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ก็เช่นเดียวกันมีทั้งคำสอนที่แสดงถึงการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตที่เป็นหลักทั่วไป หรือที่เป็นหลักกลาง ๆ ซึ่งสอนแต่คุณศัพท์ทั่วไป และมีคำสอนที่แสดงถึงการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตที่ทรงสอนแก่ภิกษุโดยตรง คำสอนที่แสดงลักษณะของบัณฑิตและการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตดังกล่าว สามารถสรุปเป็นรายชื่อได้ดังนี้

คุณลักษณะของบัณฑิตทั่วไป ประกอบด้วยคุณธรรมหรือคุณลักษณะดังนี้

๑. ชอบสงเคราะห์
๒. ชอบสร้างไมตรี
๓. ไม่ตระหนี่
๔. ชอบให้คำแนะนำ
๕. ชอบชี้แจงแสดงเหตุผล
๖. ไม่คิดเบียดเบียนตนเอง

^{๑๕} พุ.ม. ๒๕/๔๑/๑๕๑.

^{๑๖} พุ.ม. ๒๕/๕๕/๑๘๖.

๓. ไม่คิดเบียดเบียนผู้อื่น
๔. ไม่คิดเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย
๕. คิดเกื้อกูลตนเอง
๑๐. คิดเกื้อกูลผู้อื่น
๑๑. คิดเกื้อกูลทั้ง ๒ ฝ่าย
๑๒. คิดเกื้อกูลโลก
๑๓. สมบูรณ์ด้วยศีล
๑๔. ชอบคิดดี
๑๕. ชอบพูดดี
๑๖. ชอบทำดี
๑๗. เป็นคนละเอียด
๑๘. ประพฤติเจียมตน
๑๙. ไม่แข่งกระด้าง
๒๐. ขยัน
๒๑. ไม่เกียจคร้าน
๒๒. ไม่หวั่นไหวในอันตราย
๒๓. ประพฤติไม่ขาดตอน
๒๔. ไม่มีภัย
๒๕. ไม่มีอุปัทวะ
๒๖. ไม่มีอุปสรรค
๒๗. ไม่มีเวร
๒๘. มีไหวพริบ
๒๙. มีปัญญา
๓๐. รู้เรื่องที่จะพูด
๓๑. ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งที่มากระทบ
๓๒. ฉลาดเฉียบแหลม
๓๓. มีปัญญาพิจารณา
๓๔. เห็นธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง
๓๕. เห็นโทษว่าเป็นโทษ
๓๖. ยกโทษให้เมื่อผู้อื่นชยโทษ

- ๓๗. ไม่ทำงานที่ยังไม่มาถึง
- ๓๘. ทำงานที่มาถึงแล้ว
- ๓๙. เข้าใจสิ่งไม่ควรว่าเป็นสิ่งไม่ควร
- ๔๐. เข้าใจสิ่งที่ควรว่าเป็นสิ่งที่ควร

๔๑. แสดงอคตมธรรม

๔๒. เชิดชูธรรม

๔๓. ฝึกตน

๔๔. เห็นแจ้งอริยสัจ

๔๕. จบเวท

๔๖. รู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบ

๔๗. มีความเกษม

คุณลักษณะของบัณฑิตที่เป็นภิกษุหรือความเป็นบัณฑิตของภิกษุ ประกอบด้วยคุณธรรม หรือคุณลักษณะดังนี้

- ๑. มกน้อย
- ๒. สันโดษ
- ๓. อดทนต่อถ้อยคำ
- ๔. เป็นผู้ทักท้วง
- ๕. ดำหนักนชั่ว
- ๖. พุคเพราะ
- ๗. เป็นผู้สัจ
- ๘. ไม่คลุกคลี
- ๙. ปรารภความเพียร
- ๑๐. เทียบได้ยาก
- ๑๑. เอาชนะได้ยาก
- ๑๒. เป็นคนลึกซึ้ง
- ๑๓. ให้แพ้ได้ยาก
- ๑๔. ได้มานสมาบัติ
- ๑๕. มีปัญญา
- ๑๖. เป็นพหูสูต
- ๑๗. มีถ้อยคำสละสลวย

๑๘. มีปฏิภาณดี
 ๑๙. เป็นผู้ใหญ่
 ๒๐. เฉลียวฉลาด
 ๒๑. มีปัญญากว้างขวาง
 ๒๒. มีปัญญาร่าเริง
 ๒๓. มีปัญญาเร็ว
 ๒๔. มีปัญญาเฉียบแหลม
 ๒๕. มีปัญญาเพิกถอนกิเลส
 ๒๖. มีปัญญาหนาแน่น
 ๒๗. เข้าใจพูด
 ๒๘. เฉียบแหลม
 ๒๙. เข้าใจอาบัติว่าเป็นอาบัติ
 ๓๐. เข้าใจอนาบัติว่าเป็นอนาบัติ
 ๓๑. เข้าใจธรรมว่าเป็นธรรม
 ๓๒. เข้าใจธรรมว่าเป็นอธรรม
 ๓๓. เข้าใจวินัยว่าเป็นวินัย
 ๓๔. รู้ความเหมาะสมในปัญหานั้น ๆ (คือปัญหาพยากรณ์ ๔)
 ๓๕. ฉลาดในประโยชน์ทั้ง ๒ (คือด้านเจริญและด้านเสื่อม)
 ๓๖. ทรงจำพระสูตร
 ๓๗. ทรงจำพระวินัย
 ๓๘. เป็นธรรมกถึก
 ๓๙. มีปัญญาเครื่องตรัสรู้
 ๔๐. มีญาณ
 ๔๑. มีปัญญาแจ่มแจ้ง
 ๔๒. มีปัญญาทำลายกิเลส
- คำสอนที่แสดงถึงการเป็นบัณฑิตทั่วไป ประกอบด้วยหลักธรรม หรือคุณลักษณะดังนี้
๑. ควรทำกุศล
 ๒. ควรประพฤติพรหมจรรย์
 ๓. ชอบคิดแต่เรื่องที่ดี
 ๔. ชอบพูดแต่เรื่องที่ดี

๕. ชอบทำแต่เรื่องที่ดี

๖. สรรเสริญคนดี

๗. ไม่ทำบาป

๘. สมณะมาบ่อย ๆ ย่อมยินดี

๙. เลี้ยงมารดาบิดา

๑๐. บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่ให้เสียหาย ไม่ให้ถูกติเตียน และ
ประสพบุญมาก

- โดยประกอบด้วยธรรม ๓ คือ กายกรรมฝ่ายกุศล วาจกรรมฝ่ายกุศล มโนกรรมฝ่ายกุศล

- โดยประกอบด้วยธรรม ๔ คือ พิจารณาแล้วดีผู้ควรดี พิจารณาแล้วสรรเสริญผู้ควร
สรรเสริญ พิจารณาแล้วไม่เสื่อมใสในสมณะที่ไม่ควรเสื่อมใส พิจารณาแล้วเสื่อมใสในสมณะที่
ควรเสื่อมใส

- โดยประกอบด้วยธรรม ๔ คือ ปฏิบัติชอบในมารดา ปฏิบัติชอบในบิดา ปฏิบัติชอบใน
การเคารพ ปฏิบัติชอบในสาวกของพระตถาคต

๑๑. ประกอบด้วยสังคหวัตถุ ๔

๑๒. ประกอบด้วยอริยธรรม ๗ คือ

- บริโภค โภคทรัพย์

- เลี้ยงคนที่ควรเลี้ยง

- ซ้ำมพื้นอันตรายทั้งหลาย

- ทำพิธีกรรม ๕

- บำรุงผู้มีศีล

- บรรลุประโยชน์ของการครองเรือน

- ไม่ทำกรรมที่ทำให้เดือดร้อนภายหลัง

๑๓. ประกอบด้วยธรรม ๔ คือ

- กายกรรมที่ไม่มีโทษ

- วาจกรรมที่ไม่มีโทษ

- มโนกรรมที่ไม่มีโทษ

- ทิฏฐิที่ไม่มีโทษ

๑๔. ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐

๑๕. บำเพ็ญธรรม ๓ คือ

- บำเพ็ญทาน

- ประพฤติสม่าเสมอ

- เจริญเมตตาจิต

๑๖. ปรรณนาอติชาตบุตรและอนุชาตบุตร ไม่ปรรณนาอวชาตบุตร

๑๗. ปรรณนาสุขโดยรักษาศีล ๓ คือ

- ขอความสรรเสริญงมีแล้วรักษาศีล

- ขอโภคสมบัติจึงมีแล้วรักษาศีล

- ของงไปเกิดในสุคติปรโลกสวรรค์แล้วรักษาศีล

๑๘. สำรวมในศีล

๑๙. อบรมตนทำให้มากขึ้นและไม่ประมาท

๒๐. ไม่ประมาทในการทำบุญทั้งหลาย

๒๑. เหตุการณ์ต่าง ๆ เข้ามากระทบก็ไม่หวั่นไหว

๒๒. ไม่โกรธ

๒๓. ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา

๒๔. ควรเห็นธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง

๒๕. มีปริชาสามารถแนะนำ

๒๖. รู้สิ่งที่ควรทำและสิ่งที่เป็นประโยชน์ คือ

- รู้ว่าอะไรไม่น่าพอใจทำแล้วเกิดความเสื่อม

- รู้ว่าอะไรไม่น่าพอใจแต่ทำแล้วเกิดประโยชน์

- รู้ว่าอะไรน่าพอใจแต่ทำแล้วเกิดความเสื่อม

- รู้ว่าอะไรน่าพอใจทำแล้วเกิดประโยชน์

๒๗. ทำที่พึงแก้ตน

๒๘. รีบทำความเพียร

๒๙. ขจัดมลทิน

๓๐. รู้ความจริง

๓๑. ชำระทางไปนิพพาน

คำสอนเรื่องบัณฑิตสำหรับภิกษุ ประกอบด้วยหลักธรรม หรือคุณธรรมดังนี้

๑. ควรเห็นธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง

๒. ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม

๓. ไม่เบียดเบียนผู้อื่นเพราะเหตุแห่งธรรม

๔. มีความเพียร

๕. ไม่ละสัมปชัญญะ
๖. กำหนดรู้เวทนาทั้งปวง
๗. ละธรรมคำ
๘. เจริญธรรมขาว
๙. ละกามทั้งหลาย
๑๐. ยินดีในวิเวก
๑๑. ชำระตนให้ผ่องแผ้วจากสิ่งเศร้าหมอง
๑๒. อบรมจิตโดยธรรมในโพชฌงค์
๑๓. ไม่ถือมั่น
๑๔. ยินดีในนิพพาน
๑๕. มีสังเวกธรรมในทุกขณะที่ควรมีสังเวกธรรม
๑๖. มีความเพียรพยายาม
๑๗. มีปัญญารักษาดน
๑๘. พิจารณาเห็นชอบด้วยปัญญา
๑๙. มีความประพฤตีสงบ
๒๐. ไม่ฟุ้งซ่าน
๒๑. หมั่นประกอบอุบายเครื่องสงบใจ
๒๒. เว้นความเกียจคร้าน
๒๓. คบท่านพระอรियะ
๒๔. เป็นผู้สัจ
๒๕. มีใจมั่นคง
๒๖. เฟ่งพินิจอยู่
๒๗. ปรารถนาความเพียรเป็นนิตย์
๒๘. รู้เท่าทันในการเสพกามทั้งหลาย
๒๙. ตัดกามตัณหาที่กำหนดยินดีในรูป
๓๐. ทำนิพพานให้แจ้ง
๓๑. ควรเห็นลูกศรคือกิเลสด้วยความไม่ประมาทและวิชา

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จากการศึกษาคำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา นั้น ตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและในพระสุตตันตปิฎกพบว่า ในพระวินัยปิฎกมีการกล่าวถึง ลักษณะของบัณฑิตที่เป็นเรื่องของพระภิกษุเป็นส่วนใหญ่ ที่เป็นเรื่องของบัณฑิตทั่วไป หรือที่ไม่

เกี่ยวกับภิกษุนั้นมีเป็นส่วนน้อย ส่วนคำสอนเกี่ยวกับการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตนั้นมักกล่าวไว้เพียงเล็กน้อย และเป็นคำสอนแบบกลาง ๆ คือไม่ได้ระบุว่าเป็นการดำเนินชีวิตของภิกษุหรือคฤหัสถ์

ส่วนคำสอนที่แสดงถึงลักษณะของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตนั้นก็สามารถสรุปลงได้ในคุณลักษณะที่สำคัญ ๒ ประการ คือ คุณลักษณะบางส่วนเป็นเรื่องของจรณะ ที่หมายถึงความประพฤติที่ประกอบด้วยคุณธรรม และคุณลักษณะบางส่วนเป็นเรื่องของวิชา ที่หมายถึงปัญญาหรือความรู้ที่ถูกต้องที่ชอบ คุณลักษณะทั้ง ๒ ประการนี้ รวมเรียกว่า วิชาจรณะ ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นคุณลักษณะของคนดี หรือคนที่มีคุณธรรมสูงส่ง ไม่ว่าจะ เป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับภิกษุ กล่าวโดยสรุปก็คือ ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตตามคำสอนที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ได้แก่ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ หมายความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยความรู้และความประพฤติดี

ส่วนคำสอนเรื่องบัณฑิตที่ปรากฏในพระสูตรต้นคปิฎกนั้นมีทั้งคำสอนที่แสดงถึงลักษณะของบัณฑิตและคำสอนที่แสดงถึงการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิต และคำสอนทั้ง ๒ ส่วนก็มีทั้งสิ่งที่เกี่ยวข้องกับภิกษุและเกี่ยวกับบัณฑิตทั่วไป หรือที่เป็นหลักกลาง ๆ และคำสอนที่แสดงถึงลักษณะของบัณฑิตทั้งที่เกี่ยวข้องกับภิกษุและที่เป็นหลักกลาง ๆ ทั่วไปนั้น มีจำนวนรายชื่อพอ ๆ กัน สำหรับลักษณะของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตก็สามารถสรุปได้เป็น ๒ ลักษณะสำคัญเช่นเดียวกับคำสอนที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก คือสรุปลงได้ในเรื่องวิชาและจรณะ

๒.๓. คำสอนเรื่องบัณฑิตที่ปรากฏมีในพระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพระพุทธพจน์หมวดอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาการล้วน ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า ส วิ ธา ปุ ก ย ป) คือ

๑. สังคณี หรือ ธรรมสังคณี รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายที่ละประเภท
๒. วิภังค์ ยกเอาหมวดธรรมสำคัญ ๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวเรื่องแล้วแยกแยะออกอธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด
๓. ธาตุกถา สงเคราะห์ข้อธรรมต่าง ๆ เข้าในชั้น อายตนะ ธาตุ
๔. ปุคคลบัญญัติ บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่าง ๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้น ๆ
๕. กถาวัตถุ แสดงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่าง ๆ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓
๖. ยมก ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกลับเป็นคู่ ๆ

๗. ปัญฐาน หรือ มหาปกรณ อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร^{๗๓}

พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้น ตามที่ได้ศึกษาดูรายละเอียดในพระไตรปิฎกจะพบว่ามีการกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับบุคคลก็คือเล่มที่ ๓๖ จึงนำมาแสดงไว้ที่นี่เพื่อเป็นแนวทางแห่งการวิเคราะห์เกี่ยวกับคำสอนเรื่องบัณฑิตในพระพุทธศาสนาต่อไปดังนี้

บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมรู้ตามความจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ตามความจริงว่า นี้เหตุเกิดทุกข์ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ความดับทุกข์ ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่านี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์และธรรมทั้งหลายอันพระตถาคตประกาศดีแล้วเป็นอันเธอได้เห็นดีด้วยปัญญา เป็นอันเธอดำเนินไปด้วยดีแล้วด้วยปัญญา และอาสวะบางอย่างของเธอเป็นอันสิ้นไปแล้วโดยรอบเพราะเห็นด้วยปัญญาบุคคลนี้เรียกว่า ทิฏฐิปัตตะ^{๗๔}

บุคคลบางคนในโลกนี้ไปสู่อารามเพื่อฟังธรรมในสำนักของภิกษุทั้งหลายเนื่อง ๆ พวกภิกษุยอมแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุดพร้อมทั้งอรธพร้อมทั้งพัชชณะ แก่บุคคลนั้น ย่อมประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง บุคคลนั้นนั่งแล้วที่อาสนะนั้น ย่อมใจถึงเบื้องต้นบ้าง ย่อมใส่ใจถึงท่ามกลางบ้าง ย่อมใส่ใจถึงที่สุดบ้าง แม้ลุกออกจากอาสนะนั้นแล้ว ก็ยอมใส่ใจถึงเบื้องต้นบ้าง ย่อมใส่ใจถึงท่ามกลางบ้าง ย่อมใส่ใจถึงที่สุดบ้าง แห่งกลานั้น บุคคลนี้เรียกว่า คนมีปัญญามาก^{๗๕}

คนบางคนในโลกนี้เป็นผู้เว้นจากปาณาติบาตด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากปาณาติบาตด้วย เป็นผู้เว้นขาดจากอทินนาทานด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากอทินนาทานด้วย เป็นผู้เว้นขาดจากกาเมสุมิจจารด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากกาเมสุมิจจารด้วย เป็นผู้เว้นขาดจากมุสาวาทด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากมุสาวาทด้วย เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดส่อเสียดด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากการพูดส่อเสียดด้วยเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดคำหยาบด้วยตนเอง ชักชวนผู้อื่นให้เว้นจากการพูดคำหยาบด้วย เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อด้วย เป็นผู้ไม่โลภอยากได้ของเขาด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นเป็นผู้ไม่

^{๗๓} สุชีพ ปุญญาอนุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๗), หน้า ๖๔๘.

^{๗๔} อภ.ป. ๓๖/๘๗/๑๒๖-๑๒๗.

^{๗๕} อภ.ป. ๓๖/๕๑/๑๓๑.

โลกอยากได้ของเขาด้วย ไม่พยายามปกป้องร้ายเขาด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นไม่ให้พยายามปกป้องร้ายเขาด้วย เป็นผู้เห็นชอบตามธรรมเนียมคลองธรรมด้วยตนเองด้วย ชักชวนผู้อื่นให้เห็นชอบตามทำนองคลองธรรมด้วย นี่เรียกว่า คนดียิ่งกว่าคนดี^{๔๐}

หากพิจารณาพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวในที่นี้ก็แสดงได้ว่า ในพระอภิธรรมปิฎกนั้นจะอธิบายหลักธรรมที่เน้นหนักไปในทางปัญญา เพราะว่าหลักธรรมที่แสดงในพระอภิธรรมปิฎกเป็นหลักธรรมที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้งมาก แต่หากกล่าวตามนัยแห่งความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎกภาคพระอภิธรรม จะมีลักษณะที่คล้ายกันกับภาคพระสูตรที่กล่าวถึงคำสอนเรื่องบัณฑิตในพระพุทธศาสนาที่เน้นถึงคุณสมบัติของบุคคลเป็นเกณฑ์ในการตัดสินบุคคลนั้นว่าเป็นบัณฑิตหรือไม่ คือจะเน้นที่คุณธรรมและจริยธรรมประจำใจมากกว่า คือ ดำรงชีวิตด้วยปัญญา กล่าวคือการเป็นคนดีและดำเนินชีวิตด้วยปัญญานั้นเอง

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว คำสอนเรื่องบัณฑิตในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น พุทธพจน์โดยส่วนมาก จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงกำหนดเอาคุณสมบัติของบุคคลเป็นเครื่องแสดงความเป็นบัณฑิต ดังนั้น บุคคลผู้เป็นบัณฑิตตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาก็คือหมายเอาบุคคลที่ดำรงชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์ทั้งสาม คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์สูงสุด พร้อมทั้งเป็นผู้มีทั้งวิชาและจรณะ หรือมีความรู้คู่ศีลธรรม เป็นผู้ที่คิดแต่เรื่องดี พุดแต่คำพุดที่ดี ทำแต่กรรมดี เป็นต้น เพราะฉะนั้น คำสอนที่แสดงถึงการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น เป็นส่วนที่ผู้วิจัยจะศึกษารายละเอียดต่อไปในบทที่ ๓ ต่อไป

^{๔๐} อภิป. ๓๖/๑๐๕/๑๔๑-๑๔๒.

บทที่ ๓

การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

ในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกมีการกล่าวถึงคำว่าบัณฑิต พร้อมทั้งลักษณะของบัณฑิต และความประพฤติของบัณฑิตในการดำเนินชีวิตไว้ชัดเจนมาก ซึ่งส่วนมากที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกนั้น จะกล่าวถึงผู้ที่มีปัญญา ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ฉลาดในการแก้ปัญหา เป็นผู้ที่มีความรู้และคุณธรรม ประพฤติตนไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ดังนั้นการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงหมายถึง บุคคลผู้ดำรงชีวิตด้วยปัญญา และเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งประโยชน์สาม คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และปรมาตมประโยชน์ คือ ประจันสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ดังนั้น คำสอนที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งส่วนที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตและส่วนที่เป็นหลักทั่วไป ซึ่งมักเป็นคำสอนเกี่ยวกับการดำรงชีวิตของคฤหัสถ์นั้น ผู้วิจัยจะได้ศึกษาทั้งในส่วนที่เป็นภิกษุและทั้งที่เป็นคฤหัสถ์โดยมีรายละเอียดของแต่ละส่วนต่อไปนี้

๓.๑ การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ

คำสอนที่ได้กล่าวถึงการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ หรือของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตไว้ในหลายพระสูตรที่มีปรากฏในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกนั้น และบ้างพระสูตรนั้นก็มีความซ้ำกันเพราะกล่าวต่างโอกาส แต่เมื่อรวมความคำสอนทั้งหมดที่ปรากฏในสูตรต่าง ๆ แล้วสรุปเป็นรายชื่อได้ ๓๑ ข้อ ซึ่งสามารถสรุปลงในลักษณะสำคัญตามคำสอนของพระพุทธศาสนาได้เป็น ๓ ประการ คือ ศีล สมာธิ ปัญญา โดยมีรายละเอียดได้ดังนี้

คำสอนต่อไปนี้สรุปลงในหลักการของศีล หรือศีลสิกขา คือ

๑. ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม

๒. ไม่เบียดเบียนผู้อื่นเพราะเหตุแห่งธรรม

๓. ละธรรมคำ

๔. มีความประพฤติสงบ

คำสอนดังต่อไปนี้สรุปลงในหลักการของสมาธิ หรือจิตตสิกขา คือ

๑. มีความเพียร

๒. ไม่ละสัมปชัญญะ
 ๓. เจริญธรรมขาว
 ๔. ละกามทั้งหลาย
 ๕. ยินดีในวิเวก
 ๖. ชำระตนให้ผ่องแผ้วจากสิ่งเศร้าหมอง
 ๗. อบรมจิตโดยธรรมในโพชฌงค์
 ๘. ไม่ถือมั่น
 ๙. ยินดีในนิพพาน
 ๑๐. มีสังเวกธรรมในสภาวะที่ควรมีสังเวกธรรม
 ๑๑. มีความเพียร โดยแยกกาย
 ๑๒. ไม่ฟุ้งซ่าน
 ๑๓. หมั่นประกอบอุบายเรื่องสงบใจ
 ๑๔. เว้นความเกียจคร้าน
 ๑๕. คบท่านพระอรชยะ
 ๑๖. เป็นผู้สัจ
 ๑๗. มีใจมั่นคง
 ๑๘. เพ่งพินิจอยู่
 ๑๙. ปรารถนากความเพียรเป็นนิตย์
- คำสอนดังต่อไปนี้สรุปลงได้ในหลักการของปัญญาหรือปัญญาสิกขา คือ
๑. ควรพิจารณาธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง
 ๒. กำหนดรู้เวทนาทั้งปวงตามจริง
 ๓. มีปัญญารักษาตน
 ๔. พิจารณาเห็นชอบด้วยปัญญา
 ๕. รู้โทษในการเสพกามทั้งหลาย
 ๖. ตัดกิเลสตัณหาที่กำหนดชินในปิยรูปสาตรูป
 ๗. ควรถอนลูกศรคือกิเลสด้วยความไม่ประมาทและวิชา
 ๘. ทำนิพพานให้แจ้ง

จากที่กล่าวมาในข้างต้นนั้นสรุปได้ว่าคำสอนเรื่องการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุตามที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ นั้น เป็นการกล่าวในหลักการกว้างๆ ทุกข้อหรือทุกเรื่อง โดยไม่ได้แจกแจงในรายละเอียดของเรื่องนั้น ๆ ฉะนั้น เมื่อคำสอนต่าง ๆ ดังกล่าวสรุปลงได้ใน

หลักการสำคัญคือไตรสิกขาได้แก่ สीलสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า สीलสมาธิ ปัญญา จึงสามารถแจกแจงรายละเอียดของแต่ละหลักการได้ดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ การดำเนินชีวิตตามหลักการของสीलสิกขา

การดำเนินชีวิตตามหลักการของสीलสิกขาหรือเรียกสั้น ๆ ว่า สीलสำหรับภิกษุนั้นก็ให้แก่การดำเนินหรือปฏิบัติตามหลักการของสील คือสิกขาของภิกษุ ได้แก่

๑. การดำเนินชีวิตตามหลักการของสील ๒ คือ อาทิพรหมจริยกาสิกขา อภิสมาจารยสิกขา
๒. การดำเนินชีวิตตามหลักของสील ๓ คือ จุลสील มัชฌิมสील มหาสील
๓. การดำเนินชีวิตตามหลักของสील ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรสील อินทริยสังวรสील อาชีวาปริสุททธิสील ปัจจยสันนิสิตสील

และจุดมุ่งหมายของการดำเนินชีวิตตามหลักการของสीलสำหรับภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อนำไปสู่ความเป็นระเบียบในการปกครองหมู่คณะ โดยอาศัยประโยชน์ ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์
๒. เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์
๓. เพื่อข่มผู้เก้อยาก
๔. เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีสीलเป็นที่รัก
๕. เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดในปัจจุบัน
๖. เพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดในอนาคต
๗. เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว
๙. เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสังฆกรรม
๑๐. เพื่อถือตามพระวินัย^๑

ดังนั้น การดำเนินชีวิตตามหลักการของสीलสิกขาของภิกษุนี้ เป็นการพัฒนาในด้านพฤติกรรม โดยเฉพาะพฤติกรรมที่เคยชิน เพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรม ให้เป็นพฤติกรรมที่มีวินัย เพราะวินัยเป็นตัวการจัดเตรียมชีวิตให้อยู่ในภาวะที่เอื้อต่อการพัฒนา คือ การจัดระเบียบความเป็นอยู่ในการดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง และการอยู่ร่วมกันในสังคมแห่งสงฆ์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เธอจงศึกษาในสิกขา คืออริสीलสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา เมื่อเธอศึกษาทั้งอริสीलสิกขา ศึกษา

อธิจิตตสิกขา ศึกษาอธิปัญญาอยู่ จักละระาคะ โทสะ โมหะได้ เพราะละระาคะ โทสะ โมหะได้ สิ่งใดที่เป็นอกุศลเธอจักไม่กระทำสิ่งนั้นสิ่งใดเป็นบาปเธอจักไม่ไม่เสพสิ่งนั้น”^๒

ฉะนั้น หากพิจารณาพุทธพจน์นี้ จะเห็นได้ว่าองค์ประกอบที่พระพุทธองค์ตรัสให้ภิกษุ ดำเนินชีวิตตามหลักการทั้ง ๓ นั้น เพราะว่ามีความสัมพันธ์กัน อาศัยกันและกัน ส่งผลต่อกัน กล่าวคือ เป็นกระบวนการพัฒนาต่อกัน เนื่องจากเป็นปัจจัยทำให้เกิดการปฏิบัติตามหลักการในหลักไตรสิกขา ซึ่งการดำเนินชีวิตตามหลักการแต่ละข้อมีรายละเอียดดังนี้

๑. การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๒

การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๒ คือ การปฏิบัติตามสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ หรือไม่กระทำข้อที่ทรงห้าม บุคคลประพฤติในศีล คือ ดำเนินไปด้วยกาย วาจา เพื่อให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย คือข้อประพฤติ และรักษาข้อที่ทรงห้ามด้วยศีล โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. อทิพรหมจรรย์การศึกษา หมายถึง หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบพัญญัติหรือข้อปฏิบัติ อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เป็นพุทธอาณา เพื่อป้องกันความประพฤติเสียหายและวางโทษแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดโดยปรับอาบัติหนักบ้าง เบาบ้าง พระสงฆ์สาวกทุก กิ่งเดือนเรียกว่า พระปาติโมกข์ พระพุทธองค์ทรงวางโทษไว้ ๕ ระดับ แต่ระดับนั้นมีโทษไม่เท่ากัน และมีมาตรามากน้อยแตกต่างกันไป คือ

๑) โทษปาราชิก โทษประเภทนี้ใครฝ่าฝืนจะหมดความเป็นพระภิกษุสงฆ์ทันที

๒) โทษสังฆาทิเสส โทษประเภทนี้ ผู้ใดฝ่าฝืนก็ยังไม่ขาดจากความเป็นพระแต่ต้องถูกลงโทษอย่างหนักสงฆ์ต้องประชุมลงโทษ และสงฆ์ต้องประชุมทำพิธีออกจากอาบัติของภิกษุรูปนั้น

๓) โทษนิสสัคคียปาจิตติย โทษประเภทนี้เป็นโทษเบา เมื่อเป็นอาบัติแล้วสามารถเปลื้องมลทินได้ด้วยการสารภาพผิดกับพระภิกษุด้วยกันแล้วปฏิญาณว่าจะไม่ทำความผิดอย่างนั้นอีก สำหรับโทษนี้เมื่อละเมิดแล้วต้องสละสิ่งของที่เป็นต้นเหตุให้เกิดอาบัติเสียก่อน แล้วจึงจะสามารถล้างมลทินได้ ถ้าไม่สละสิ่งของนั้นเสียก่อน แม้จะไปทำพิธีปลงอาบัติเพื่อความพ้นจากอาบัติก็หาได้พ้นไม่ คงยังเป็นอาบัติเหมือนเดิม

๔) โทษปาจิตติย โทษประเภทนี้เป็นโทษเบาว่าโทษนิสสัคคียปาจิตติย เมื่อละเมิดแล้วทำพิธีปลงอาบัติเพื่อความบริสุทธิ์ได้เลย

๕) โทษปาฏิเทสนียะ โทษประเภทนี้เป็นโทษเบาเมื่อละเมิดแล้วก็สามารถปลงอาบัติได้

^๒ อ.จ.ติก. ๒๐/๕-๒๔/๒๒๐.

ในอาทิพรหมจารียกาศิกขานี้ โดยสรุปแล้วแบ่งโทษออกได้ ๒ ประเภท คือ โทษที่แก้ไขไม่ได้ คือโทษปาราชิก และโทษที่แก้ไขได้ คือ โทษสังฆาทิเสส โทษนิสสัคคิปาจิตตีย์ โทษปาจิตตีย์ และโทษปาฏิเทสนียะ

๒.อภิสมจารียกาศิกขา หมายถึงหลักการศึกษอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่เกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงามสำหรับชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่สำหรับพระภิกษุ ให้มีคุณค่า นำเลื่อมใสศรัทธายิ่งขึ้นไป ส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับอิริยาบถ เช่น การเดิน การพูด การฟัง จะต้องอยู่ในท่าทางที่สำรวมระวัง คีลที่เป็นอภิสมจารนี้ไม่มีลักษณะเป็นข้อห้าม แต่จะมีลักษณะเป็นข้อแนะนำที่ควรปฏิบัติ ถ้าฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามจะมีโทษเรียกว่า อาบัติทุกกฏ แปลว่า การทำชั่ว และจะมีหนักอยู่ข้อหนึ่งเรียกว่า อุลลัจจัย แปลว่า โทษมาก โทษหยาบ

เมื่อกว่าโดยสรุปแล้ว คีลที่เป็นอาทิพรหมจารียกาศิกขา ส่วนใหญ่จะบัญญัติไว้ในหลักการประพฤติปฏิบัติตามบทบัญญัติของพระวินัย คือพุทธบัญญัติ และอภิสมจารทั้งสองส่วนนี้ต้องเสมอกัน แต่ปัจจุบันนี้กลับมีตัวแปรเพิ่มขึ้น นั่นคือการให้ความสำคัญแก่ กฏ กติกา แล้วประพฤติตาม กฏ กติกา ที่ตราขึ้นมาใหม่นั้นว่าถูกต้อง แต่ถ้ามาดูกันที่ความถูกต้องตามที่พระพุทธองค์บัญญัติศึกษาบทไว้ให้ผู้ที่ออกบวชประพฤติตาม เพราะการที่อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ครบถ้วนนั้นมันเป็นเรื่องยาก การออกบวชเป็นภิกษุ โจนผมและหมวดมุ่งห่มผ้ากาสาฬหพัศตร์เป็นทางที่ปลอดภัย เมื่อบวชแล้วก็ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพเสมอด้วยภิกษุทั้งหลาย

๒.การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล ๓

ศีลที่พระพุทธองค์ตรัสให้ภิกษุดำเนินหรือปฏิบัติตามนี้มี ๓ ระดับ คือ ศีลอย่างเล็กน้อย (จูฬศีล) ศีลอย่างกลาง (มัชฌิมศีล) และศีลอย่างใหญ่ (มหาศีล) โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. จูฬศีล คือ ศีลในระดับต้นหรือขั้นหยาบ ในขั้นนี้ให้พระภิกษุละความชั่วทางกาย และวาจา เพื่อสำรวมระวังมิให้อกุศลเกิดขึ้น ด้วยการทำความชั่วด้วยกายกรรมและการพูดชั่วด้วยวจีกรรมอันเป็นอกุศล ให้มาประกอบในสิ่งที่เป็นกุศล จูฬศีล เป็นการสำรวมระวังขั้นพื้นฐานหรือเป็นข้อวัตรปฏิบัติเพื่อละเว้นจากการกระทำขั้นหยาบ ๆ มีทั้งหมด ๒๖ ข้อ คือ

๑) ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑอาวุธ และศัสตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์แก่ผู้ต่อสรรพสัตว์อยู่

๒) ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ รับเอาแต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังแต่ของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมย เป็นคนสะอาดอยู่

๓) ละพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกษาต่อพรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์เว้นห่างไกลจากเมถุนธรรม อันเป็นกิจของชาวบ้าน

๔) ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ คือ พูดแต่คำสัตย์ คำจริง ความสัตย์ มีถ้อยคำเป็นหลัก เชื่อถือได้ ไม่หลอกลวงชาวโลก

๕) ละเว้นขาดจากการพูดต่อเสียด คือ ฟังความจากฝ่ายนี้แล้วไม่ไปบอกฝ่ายโน้นเพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังความฝ่ายโน้นแล้วไม่มาบอกฝ่ายนี้เพื่อทำลายฝ่ายโน้น สมานคนที่แตกกัน ส่งเสริมคนที่ปรองดองกัน ชื่นชมยินดีเพิลิตเพิลินต่อผู้ที่สามัคคีกัน พูดแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์ความสามัคคี

๖) ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ คือ พูดแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ เป็นคำของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ

๗) ละเว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ คือ พูดถูกเวลา พูดแต่คำจริง พูดอิงปะ โยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำที่มีหลักฐานมีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ เหมาะแก่เวลา

๘) เว้นขาดจากการพรากรพิชคาม และภุตคาม

๙) ฉันทมือเดียว ไม่ฉันทอนกลางคืน เว้นขาดจากการฉันทในเวลาวิกาล

๑๐) เว้นขาดจากการพื่อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นที่เป็นข้าศึกแก่กุศล

๑๑) เว้นขาดจากการตัดทรง ประดับ ตกแต่งร่างกายด้วยพวงดอกไม้ ของหอม เครื่องประทีนผิวอันเป็นลักษณะแห่งการแต่งตัว

๑๒) เว้นขาดจากที่นอนสูงใหญ่

๑๓) เว้นขาดจากการรับทองและเงิน

๑๔) เว้นขาดจากการรับธัญญาหารคิบ

๑๕) เว้นขาดจากการรับเนื้อคิบ

๑๖) เว้นขาดจากการรับสตรีและกุมารี

๑๗) เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย

๑๘) เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ

๑๙) เว้นขาดจากการรับไก่และสุกร

๒๐) เว้นขาดจากการรับช้าง โค ม้า และลา

๒๑) เว้นขาดจากการรับเรือกสวน ไร่นา และที่ดิน

๒๒) เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร

๒๓) เว้นขาดจากการซื้อการขาย

๒๔) เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง ด้วยของปลอม และด้วยเครื่องตวงวัด

๒๕) เว้นขาดจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง

๒๖) เว้นขาดจากการตัดอวัยวะ การฆ่า การจงใจการตีชิงวิ่งราว การปล้น และการขู่กรรโชก^๑

๒. มัชฌิมศีล ได้แก่ข้อปฏิบัติของพระภิกษุที่จะต้องพึงละเว้น ในชั้นที่ละเอียดไปกว่าจูลศีล ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ ข้อ คือ

๑) เว้นจากการทำลายพืช คือ การพรากพืชคามและภุตคาม โดยการเด็ดพืชผักของชาวบ้าน

๒) เว้นจากการสะสม คือ การชอบสะสมเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ

๓) เว้นจากการดูการละเล่น ที่เป็นข้าศึกต่อกุศล ที่จะทำให้เกิดกิเลสกำเริบขึ้นในจิตใจ

๔) เว้นจากการละเล่นการพนันขันต่อทุกชนิด เช่น การเล่นหมากกรุก เล่นไพ่ เล่นกีฬา

๕) เว้นจากการนั่งนอนบนที่นอนอันสูงใหญ่ อันประดับด้วยลวดลาย อันวิจิตรงดงาม

๖) เว้นจากการประดับประดาด้วยเครื่องตกแต่งร่างกาย มีของหอมและมาลาและดอกไม้

๗) เว้นจากการกล่าวติรัจฉานถลา คือ พูดเรื่องไร้สาระ ไม่มีประโยชน์ที่ขัดกับเพศสมณะ

๘) เว้นจากการพูดแข่งขัน เช่น กล่าวถ้อยคำโอ้อวด ยกตนข่มท่าน กล่าวดูหมิ่นผู้อื่น

๙) เว้นจากการเป็นผู้รับใช้ เช่น การรับใช้พระราชธา เป็นบารุชไปรษณีย์ช่วยรับส่งข่าวสาร

๑๐) เว้นจากการพูดปิด พูดประจบ พูดอ้อมค้อมเพื่อหวังลาภ เป็นต้น^๔

๓. มหาศีล ได้แก่การเลี้ยงชีพที่ไม่เหมาะสมไม่สมควรแก่ภิกษุ ซึ่งทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า ติรัจฉานวิชา หรือมิจฉาชีพ เป็นสิ่งที่ภิกษุไม่พึงปฏิบัติ นั่นคือชั้นละเอียดขึ้นไปกว่ามัชฌิมศีล ได้จัดเป็นหมวด ๆ เอาไว้ ๗ หมวด คือ

๑) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการเป็นหมอทำนาย โขกษะคาราตี ทำนายทายทักความฝันหรือทายนิมิตต่าง ๆ

๒) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการดูลักษณะต่าง ๆ เช่น ลักษณะแก้วมณี ลักษณะศาสตราต่าง ๆ ลักษณะบารุช ลักษณะสตรี ลักษณะกุมารกุมารี ลักษณะทาสทาสี ลักษณะช่างม้า กระบือ โค ไก่ นก แพะ แกะ เป็นต้น

๓) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการดูฤกษ์ยามตราต่าง ๆ ให้พระราชธา เช่นว่า จะควรยกทัพเมื่อใด จึงจะได้ชัยชนะ เป็นต้น

๔) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการพยากรณ์ในเรื่อง จันทรคราส สุริยคราส อุกกาบาต ดาวหาง เป็นต้น

^๑ที่.ส. ๕/๘/๓-๕.; ม.ม. ๑๒/๔๑๑/๔๔๖-๔๔๘.

^๔ที่.ส. ๕/๑๑-๒๐/๕-๘.

- ๕) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการพยากรณ์อากาศ เช่น พยากรณ์ว่าจะมีฝนดี จะมีฝนแล้ง จะมีพืชร้อนร้อนด้วยอาหารบริบูรณ์ จะมีพืชร้อนร้อนด้วยอาหารขาดแคลน เป็นต้น
- ๖) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการให้ฤกษ์งานอวาหรงคและวิวาหรงค (แต่งงาน)
- ๗) เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการทำพิธีบนบานสานกล่าวต่าง ๆ เช่น การทำพิธีแก้บน ทำพิธีขับผี ทำพิธีบวงสรวงเทวดาหรือเทพเจ้าต่าง ๆ เป็นต้น^๕

๓. การดำเนินชีวิตตามหลักการของปาริสุทธิศีล ๔

การดำเนินชีวิตตามหลักการของปาริสุทธิศีลนี้ เป็นศีลที่ผูกดวงของพระภิกษุ ภิกษุที่มีศีล ๔ ข้อครบถ้วน จะเป็นพระภิกษุที่น่าเคารพ และถือเป็นพระภิกษุที่แท้จริง ดังนี้คือ

๑. ปาฏิโมกข์สังวรศีล หมายถึง การสำรวมในพระวินัยทั้งหมดที่เป็นทั้งอาทิพรหมจาริกาสติกาและอภิสมจาริกาสติกา ซึ่งพระพุทธองค์ทรงได้บัญญัติไว้เป็นกฎระเบียบข้อปฏิบัติสำหรับพระภิกษุมิทั้งหมด ๒๒๗ ข้อ ศีล หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ที่ได้ทรงแสดงไว้เป็นหลักใหญ่หรือทั่วไป ซึ่งเรียกว่า พระโอวาทปาติโมกข์

๒. อินทรีย์สังวรศีล คือ การสำรวมระวังในอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้เกิดความยินดียินร้าย ในเมื่อได้เห็นรูป ได้ฟังเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้สัมผัสกาย และได้รับรู้อารมณ์ทางใจ ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิฆมา และโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์”^๖ พุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นถึงความสำรวมอินทรีย์ ไม่ให้หลงไหลไปกับอารมณ์ที่ได้รับรู้ มีประโยชน์ทำให้พระภิกษุผู้ประพฤติมั่นคงในหลักศีล

๓. อาชีวนปาริสุทธิศีล คือ การสำรวมระวังในการเลี้ยงชีพ เว้นจากการมิชอบธรรม ที่เป็นมิถนาศีพทั้งปวง เลี้ยงชีพโดยชอบบริสุทธิ์ ด้วยการออกบิณฑบาตเลี้ยง ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบท ด้วยการงดเว้นการเลี้ยงชีพด้วยวิธีที่ไม่สมควร เช่น การเป็นหมอดูดวงชะตา การรับใช้คฤหัสถ์ ด้วยการรับบอกล่าว การประจบประแจงคฤหัสถ์ เป็นต้น ศีลข้อนี้มีคุณประโยชน์ทำให้ไม่ต้องคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในฐานะเกินควร ก่อให้เกิดความเลื่อมใสมากยิ่งขึ้น

^๕ ที.ที. ๕/๒๑-๒๓/๘-๑๐.

^๖ ม.ญ. ๑๒/๓๔๕/๓๘๒.

๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล คือ หลักการใช้สอยปัจจัยเลี้ยงชีพ ซึ่งพระภิกษุต้องพิจารณาปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ทั้งในขณะที่ได้รับมาและในขณะที่บริโภค เพื่อความเป็นผู้ไม่มีหนี้ในการใช้สอยปัจจัยเหล่านั้นที่หลุดสัดถวายเป็นความเลื่อมใส^๘

เมื่อรวมความทั้งหมดในเรื่องการดำเนินชีวิตตามหลักการของศีล สามารถสรุปลงได้ใน โอวาทปาติโมกข์ ที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ

๑. มีความอดทน เป็นการปฏิบัติเพื่อเป็นเครื่องเผากิเลส
๒. ผู้รู้จักพึงชื่นพยานเป็นธรรมอันเยี่ยม
๓. ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นภิกษุ
๔. ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ
๕. การไม่ทำบาปทั้งปวง
๖. การทำกุศลให้ถึงพร้อม
๗. การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
๘. การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น
๙. การไม่เบียดเบียนผู้อื่น
๑๐. การสำรวมในปาติโมกข์
๑๑. ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร
๑๒. การประกอบความเพียรทำจิตใจให้หมดจดจากกิเลส^๙

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นศีลของผู้ที่ออกบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ซึ่ง มีศีลของสามเณรมี ๑๐ ข้อ ศีลของพระภิกษุมี ๒๒๗ ข้อ และ ศีลของนางภิกษุณี ๓๑๑ ข้อ ซึ่งเรียกรวมกันว่า พระวินัย ที่พระพุทธองค์ทรงได้ตรัสไว้ให้พุทธบริษัท เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติตามในพระธรรมวินัยนี้ว่า “เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ ต้องสำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล คຸ້ມครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ (และ) เป็นผู้สันโดษ”^{๑๐} พุทธพจน์ที่ยกมากล่าวนี้ เป็นการชี้ให้เห็นว่าศีลมีความสำคัญทั้ง ๓ ระดับ คือ จุลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ซึ่งเป็นพื้นฐานของการประพฤติปฏิบัติพรหมจรรย์ ศีลเป็นเครื่อง

^๘ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๓-๓๔.

^๙ ที.ม. ๑๐/๕๐/๕๐-๕๑.

^{๑๐} ที.ส. ๕/๔๕๐/๑๕๕.

ขัดเกลากิเลสอย่างหยาบที่มีอยู่ในจิตใจให้เบาบางลง และศีลก็เป็นทางที่จะนำไปสู่ความบริสุทธิ์ทางกาย ทางวาจา อันเป็นกรอบแห่งความเจริญงอกงามของภิกษุทั้งหลาย

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในเรื่องของศีล หรือศีลสิกขา สรุปได้ว่า การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุประการแรกก็คือ ความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ดังที่ท่านเรียกว่า ศีลสัมปันโน อันเป็นคุณลักษณะประการหนึ่งของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา และความหมายของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลนั้น คือ ความเป็นผู้มีพฤติกรรมทางกาย ทั้งการพูด การทำ การอยู่ การกิน การขืน การเดิน การนั่ง การนอน เรียบร้อยดีงาม ที่เรียกรวมว่า บริสุทธิ์ รวมทั้งการมีสติสัมปชัญญะ มีความสันโดษด้วย

๓.๑.๒ การดำเนินชีวิตตามหลักการของจิตตสิกขา

การดำเนินชีวิตตามหลักการของจิตตสิกขาหรือเรียกสั้น ๆ ว่า สมาธินั้น ก็คือการดำเนินหรือปฏิบัติตามหลักของการพัฒนาจิต ซึ่งมีหลักปฏิบัติหรือขั้นตอนที่สำคัญ คือ วิเวก ๓ คือ กายวิเวก จิตวิเวก และอุปธิวิเวก และภาวนา ๒ คือ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ซึ่งแต่ละข้อมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. วิเวก ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความสงบ ความปลีกออก เป็นความสงบกาย สงัดใจ และสงบระงับ สังขารทั้งปวง วิเวก ๓ คือ

- ๑) กายวิเวก ความสงบกาย ได้แก่การอยู่ในที่สงัดก็ดี ดำรงอิริยาบถและเที่ยวไปผู้เดียวก็ดี
- ๒) จิตวิเวก ความสงบใจ ได้แก่การทำจิตให้สงบผ่องใส สงัดจากนิวรณ์ ๕ สังโยชน์และอนุสัย เป็นต้น หมายถึงจิตแห่งท่านผู้บรรลุมาน และอริยมรรค อริยผล
- ๓) อุปธิวิเวก ได้แก่ธรรมอันเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง ปราศจากขั้นชกัฏฐิ อภิสังขารก็ดี ที่เรียกว่าอุปธิ หมายถึงพระนิพพาน^๑

๒. ภาวนา ในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้แก่ การเจริญ การบำเพ็ญ และจัดเป็นแก่นแท้และสูงกว่าฝ่ายศีลมาก การเจริญภาวนานั้น มี ๒ อย่าง คือ สมถภาวนา (การทำสมาธิ) และวิปัสสนาภาวนา (การเจริญปัญญา) โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑) สมถภาวนา (การทำสมาธิ) ได้แก่การทำจิตให้เป็นสมาธิหรือเป็นฌาน ซึ่งก็คือการทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านแต่ย้ายไปยังอารมณ์อื่น วิธีภาวนานั้นมีหลายอย่าง ซึ่งพระ

^๑พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘๒.

พุทธองค์ทรงบัญญัติแบบอย่างเอาไว้ ๔๐ ประการ เรียกว่า “กรรมฐาน ๔๐”^{๑๑} และการทำสมาธินั้น ภิกษุจะต้องรักษาศีลปาฏิโมกข์ ๒๒๗ ข้อ ให้บริบูรณ์ไม่ให้ขาดและค้างพร้อย เพราะศีลเป็นกำลัง ให้เกิดสมาธิ จึงจะสามารถทำจิตให้ผานได้ หากศีลไม่มั่นคง ย่อมเจริญผานได้โดยยาก สมาธินั้น มี ๓ ขั้นตอน คือ

๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นระดับต้นซึ่งใช้เป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวันและใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการเจริญวิปัสสนา

๒) อุปจารสมาธิ สมาธิจวนจะแน่วแน่สมาธิเฉียด ๆ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ ๕ ได้ก่อนที่ จะเข้าสู่สภาวะแห่งฌาน อุปจารสมาธิเป็นสมาธิในบุรพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

๓) อัปปนาสมาธิ สมาธิอย่างแน่วแน่ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งจัดเป็นสมาธิในฌาน^{๑๒}

สมาธิทั้ง ๓ ขั้นนี้ใช้พัฒนาในด้านจิตใจ เป็นการพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตในด้านที่ เกี่ยวคุณภาพของจิตให้มีความเมตตากรุณา ในด้านที่เกี่ยวกับสมรรถภาพของ ให้มีความเข้มแข็ง มี สติรับผิชอบ ในด้านที่เกี่ยวกับสุขภาพของจิตให้มีปีติปราโมทย์ความบริสุทธิ์แห่งจิต ในมหา ปรินิพพานสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “สมาธิอันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดย ชอบจากอาสวะ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”^{๑๓} จากเนื้อความนี้ แสดงให้เห็นว่า สมาธิ นอกจากจะเป็นกระบวนการพัฒนาระดับของจิตแล้ว ยังเป็นการเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญา อย่างได้ผลอีกด้วย

อย่างไรก็ดี การเจริญสมถภาวนาหรือสมาธินั้น เป็นการทำให้จิตสงบ โดยเพียงแต่คอย ระวังรักษาสติ คຸ້มครองจิตมิให้เสด็จสู่อารมณ์อื่น ๆ โดยให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวเท่านั้นเมื่อจิต ตั้งมั่นในสมาธิจนมีกำลังดีแล้ว เช่นอยู่ในระดับฌานต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นฌานในระดับใดก็ตาม แม้จะ อยู่แค่เพียงอุปจารสมาธิ จิตของผู้เจริญก็ย่อมมีกำลังและอยู่ในสภาพที่นุ่มนวล ควรแก่การเจริญ วิปัสสนาภาวนา หรือที่เรียกว่า การเจริญปัญญา ต่อไปได้

๒) วิปัสสนาภาวนา (การเจริญปัญญา) อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนานั้น แตกต่างไปจาก อารมณ์ของสมาธิ เพราะสมาธินั้นมุ่งแต่ให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งแต่อารมณ์เดียว

^{๑๑}พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), บทอบรมสมาธิภาวนา หลักสูตรขั้นต้น, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๗.

^{๑๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : มหาคูपालงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๘๒๖.

^{๑๓}ที.ม. ๑๐/๗๗/๗๕.

โดยแน่วแน่อยู่เช่นนั้น ไม่นึกคิดอะไร แต่วิปัสสนาไม่ใช่ให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวนิ่งอยู่เช่นนั้น แต่เป็นจิตที่คิดและใคร่ครวญหาเหตุและผลในสภาวะธรรมทั้งหลายและสิ่งที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น มีแต่เพียงอย่างเดียวคือ “ขันธ ๕” ซึ่งนิยมเรียกสั้น ๆ ว่า รูปและนาม คือ

๑. รูปขันธ ปัจจัยที่ประชุมกันเป็นรูปร่าง ซึ่งต้องวิบัติด้วยความเย็นและความร้อน
๒. เวทนาขันธ ปัจจัยประชุมแห่งสภาวะธรรมให้เกิดรู้สึกสุข ทุกข์ และเฉย ๆ
๓. สัญญาขันธ ปัจจัยประชุมแห่งสภาวะธรรมให้เกิดความจำ
๔. สังขารขันธ ปัจจัยประชุมแห่งสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิต
๕. วิญญาณขันธ ปัจจัยประชุมแห่งธรรมชาติรู้อารมณ์^{๑๔}

ขันธ ๕ ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงอุปาทานขันธ เพราะแท้จริงแล้วเป็นแต่เพียงสังขารธรรมที่เกิดขึ้นเนื่องจากการปรุงแต่ง แต่เพราะอวิชชา คือความไม่รู้เท่าสภาวะธรรม จึงทำให้เกิดความยึดมั่นด้วยอำนาจอุปาทานเป็นตัวตนและของตน การเจริญวิปัสสนาภาวนาก็โดยมีจิตพิจารณาจนรู้แจ้งเห็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลายอันได้แก่ขันธ ๕ นั้นล้วนแต่มีอาการเป็นหลักแห่งความจริงในพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า “พระไตรลักษณ์”^{๑๕} ในร่างกายของคนเราซึ่งมียาวหนึ่งวา หนาหนึ่งคืบนี้ เป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดจากสภาวะธรรมประชุมกันเป็นรูปร่าง ประชุมกันให้เกิดความคิด แล้วก็ยึดว่าเป็นคน เป็นของเรา การประชุมแห่งสภาวะธรรมนี้ เรียกว่า ขันธ แปลว่า กอง หรือ หมู่ มี ๕ กอง โดยมีรายละเอียดแต่ละหัวข้อดังนี้

๑. รูปขันธ แปลว่า กองแห่งธรรมชาติที่ต้องวิบัติด้วยความเย็นและความร้อน รูปขันธมีใจให้เกิดมาลอย ๆ ล้วนแต่เกิดมาจากเหตุทั้งสิ้น เหตุที่เป็นมูลฐานให้เกิดรูปขันธนั้นมี ๔ ประการ คือ

๑) ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง ธาตุดินที่อยู่ในร่างกายของคนและสัตว์นั้น หมายถึงอวัยวะทุกส่วนที่มีลักษณะแข็ง ๒๐ ชนิด ในสรีระนี้ คือ “ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และมันสมอง”^{๑๖} ทั้ง ๒๐ ชนิดนี้เรียกว่า ธาตุดิน

๒) ธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะเหลว เรียกว่า ธาตุน้ำ ในร่างกายนี้มีธาตุน้ำอยู่ ๑๒ ชนิด คือน้ำดี เสมหะ น้ำหนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร

^{๑๔} ส.ข. ๑๓/๕๓/๘๓-๘๒.

^{๑๕} อัง.ติก. ๒๐/๑๓๓/๓๘๕.

^{๑๖} ม.มู. ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.; ม.อุ. ๑๔/๓๔๕/๔๐๕.

๓) ธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะร้อนในร่างกายของมนุษย์มีธาตุไฟ ๔ ชนิด คือ ทำให้ร่างกายอบอุ่น ทำให้เกิดความกระวนกระวายทั้งร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดทิวพลาภาพ เช่น หนังเหี่ยว ตา มัว ทำให้ย่อยอาหารที่กินเข้าไป เป็นต้น

๔) ธาตุลม สิ่งที่มีลักษณะพัดไปมาเรียกว่า ธาตุลม ในร่างกายคนเรานี้มีธาตุลม ๖ ชนิด คือ ลมที่วิ่งขึ้นเบื้องบน ลมที่วิ่งลงเบื้องต่ำ ลมที่อยู่ในช่องท้อง ลมที่อยู่ในลำไส้ ลมที่ซ่านไปทั่วร่างกาย(อาจหมายถึงลมที่อยู่ตามเส้นเลือด) และลมหายใจ

เรื่องการพิจารณาขั้น ๕ คนเราไม่อาจจะขาดธาตุทั้ง ๔ นี้ได้ และธาตุทั้ง ๔ นี้มิใช่เหตุสุดท้าย ธาตุ ๔ ในร่างกายคนเรา จะต้องเกิดจากเหตุอีกชั้นหนึ่ง คือ ธาตุ ๔ ภายนอก ถ้าธาตุ ๔ ภายนอกไม่เข้าไปอุดหนุนชีวิตคนเราก็คือสิ้น ข้อพิสูจน์ให้เห็นว่าธาตุ ๔ ภายนอกเข้าไปสนับสนุนธาตุ ๔ ภายในก็คือ คนเราทุกต้องทานอาหาร ดื่มน้ำ ถ้าไม่ทานอาหาร ไม่ดื่มน้ำ ชีวิตก็สิ้นสุด นี่แสดงว่าการทานอาหาร ดื่มน้ำ สนับสนุนธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุไฟในร่างกายของคนเรา อีกอย่างหนึ่งคนเราต้องหายใจเอาอากาศเข้าปอดทุกวินาที ถ้าไม่หายใจก็ตาย ดังนั้น เราจึงเห็นความจริงของชีวิตทุกชีวิตว่าเป็นเพียงเหตุหนึ่งทำให้เกิดปรากฏการณ์อีกเหตุหนึ่งเท่านั้น

๒.เวทนาขั้น คือ ความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ เป็นคุณสมบัติที่ประจำชีวิตของคนเรา เป็นกองที่สองนับจากรูป เวทนามิใช่เกิดขึ้นมาลอย ๆ แต่เกิดจากเหตุอีกชั้นหนึ่ง และเหตุที่เกิดเวทนานั้น คือ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างทวารกับอารมณ์ ๖ เพราะฉะนั้น เมื่อยกเอาการกระทบกันระหว่างทวารและอารมณ์เป็นหลักแล้ว จะได้เวทนา ๕ ประการ คือ

- ๑) การได้รับสัมผัสทางกายที่น่าดี เช่น ได้รับความอบอุ่นเป็น เรียกว่า สุขเวทนา
- ๒) การได้รับความชื่นใจ เช่น การได้รับข่าวที่น่ายินดี เป็นต้น เรียกว่า โสมนัสเวทนา
- ๓) การได้รับสัมผัสทางกายที่ไม่น่ายินดี เช่น ถูกไปจี้ เป็นต้น เรียกว่า ทุกขเวทนา
- ๔) การได้รับความไม่สบายใจ เช่น ได้รับข่าวไม่ดี เป็นต้น เรียกว่า โทมนัสเวทนา
- ๕) การได้รับสัมผัสทางทวารใดทวารหนึ่ง แล้วรู้สึกเฉย ๆ เรียกว่า อุเบกขาเวทนา

การรับรู้อารมณ์ ที่เกิดจากการสัมผัสทางประสาททั้ง ๕ โดยที่สัมผัส คือการประจวบเหมาะแห่งอารมณ์ อายตนะภายใน ๖ และวิญญูณ ๖ อารมณ์ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ต้องกาย และเรื่องในใจ^{๑๑} อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^{๑๒} วิญญูณ ๖ ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ร่ำรส การได้รู้เรื่องในใจ^{๑๓} กล่าวคือ การสัมผัสทางตาคือการ

^{๑๑}ที่.ปา. ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

^{๑๒}ที่.ปา. ๑๑/๓๒๓/๓๑๕-๓๑๖.

^{๑๓}ที่.ปา. ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.

ประจวบเหมาะแห่งรูป ตา และการเห็น สัมผัสทางหูคือการประจวบเหมาะแห่งเสียง หู และการได้ยิน สัมผัสทางจมูกคือการประจวบเหมาะแห่งกลิ่น จมูก และการได้กลิ่น สัมผัสทางลิ้นคือการประจวบเหมาะแห่งรส ลิ้น และการรู้รส สัมผัสทางกายคือการประจวบเหมาะแห่งสิ่งที่มาถูกต้อง กาย และการรู้สิ่งที่มาถูกต้องกาย และสุดท้ายสัมผัสทางใจคือการประจวบเหมาะแห่งเรื่องในใจ ใจ และการรู้เรื่องในใจ

๓. **สัญญาขันธ์** คือ ส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรมได้แก่การพฤติกรรมที่แสดงออกมาเป็นกำหนดหมาย จำได้ หมายรู้^{๒๐} อันเป็นเหตุให้ความจำอารมณ์ต่าง ๆ เป็นกองที่สามที่มีอยู่ในร่างกายของคน สัญญามีได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ และเหตุที่ทำให้เกิดสัญญานั้น ก็คือ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างทวารหรืออายตนะกับอารมณ์ ๖ ชนิด เมื่อยกเอาอารมณ์ ๖ เป็นหลักแล้ว เราจะพบว่าสัญญานั้นมีหน้าที่จำเรื่อง ๖ ชนิดเท่านั้น คือ

- ๑) รูปสัญญา จำรูปหรือเหตุการณ์ที่เคยเห็นมาแล้ว
- ๒) สัททสัญญา จำเสียงที่เคยได้ยินมาแล้ว
- ๓) คันธสัญญา จำกลิ่นที่เคยได้ดมมาแล้ว
- ๔) รสสัญญา จำรสที่เคยได้ลิ้มลองมาแล้ว
- ๕) โภควัพฺพสัญญา จำเย็น ร้อน อ่อนแข็ง หย่อน ตึง ที่ได้เคยสัมผัสมาแล้ว
- ๖) ฐัมมสัญญา จำธรรมารมณ์ที่เคยนึก เคยคิดได้^{๒๑}

การจำแนกสัญญาเป็น ๖ ประการดังกล่าวนี้ จำแนกตามช่องทางติดต่อ ๖ ช่องทางได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในขณะที่เดียวกันหากเกิดการยึดติดตามสัญญาก็จะเป็นโทษ เนื่องจากสัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยสัญญาเกิดขึ้น นี่เป็นคุณในสัญญา สภาพที่สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดานี้เป็นโทษในสัญญา”^{๒๒} อย่างไรก็ตามปุณฺณขยมยึดติดตามสัญญา ซึ่งทำให้เกิดสัญญาที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงที่เรียกว่า สัญญาวิปลาส อันได้แก่ “สิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข สิ่งที่เป็นอนัตตา ว่าเป็นอัตตา และสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม”^{๒๓}

๔. **สังขารขันธ์** คือ ส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรมที่ได้แก่ ธรรมชาติปรุงแต่งสังขตธรรม เพื่อให้เกิดสังขตธรรมตามความปรารถนาของบุคคล ด้วยการประกอบเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดสังขต

^{๒๐} ม.มู. ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

^{๒๑} ที.ปา. ๑๑/๓๒๑/๓๑๗-๓๑๘.

^{๒๒} ม.อู. ๑๔/๘๘/๑๐๑.

^{๒๓} อัง.จตุกก. ๒๑/๔๕/๗๕.

ธรรมชาตินั้น และธรรมชาติที่ประกอบกับวิญญาณ โดยเป็นไปเนื่องด้วยวิญญาณ ด้วยการเกิดพร้อมกันวิญญาณ คับพร้อมกันวิญญาณ มีอารมณ์เดียวกับวิญญาณ และมีที่อาศัยร่วมกับวิญญาณ โดยธรรมชาตินี้ประกอบไปด้วยหลายองค์ธรรม ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวนำ และมีเจตนาเป็นลักษณะเป็นต้นแบบแห่งพฤติกรรม และที่มาแห่งกรรม พระพุทธองค์ทรงตรัสอธิบายการที่สังขารชั้นนี้เป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรม ในปัจฉิมนิยสูตรว่า “รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ”^{๒๔} กล่าวคือสังขารชั้น เวทนาชั้น และสัญญาชั้น เมื่อรวมกัน เรียกว่า เจตสิก ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าสังขารชั้นเป็นธรรมที่ประกอบกับวิญญาณ โดยเป็นไปเนื่องด้วยวิญญาณ ด้วยการเกิดพร้อมกันวิญญาณ คับพร้อมกันวิญญาณ มีอารมณ์เดียวกับวิญญาณ และมีที่อาศัยร่วมกับวิญญาณ

๕.วิญญาณชั้น หมายถึง ส่วนประกอบของชีวิตอันได้แก่ ธรรมชาติที่มีการรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๖ เป็นธรรมชาติที่วิจิตร ซึ่งธรรมชาตินี้สามารถรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ และธรรมชาตินี้เกิดขึ้นทีละขณะ ไม่สรีระ มีศูนย์ปฏิบัติการอยู่ที่หทัยวัตถุ เมื่อก้าวโดยประเภทแล้ว วิญญาณก็คือจิต โดยประเภทแห่งความคิดวิญญาณสามารถรู้แจ้งอารมณ์ได้ ๖ ประเภท คือ

- ๑) รู้ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
- ๒) รู้ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ
- ๓) รู้ทางจมูก เรียกว่า ฉานวิญญาณ
- ๔) รู้ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
- ๕) รู้ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ
- ๖) รู้ทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาณ^{๒๕}

กล่าวคือวิญญาณ ๕ ประเภทแรกเป็นธรรมที่มีการรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และมโนวิญญาณเป็นธรรมชาติที่มีการรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ ซึ่งเป็นเรื่องที่สามารถสังเกตได้ในชีวิตประจำวัน และมีลักษณะที่โดดเด่น ดังนั้น วิญญาณจึงเป็นส่วนประกอบชีวิตอันเป็นธรรมที่มีการรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจเป็นลักษณะ การพิจารณาชั้น ๕ นี้ สามารถสรุปได้ ๒ ประเภท คือ รูป กับ นาม รูปจัดเป็นรูป ส่วนนามก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

โดยสรุปแล้วสมาริย์่อมมีกรรมฐาน ๔๐ เป็นอารมณ์ ภิกษุผู้เจริญอาจจะใช้กรรมฐานบทใดบทหนึ่งตามแต่ที่ถูกต้องกับจริตนิสัยของตนก็ย่อมได้ ส่วนวิปัสสนากาวานานัน มีแต่เพียงอย่างเดียวคือ

^{๒๔} ส.บ. ๑๗/๗๕/๑๒๑.

^{๒๕} ที.ปา. ๑๑/๓๒๓/๓๑๖.; ส.บ. ๑๗/๕๖/๘๕.

มีขันธ ๕ เป็นอารมณ์ เรียกสั้น ๆ ว่ามีแต่รูปกับนามเท่านั้นเอง ขันธ ๕ ได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสภาวะธรรมหรือสังขารธรรมเกิดขึ้นเนื่องจากการปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเช่นนั้นไม่ได้ และไม่ใช่ว่าไม่ใช่ตนแต่อย่างใด อารมณ์ของ วิปัสสนานั้น เป็นอารมณ์จิตที่ใคร่ครวญหาเหตุและผลในสังขารธรรมทั้งหลายจนรู้แจ้งเห็นจริงว่าเป็น ไตรลักษณ์หรือที่เรียกว่าสามัญลักษณ์ และเมื่อใดที่จิตยอมรับสภาพความเป็นจริงว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาจริง เรียกได้ว่าจิตตระสธรรม คือตัดกิเลสได้ ปัญญาที่จะเห็นสภาพ ความจริงดังกล่าว ไม่ใช่แต่เพียงปัญญาที่จะนึกคิดและคาดหมายเอาเท่านั้น แต่ท่านเรียกว่า “ญาณทัสสนะ” ซึ่งจิตที่ได้ผ่านการอบรมสมาธิมาจนมีกำลังดีแล้ว ย่อมมีพลังให้เกิดญาณทัสสนะ หรือปัญญาที่แจ้งเห็นจริงดังกล่าวได้ ท่านเรียกว่า “สมาธิอบรมปัญญา” คือสมาธิทำให้เกิดวิปัสสนา ญาณเกิดขึ้น และเมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมถ่วงถอนกิเลสให้เบาบางลง จิตก็ย่อมจะเบา และใสสะอาดบางจากกิเลสทั้งหลายไปตามลำดับ สมาธิจิตก็จะยิ่งก้าวหน้าและตั้งมั่นมากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้น ไปอีก ท่านเรียกว่า “ปัญญาอบรมสมาธิ”

จากที่กล่าวมาในเรื่องของจิตตสิกขาหรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า สมาธินั้น สรุปได้ว่า การดำเนิน ชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ ประกอบด้วยสองสิ่ง คือ ความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ ได้ประกอบ ความเพียรในการเจริญจิตตภาวนา หรือการพัฒนาจิตอย่างต่อเนื่องจนได้ญาณสมาบัติ อันยังผลให้ เป็นผู้มีจิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ ซึ่งจะนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการที่จะพัฒนาคุณธรรมขั้นสูงยิ่ง ๆ ขึ้น

๓.๑.๓ การดำเนินชีวิตตามหลักการของปัญญาสิกขา

การดำเนินชีวิตตามหลักการของปัญญาสิกขาที่เรียกสั้น ๆ ว่า ปัญญาสำหรับภิกษุนั้น ก็ได้แก่การดำเนินชีวิตตามหลักของการพัฒนา ซึ่งมีหลักการหรือขั้นตอนที่สำคัญ คือ ปัญญา ๓ อริยมรรคมีองค์ ๘ วิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๕ ซึ่งแต่ละข้อนั้นมีรายละเอียดดังนี้

๑.ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ทั่วถึงความจริงของสิ่งที่ควรรู้ทั้งหลาย พระพุทธองค์ทรงได้ ตรัสถึงหลักการที่สำคัญที่ทำให้เกิดปัญญาไว้ มี ๓ วิธีหรือ ๓ กระบวนการด้วยกัน คือ “สุตมย ปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา”^{๒๖} โดยมีรายละเอียดแต่ละข้อดังนี้

๑) สุตมยปัญญา หมายถึงกระบวนการศึกษา หรือการเรียนรู้ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้ก็ อาศัยกระบวนการเรียนรู้ของอายตนะนั่นเองในการเรียนรู้ หรือศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ แต่มิใช่เป็น เพียงปัญญาที่รู้ แต่มีการเรียนรู้สิ่งที่รับรู้นั้นอย่างเป็นระบบ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ฟังมาก ทรงจำสิ่งที่ ฟังได้ สังสมสิ่งที่ได้ฟังไว้ ซึ่งหมายความว่า ต้องมีการเรียนรู้ แล้วจดจำไว้ และจดจำไว้ว่าเป็น

^{๒๖}ที่.ปา. ๑๑/ ๓๐๕/๒๗๑.

ระบบนั่นเอง ฉะนั้น ปัญญาในระดับนี้จึงมีลักษณะเป็นปัญญารู้จำ หรือว่ารู้แล้วจำไว้ และสามารถจับใจความสำคัญได้ เข้าใจเรื่องอย่างแจ่มแจ้งถึงข้อดีและข้อเสียของเรื่องได้ และมีความสามารถจัดเป็นหมวดหมู่ได้ สามารถอธิบายให้ผู้อื่นฟังและเข้าใจได้

๒) **จินตามยปัญญา** หมายถึงกระบวนการของการคิดหรือการใช้เหตุผล เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องมาจากสัจธรรมนั่นเอง ซึ่งหมายความว่า การเรียนรู้เรียนรู้ในระดับนี้ไม่หยุดอยู่เพียงแค่จำสิ่งที่เรียนรู้ไว้เท่านั้น แต่นำเอาสิ่งที่จำไว้นั้นเข้ามาสู่กระบวนการของการคิดหรือการใช้เหตุผลอีกทีหนึ่ง ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ฟังมาก จำได้คล่องปาก ขึ้นใจ ทางตลอดทฤษฎี คือเข้าใจทะเลอุปรูโปรง ปัญญาในระดับนี้จึงมีใช้เพียงจำได้เท่านั้น แต่เป็นปัญญาที่มีความเข้าใจในสิ่งที่จำได้นั้นอย่างทะลุปรุโปร่ง ฉะนั้น ปัญญาในขั้นนี้จึงมีลักษณะเป็นความเข้าใจที่ได้จากการคิดหรือการใช้เหตุผล ปัญญาที่ได้จากการคิดจึงอาจมีความหมาย มีความละเอียดมากไปกว่า เพราะจิตอาจสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่มองไม่เห็น หูฟังไม่ได้ยิน ก็ได้ ฉะนั้น ปัญญารู้จากแหล่งจิตตา(ความคิด)จึงเป็นปัญญาที่ละเอียดอ่อนหรือประณีตขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง และเป็นลักษณะปัญญาที่ประมวลไว้ในจิต คือความเข้าใจถูกต้อง ความเห็นถูกต้อง ความเชื่อถูกต้อง

๓) **ภาวนามยปัญญา** หมายถึงกระบวนการของการพัฒนาจิต เพื่อทำจิตให้สงบนิ่ง พื่อมั่งกั่งกำจัดหรือขับไล่สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองคือ กิเลสออกไปจากจิต จิตก็สงบก็ใสบริสุทธิ์ ปัญญาญาณหรือความสามารถในการหยั่งรู้ก็เกิดขึ้น ปัญญาที่เกิดการหยั่งรู้หรือปัญญาที่ได้จากญาณนี้ พระพุทธศาสนาดูว่าเป็นปัญญารู้ที่ถูกต้องหรือเป็นจริง เพราะการรู้ด้วยญาณนั้นพระพุทธศาสนาดูว่าเป็นการรู้สิ่งนั้น ๆ ตามที่เป็นจริง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง”^{๒๗} หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “ขณิกญาณทัสสนะ”^{๒๘} ในที่นี้หมายถึงญาณที่พิจารณาเห็นสังขารตามความเป็นจริง ฉะนั้น ปัญญาในระดับนี้จึงเป็นปัญญาที่ไม่ขึ้นอยู่กับตัวกลางหรือสื่อใด ๆ แต่เป็นปัญญารู้ของจิต มีลักษณะเป็นการหยั่งรู้ด้วยญาณ หรือเป็นปัญญารู้ระดับเหนือประสบการณ์และเหนือเหตุผล

ปัญญา ๒ ข้อแรกนี้ เป็นเครื่องช่วยให้การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุจริง ๆ โดยมุ่งให้รู้หลักการกว้าง ๆ คือ รู้เหตุ รู้ผล รู้จักคน รู้จักประมาณ รู้จักกาลเวลา รู้จักประชุมชน และรู้จักบุคคล แต่เมื่อกล่าวโดยเฉพาะ ก็อาจสรุปได้ว่า

๑. มุ่งให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ควรไม่ควร

๒. มุ่งให้รู้จักคติ คือความดำเนินไปของธรรมดา

^{๒๗} ส.สพ. ๑๘/๕๕/๑๑๐.

^{๒๘} ต.นิ. ๑๖/๒๓/๔๑.

๓. มุ่งให้รู้จักความจริงตามเหตุผล หรือรู้จักเหตุผลตามเป็นจริง ดังที่เรียกว่ารู้จัก คือ

๔. มุ่งให้มีความเห็นชอบถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา

แต่ปัญญาข้อที่ ๓ นี้ในพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นศูนย์กลางแห่งปัญญาทั้งหมด คือ

๑. เป็นปัญญากำหนดรู้ปัญหาแห่งทุกข์

๒. เป็นปัญญาสืบสาวสาเหตุแห่งทุกข์

๓. เป็นปัญญาที่จะวางรายละเอียดและขั้นตอนวิธีดับทุกข์

๔. เป็นปัญญาขั้นกำจัดและแก้ไขปัญหาหรือดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง คือเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง

๒. อริยมรรคมีองค์ ๘ คือแนวทางในการปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือการบรรลุความหลุดพ้น กล่าวคือ เป้าหมายการดับแห่งทุกข์ คือการดับตัณหาให้สิ้น โดยหลีกเลี่ยงจากการปฏิบัติที่ผิดโง่ง ๒ ทาง คือ “กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตคิลมถานุโยค”^{๒๕} เพราะทั้ง ๒ ทางไม่ใช่ทางแห่งการบรรลุพรหมจรรย์อันประเสริฐ ทางที่เป็นทางแห่งการบรรลุพรหมจรรย์อันประเสริฐท่านเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” หรือที่เรียกว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฎฐิ คือ ความเห็นชอบตามความเป็นจริง เช่น การเห็นแจ้งตามหลักไตรลักษณ์

๒. สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในทางที่ชอบ ที่เป็นกุศล

๓. สัมมาวาจา คือ การพูดตามความเป็นจริงที่ได้รู้ได้เห็น

๔. สัมมากัมมันตะ คือ การทำงานที่ดี ที่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย

๕. สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพโดยสุจริต ที่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย

๖. สัมมาวายามะ คือ การมีความพยายามที่ดีในทางที่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย

๗. สัมมาสติ คือ มีความระลึกในทางที่ดี ระลึกถึงแต่สิ่งที่ดี ๆ เพื่อที่จะได้ทำในสิ่งที่ดี

๘. สัมมาสมาธิ คือ ตั้งใจชอบ การตั้งใจมั่นไว้ที่ถูกต้อง^{๒๖}

จากที่กล่าวมานี้ เป็นการนำเอาอริยมรรคมีองค์ ๘ มาจัดเป็นกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างนี้ ท่านเรียกว่า “มรรคสังขะ” และอาจทำให้มีขั้นตอนที่เป็นรายละเอียดแตกต่างกันออกไปได้อีกหลายอย่าง ตามความมุ่งหมายเฉพาะ และแง่ที่เน้น แต่โดยทั่วไปขั้นตอนต่าง ๆ จะอยู่ในแนวและลำดับของไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งสามารถจัดวางอริยมรรคมีองค์ ๘ เข้าในหลักไตรสิกขาได้ดังนี้ คือ

^{๒๕} ส.ม. ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๒.

^{๒๖} ม.ม. ๑๒/๕๐/๘๕.

๑. สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในอริปัญญาสิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง
๒. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในอริศีลสิกขา คือ ศีลอันยิ่ง
๓. สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเข้าในอริจิตตสิกขา คือ จิตอันยิ่ง^{๑๑}

อริยมรรคมืองค์ ๘ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น เมื่อรวมกันแล้วจะกลายเป็นปัญญาข้อเดียวทำหน้าที่เป็นแสงสว่างภายในอันจะทำให้เข้าใจแจ่มแจ้งในปัญหาชีวิตและปัญหาที่ลึกซึ้งทั้งปวง หรือกับทำหน้าที่แก้ปัญหาคือ ดับทุกข์ได้ กล่าวคือ ทั้ง ๘ ประการนั้นเมื่อปฏิบัติให้สมบูรณ์ก็จะกลมกลืนกัน หรือหลอมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่เรียกว่า “ธรรมสามัคคี” ร่วมกันทำหน้าที่เป็นแสงสว่างกำจัดความมืด คือ ต้นเหตุแห่งความทุกข์ คือ ความทะยานอยากเสียได้ แล้วก็จะทำให้เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส

๓. วิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์ ความหมดจด วิสุทธิ ๗ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ การชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา ให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดมุ่งหมายคือ นิพพาน วิสุทธิ ๗ คือ

๑. ศีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ การรักษาศีลตามกัมมวิสัยของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อสมาธิ

๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือ ฝีกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิ พอรู้อย่างวิปัสสนา

๓. ทิฏฐิวินิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้เข้าใจ มองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในกัมมวิสัยแห่งความไม่หลงผิด

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข่มพ้นความสงสัย ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัย

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน(วิปัสสนาญาณ ๘)

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรคหรือมรรคญาณ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นในวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุผลที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น^{๑๒}

วิสุทธิ ๗ นี้ สามารถสรุปลงได้ในหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา คือข้อที่ ๑ จัดเป็นศีล ข้อที่ ๒ จัดเป็นสมาธิ ส่วนข้อที่ ๓ ถึงข้อที่ ๗ จัดเป็นปัญญา เมื่อศีลบริสุทธิ์แล้วทำให้

^{๑๑}ที่.ปา. ๑๑/๔๗/๒๗๒.

^{๑๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔๒.

จิตบริสุทธิ์ เมื่อจิตบริสุทธิ์แล้วทฤษฎีก็จะบริสุทธิ์ เป็นผลส่งต่อเนื่องกันอย่างนี้จนถึงญาณทัตตนะ
ข้อสุดท้ายก็บริสุทธิ์

๔. วิปัสสนาญาณ คือ วิปัสสนาญาณให้เห็นรู้แจ้งถึงสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็น
จริง มี ๕ ขั้นตอน ดังนี้

๑. อุทกัพพทานุปีสสนาญาณ คือ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป

๒. กังคานุปีสสนาญาณ คือ ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา

๓. กายคุปัจจญาณญาณ คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว

๔. อาทีนวานุปีสสนาญาณ คือ ญาณค้ำนึ่งเห็นโทษ

๕. นิพพิทานุปีสสนาญาณ คือ ญาณค้ำนึ่งเห็นความเบื่อหน่าย

๖. มุญจิจุกัมมตญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย

๗. ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ คือ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง

๘. สังขารูปกขาญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร

๙. สัจจานุโลมิกญาณ คือ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ^{๓๓}

ดังนั้น ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนาที่ผ่านญาณขั้นที่ ๕ ไปแล้วได้ ๑ ครั้งก็จะบรรลุมรรคญาณของ
พระโสดาบัน ผ่านขั้นที่ ๕ ไปได้ ๒ ครั้ง จะได้มรรคญาณพระสกทาคามี ผ่านขั้นที่ ๕ ไปได้ ๓ ครั้ง
จะได้มรรคญาณของพระอนาคามี ผ่านขั้นที่ ๕ ไปได้ ๔ ครั้งจะได้มรรคญาณของพระอรหันต์ ดังนี้

๑. การเกิดมรรคญาณครั้งแรก เรียกว่า ปฐมมรรค หรือเรียกว่าโสดาบันปัตติมัคคญาณ ผู้ที่ได้
ได้ญาณนี้เรียกว่า พระโสดาบัน

๒. การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๒ เรียกว่า มุติมรรค หรือเรียกว่าสกทาคามีมัคคญาณ ผู้ที่ได้
ญาณนี้ เรียกว่า พระสกทาคามี

๓. การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๓ เรียกว่า ตติยมรรค หรือเรียกว่าอนาคามีมัคคญาณ ผู้ที่ได้
ญาณนี้ เรียกว่า พระอนาคามี

๔. การเกิดมรรคญาณครั้งที่ ๔ เรียกว่า จตุตถมรรค หรือเรียกว่าอรหัตตมัคคญาณ ผู้ที่ได้
ญาณนี้เรียกว่า พระอรหันต์^{๓๔}

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาราชมนตรี, ๒๕๓๕), หน้า ๒๗๖.

^{๓๔} เตือน คำดี, ศาสนศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
๒๕๔๑), หน้า ๑๑๓.

จะนั้น เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้นแล้ว กิเลสที่เป็นเหตุให้บุคคลติดข้อง ไม่หลุดพ้น ไม่บริสุทธิ์ จะถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรคญาณนั้น ๆ รวมเรียกชื่อว่า “อัสวัคขณญาณ”^{๓๕} คือ ปัญหาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ หรือหมายถึงเป็นผู้สมบูรณ์หรือเพียบพร้อมด้วยความรู้แจ้งเห็นจริง และความประพฤติปฏิบัติดี หมายความว่า เป็นผู้มีความรู้สมบูรณ์ดีเยี่ยมและความประพฤติก็ดีเยี่ยมที่จะสามารถอบรมสั่งสอนผู้อื่นได้ในสิ่งที่รอบรู้ พร้อมทั้งความรู้และความประพฤตินั้น จะต้องสมดุลกัน จากที่กล่าวมาทั้งหมดในเรื่องของปัญญาสิกขาหรือที่เรียกสั้นว่า ปัญ्यानัน สรุปลงได้ว่า การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุประการที่ ๓ คือความสมบูรณ์ด้วยปัญญาอันหมายถึงปัญญาขั้นสูงซึ่งจะนำชีวิตไปสู่ผลอันสูงสุดทางพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน หรือความสิ้นทุกข์ได้

๓.๒ การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป

คำสอนที่แสดงถึงการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป หรือที่กล่าวไว้เป็นกลาง ๆ นั้น มีปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก หรือในพระสูตรต่าง ๆ หลายพระสูตร ในบางพระสูตรก็มีเนื้อความซ้ำกัน คล้ายกับคำสอนเกี่ยวกับการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น คำสอนทั้งหมดดังกล่าวสามารถสรุปลงเป็นรายชื่อได้ ๓๑ ข้อเช่นกัน และคำสอนทั้ง ๓๑ ข้อนั้นสามารถสรุปได้ในหลักการสำคัญตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ๓ ประการที่รวมเรียกว่า “บุญกิริยาวัตถุ ๓”^{๓๖} คือ ทานมัย สีลมัย ภาวนามัย โดยแสดงให้เห็นรายละเอียดได้ดังนี้

คำสอนที่สรุปลงได้ในหลักการของทานมัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ทาน คือ

๑. เลี้ยงมารดาบิดา
๒. สมณะมาบอย ๆ ย่อมยินดี
๓. ประกอบด้วยสังกหวัตถุ ๔
๔. ประกอบด้วยอริยธรรม ๗
๕. ประกอบด้วยธรรม ๔

คำสอนที่สรุปลงได้ในหลักการของสีลมัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล คือ

๑. ควรประพฤติพรหมจรรย์
๒. ชอบคิดแต่เรื่องที่ดี
๓. ชอบพูดแต่เรื่องที่ดี

^{๓๕} ชุ.ปฎิ. ๓๑/๑๐๗/๑๖๕.

^{๓๖} ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๒๖๕.; อัง.สตุตถก. ๒๓/๓๖/๒๕๔.

๔. ชอบทำแต่เรื่องที่ดี
๕. สรรเสริญคนดี
๖. ไม่ทำบาป
๗. บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่ให้เสียหาย ไม่ให้ถูกติเตียน และประสบบุญมาก โดย ประกอบด้วย

- กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมฝ่ายกุศล

- ธรรม ๔ มีคู่ควรแก่กัน

- ธรรม ๔ มีปฏิบัติชอบในมารดาบิดา

๘. ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐

๙. ปรรณาสุขแล้วรักษาศีล

๑๐. สำรวมในศีล

คำสอนที่สรุปลงได้ในหลักการของภาวนามัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ภาวนา คือ

๑. ควรทำกุศล

๒. ปรรณานอกิชาตบุตรและอนุชาตบุตร ไม่ปรรณานาวชาตบุตร

๓. อบรมทำให้มากซึ่งความไม่ประมาท

๔. ไม่ประมาทในการทำบุญทั้งหลาย

๕. ถูกเหตุแห่งทุกข์มากกระทบก็ไม่หวั่นไหว

๖. ไม่โกรธ

๗. ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญา

๘. ควรเห็นธาตุตามความเป็นจริง

๙. มีปริชาสามารถแนะนำ

๑๐. รู้สิ่งที่ควรทำและสิ่งที่มีประโยชน์

๑๑. ทำที่พึงแห่งตน

๑๒. รับทำความเพียร

๑๓. ขจัดมลทิน

๑๔. รู้ความจริง

๑๕. ชำระทางไปนิพพาน

ตามที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า คำสอนเรื่องการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไปที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ นั้นเป็นการกล่าวในหลักกว้าง ๆ ส่วนมากไม่ได้แสดงวิธีการหรือรายละเอียดในทางปฏิบัติว่าทำอย่างไรบ้าง บางทีก็พูดถึงเรื่องเดียวกัน แต่ด้วยปริยายหรือสำนวนที่

ต่างกัน ฉะนั้น คำสอนดังกล่าวเมื่อสรุปลงได้ในหลักการสำคัญ คือ ทาน ศีล และภาวนา จึงสามารถแสดงให้เห็นวิธีการ ขั้นตอนและรายละเอียดในการปฏิบัติของแต่ละหลักการได้ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ การดำเนินชีวิตตามหลักการของทานมัย

การดำรงชีวิตตามหลักการของทานมัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ทาน คือ การดำเนินหรือปฏิบัติตามหลักของทาน คือ การให้หรือการเสียสละทั้งวัตถุสิ่งของที่ตนจะสามารถเสียสละได้เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น

ทาน ในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ การสละทรัพย์สินสิ่งของสมบัติของตนที่มีอยู่ให้แก่ผู้อื่น โดยมุ่งหวังจะจุนเจือให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์และความสุขด้วยความเมตตาจิตของตน เพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์ และให้รู้จักประมาณให้เกิดความสุขทั้งแก่ผู้และผู้รับ มิใช่ว่าเมื่อให้ไป ผู้ให้เองกลับขาดแคลนเป็นทุกข์ ทานตามหลักการของพระพุทธศาสนาได้จัดแบ่งประเภทออกเป็น ๒ ประเภท คือ อามิสทาน และธรรมทาน ดังพุทธพจน์ใน “ทานสูตร” ความว่า

ทาน ๒ อย่างนี้ คือ อามิสทาน (การให้สิ่งของ) และธรรมทาน (การให้ธรรม) บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ การจำแนก ๒ อย่าง คือ การจำแนกด้วยอามิส และการจำแนกด้วยธรรม บรรดาการจำแนก ๒ อย่างนี้การจำแนกด้วยธรรมทานเป็นเลิศ การอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ คือ การอนุเคราะห์ด้วยอามิส และการอนุเคราะห์ด้วยธรรม บรรดาการอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ การอนุเคราะห์ด้วยธรรมเป็นเลิศ^{๓๖}

หากพิจารณาตามพุทธพจน์แล้ว จะเห็นได้ว่าประเภทของทาน คือ การให้ทานด้วยอามิสทาน และการให้ด้วยธรรม โดยมีขั้นตอนและรายละเอียดดังนี้

๑.อามิสทาน คือ การให้วัตถุที่ควรให้เพื่อเป็นประโยชน์และความสุขแก่ผู้รับ เมื่อแบ่งตามประเภทของวัตถุจะทำให้ผู้ทำทานได้บุญมากหรือน้อยเพียงใด ย่อมสุดแล้วแต่องค์ประกอบ ๓ ประการดังนี้

๑.วัตถุทานที่ให้ต้องบริสุทธิ์ วัตถุทานที่ให้ ได้แก่สิ่งของทรัพย์สินสมบัติที่ตนได้สละให้เป็นทานนั่นเอง จะต้องเป็นของที่บริสุทธิ์ ที่จะเป็นของบริสุทธิ์ได้จะต้องเป็นสิ่งที่ตนเองได้แสวงหา ได้มาด้วยความบริสุทธิ์ในการประกอบอาชีพ ไม่ใช่ของที่ได้มาเพราะการเบียดเบียนผู้อื่น เช่น ได้มาโดยขี้ยกอก ทูจริต ลักทรัพย์ ฉ้อโกง ปล้นทรัพย์ ชิงทรัพย์ และวัตถุทานที่บริสุทธิ์เพราะการแสวงหาได้มาโดยชอบธรรมดังกล่าว ไม่ได้จำกัดว่าจะต้องเป็นของดีหรือเลว ไม่จำกัดว่าเป็น

^{๓๖} พุ.ธ. ๒๕/๕๘/๔๗๓.

ของมากหรือน้อย น้อยค่าหรือมีค่ามาก จะเป็นของดี เลว ประณีต มากหรือน้อยไม่สำคัญ ความสำคัญขึ้นอยู่กับเจตนาในการให้ทานนั้น ตามกำลังทรัพย์และกำลังศรัทธาที่ตนมีอยู่

๒.เจตนาในการทำทานต้องบริสุทธิ์ การให้ทานนั้น โดยจุดมุ่งหมายที่แท้จริงก็เพื่อเป็นการขจัดความโลภ ความตระหนี่เหนียวแน่นความหวงแหนหลงใหลในทรัพย์สมบัติของตน อันเป็นกิเลสขยาบ คือ "โลกกิเลส" และเพื่อเป็นการสงเคราะห์ผู้อื่นให้ได้รับความสุขด้วย เมตตาธรรมของตน อันเป็นบันไดก้าวแรกในการเจริญเมตตา พรหมวิหารธรรมในพรหมวิหาร ๔ ให้เกิดขึ้น ถ้าได้ให้ทานด้วยเจตนาดังกล่าวแล้ว เรียกว่าเจตนาในการทำทานบริสุทธิ์ แต่เจตนาที่ว่าบริสุทธิ์นั้น ถ้าจะบริสุทธิ์จริงจะต้องสมบูรณ์พร้อมกัน ๓ ระยะ คือ

๑) ระยะก่อนที่จะให้ทาน ก่อนที่จะทานก็จะมีจิตที่โสมนัสร่าเริงเบิกบานยินดีที่จะให้ทาน เพื่อสงเคราะห์ผู้อื่นให้ได้รับความสุขเพราะทรัพย์สิ่งของของตน

๒) ระยะที่กำลังลงมือให้ทาน ระยะที่กำลังมือให้ทานอยู่นั้นเอง ก็ทำด้วยจิตใจโสมนัสร่าเริงยินดีและเบิกบานในทานที่ตนกำลังให้ผู้อื่น

๓) ระยะหลังจากที่ได้ให้ทาน ครั้นเมื่อได้ให้ทานไปแล้วเสร็จ หลังจากนั้นก็ดี นานมาก็ดี เมื่อหวนคิดถึงทานที่ตนได้กระทำไปแล้วครั้งใด ก็มีจิตใจโสมนัสร่าเริงเบิกบาน ยินดีในทานนั้น ๆ

๓.เนื่อนานบุญต้องบริสุทธิ์ คำว่า "เนื่อนานบุญ" ในที่นี้ได้แก่บุคคลผู้รับการทำทานของผู้ทำทานนั่นเอง นับว่าเป็นองค์ประกอบข้อที่สำคัญที่สุด แม้ว่าองค์ประกอบในการทำทานข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ จะงามบริสุทธิ์ครบถ้วนดีแล้ว กล่าวคือวัตถุที่ทำทานนั้นเป็นของที่แสวงหาได้มาด้วยความบริสุทธิ์ เจตนาในการทำทานก็งามบริสุทธิ์พร้อมทั้งสามระยะ แต่ตัวผู้ที่ได้รับการทำทานเป็นคนที่ไม่ดี ไม่ใช่ผู้ที่เป็นเนื่อนานบุญที่บริสุทธิ์ เป็นเนื่อนานบุญที่เลว คนที่รับการให้ทานนั้นหากเป็นผู้ที่มีศีลธรรมสูง ก็ย่อมเป็นเนื่อนานบุญที่ดี ทานที่เราได้ทำไปแล้วก็เกิดผลบุญมาก หากผู้รับการให้ทานเป็นผู้ที่ไม่มีศีล ไม่มีธรรม ผลของทานก็ไม่เกิดขึ้น คือได้บุญน้อย

พระพุทธองค์ได้ตรัสเอาไว้ว่า แม้วัตถุทานจะบริสุทธิ์ดี เจตนาในการทำทานจะบริสุทธิ์ดี จะทำให้ทานนั้นมีผลมากหรือน้อย ย่อมขึ้นอยู่กับเนื่อนานบุญเป็นลำดับต่อไปนี้ คือ

๑.บุคคลยอมถวายทานในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า นี้เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑

๒.บุคคลยอมถวายทานในพระปัจเจกพุทธะ นี้เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๒

๓.บุคคลยอมถวายทานในพระสาวกของตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์ นี้เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๓

๔.บุคคลยอมถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอหัตตผล นี้เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๔

๕.บุคคลยอมถวายทานในพระอนาคามี นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๕

๖.บุคคลยอมถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๖

๗.บุคคลยอมถวายทานในพระสกทาคามี นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๗

๘.บุคคลยอมถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีนี้เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๘

๙.บุคคลยอมถวายทานในพระโสดาบัน นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๙

๑๐.บุคคลยอมถวายทานในท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑๐

๑๑.บุคคลยอมให้ทานในบุคคลนอกศาสนาผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลายแล้ว นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑๑

๑๒.บุคคลยอมให้ทานในปุถุชนผู้มีศีล นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑๒

๑๓.บุคคลยอมให้ทานในปุถุชนผู้ทุศีล นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑๓

๑๔.บุคคลยอมให้ทานในสัตว์ดิรัจฉาน นี่เป็นทักษิณาปาฏิปุคคติกประการที่ ๑๔^{๓๘}

ทานคือการให้ ในทางพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ ให้แก่บุคคลหรือให้เจาะจงจำเพาะตัวผู้นั้นผู้นี้ เรียกว่า “ปาฏิปุคคติกทาน” และให้แก่สงฆ์หรือให้มุ่งเพื่อส่วนรวม เรียกว่า “สังฆทาน” คำสอนในเรื่องนี้มีว่า สำหรับการให้แก่บุคคล การให้แก่คนชั่วหรือคนมีคุณความดีน้อย มีผลน้อย การให้แก่คนมีคุณความดีมาก มีผลมาก แต่การให้แก่ส่วนรวมหรือสงฆ์ มีผลมากกว่าการให้แก่บุคคลไม่ว่ากรณีใดๆ พระพุทธองค์ทรงแยกประเภทปาฏิปุคคติกทาน หรือการให้แก่บุคคลออกไป เช่น ให้แก่พระพุทธเจ้า ให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ให้แก่พระอรหันตสาวก ตลอดจนไปจนถึงปุถุชนผู้มีศีล และไม่มีศีล และให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ทรงเปรียบเทียบว่า ให้แก่สัตว์ดิรัจฉานมีคุณความดีเป็นร้อย ให้แก่ปุถุชนทุศีลมีคุณความดีเป็นพัน ให้แก่ปุถุชนผู้มีศีลมีคุณความดีเป็นแสน ให้แก่นักบวชภายนอกที่ไม่ระคาย มีคุณเป็นแสน โกฏิ ให้แก่พระโสดาบัน มีคุณเป็นแสนอสงไขย ให้แก่บุคคลมีคุณความดียิ่งกว่าขั้น โสดาบันขึ้นไปนั้นยังมีผลมากหลายอสงไขย ส่วนของที่ให้เพื่อสงฆ์ก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่าย คือ ภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ซึ่งนับว่าเป็นสังฆทานขั้นครบถ้วนที่สุด ถัดจากนั้นก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่ายในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ตลอดจนมาจนถึงถวายโดยให้จัดภิกษุหรือภิกษุณี จำนวนเท่านั้นเท่านี้จากสงฆ์มารับ คือเป็นตัวแทนสงฆ์โดยไม่เจาะจงว่าองค์นั้นองค์นี้ หรือแม้แต่เมื่อกาลเวลา

^{๓๘} ม.ญ. ๑๔/๓๗๕/๔๒๗-๔๒๘.

ล่วงไปนาน ธรรมวินัยจวนจะสิ้น จะถวายแก่พวกพระพุทธรูปแต่ผ้าเหลืองห้อยคอ แต่ถวายในนามสงฆ์ ก็ยังมีผลมากมาย พระพุทธเจ้าทรงตรัสสรุปไว้ว่า “ทักษิณาทานที่ถวายในสงฆ์ว่า มีอานิสงส์นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้ แต่ที่เราไม่กล่าวปาฏิบุคลิกทานว่า มีผลมากกว่าทักษิณาทานที่ถวายในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ เลย”^{๓๘}

๒. ธรรมทาน คือ ก็คือการสั่งสอน หรือการชี้แนวทางในการดำเนินชีวิต หรือการสอนธรรมแก่ผู้อื่นที่ยังไม่รู้ให้รู้ได้ ที่รู้อยู่แล้วให้รู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ให้ได้เข้าใจมรรคผล นิพพาน ให้ผู้ที่ เป็นมิฉันทิฐิได้กลับใจเป็นสัมมาทิฐิ ชักจูงผู้คนให้เข้าปฏิบัติธรรม รวมตลอดถึงการพิมพ์แจกหนังสือธรรมะด้วย แต่การให้ธรรมทาน แม้จะมากถึง ๑๐๐ ครั้ง ก็ยังได้บุญน้อยกว่าการให้ “อภัยทาน” แม้จะให้แต่เพียงครั้งเดียวก็ตาม การให้อภัยทานก็คือ การไม่ผูกโกรธ ไม่อาฆาตจองเวร ไม่พยาบาทคิดร้ายผู้อื่นแม้แต่ศัตรู ซึ่งได้บุญกุศลแรงและสูงมากในฝ่ายทาน เพราะเป็นการบำเพ็ญเพียรเพื่อละโทษกิเลส และเป็นการเจริญเมตตาพรหมวิหารธรรม อันเป็นพรหมวิหารข้อหนึ่งในพรหมวิหาร ๔ ให้เกิดขึ้น ซึ่งเมื่อเมตตาพรหมวิหารธรรมได้เกิดขึ้นแล้วเมื่อใด ก็ย่อมละเสียได้ซึ่งพยาบาท ผู้นั้นจึงสามารถให้อภัยทานได้ การให้อภัยทานจึงเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนและยากเย็น จึงจัดเป็นทานที่สูงกว่าการให้ทานทั้งปวง อย่างไรก็ดี การให้อภัยทานแม้จะมากเพียงใด แม้จะชนะการให้ทานอื่น ๆ ทั้งหมด ผลบุญนั้นก็ยังอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าฝ่ายศีล เพราะเป็นการบำเพ็ญบารมีคนละชั้นต่างกัน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ทั้งการให้ทานด้วยอามิส และการให้ธรรมทาน การให้ทั้งทานทั้ง ๒ นี้ต้องควบคู่กันไป และพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “การให้ธรรมเป็นทานชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรมชนะรสทั้งปวง”^{๓๙} ทั้งนี้เพราะว่าการให้อามิสทาน ย่อมอำนวยความสะดวกเฉพาะในปัจจุบันเท่านั้น แต่ส่วนการให้ธรรมทานนั้นสามารถที่จะนำผู้รับคำสั่งสอน ไปปฏิบัติแล้วบรรลุคุณธรรมขั้นสูงได้ หรือพบกับความสุขได้ทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพสุคติสวรรค์ได้ด้วย และอาจนำไปปฏิบัติขัดเกลากิเลสจนสามารถบรรลุอมตธรรมสิ้นภพสิ้นชาติหยุดเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารได้อีกด้วย และการให้ทานทั้ง ๒ แล้ว พระพุทธองค์ก็ยังทรงสั่งสอนให้ประพฤติศีลรักษาศีล หรือเรียกว่าการดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลต่อไป

^{๓๘} ม.อ. ๑๔/๓๘๐/๔๓๐.

^{๓๙} บ.ธ. ๒๕/๓๕๔/๓๔๔.

๓.๒.๒ การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลมัย

การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลมัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล คือการดำเนินหรือปฏิบัติ ตามหลักของศีล ๕ ศีล ๘ และกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ การแสดงออกทางกาย ทางวาจา และทางใจ ตามหลักการของพระพุทธศาสนาเริ่มต้นด้วยการงดเว้น ขั้นนี้เป็นการมองระดับศีล และกรอบหลักจึงเน้นไปที่การครองชีวิตในรูปแบบการเคารพกฎ กติกา หรือวินัย เพื่อควบคุมรักษาอาการที่ แสดงออกทางกาย ทางวาจา ให้เป็นปกติเรียบร้อย ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่น คือไม่ทำตนให้เป็นพิษเป็นภัยต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นคนมีศีลธรรมหรือ มนุษยธรรมนั่นเอง ดังนั้น ถ้าจะกล่าวถึงประเภทของศีลที่เป็นพื้นฐานของบัณฑิตทั่วไป หรือที่กล่าวไว้เป็นกลางก็คือ ศีล ๕ ศีล ๘ หรืออุโบสถ และกุศลกรรม ๑๐ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑.ศีล ๕ หมายถึง ข้อกำหนดหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นในการเว้นจากการทำชั่ว โดย การ รักษากาย และวาจาให้เป็นปกติ เพื่อช่วยให้กิจกรรมของสังคมดำเนินไปได้อย่างปกติสุข ทั้งส่วนปัจเจกบุคคล และสังคมโดยรวม องค์ประกอบของศีล ๕ ได้แก่

๑) เว้นจากการทำลายชีวิตสัตว์ รวมไปถึงการฆ่า การทำร้ายร่างกาย และการทารุณกรรม คำว่า สัตว์ ในที่นี้หมายเอาทั้งคนและสัตว์เดรัจฉานที่ยังมีชีวิตอยู่ จะอยู่ในวัยใดก็ตาม จนถึงที่ยัง อยู่ในครรภ์มารดาก็ตาม จะใหญ่หรือเล็กก็ตาม ได้ชื่อว่าสัตว์ในที่นี้ทั้งหมด เป็นต้น

๒) เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ คัวยอาการแห่งขโมย คือไม่เบียดบัง ของผู้อื่นที่ไม่อนุญาตด้วยทางกาย หรือทางวาจาอันเจ้าของไม่ได้ยกให้เป็นสิทธิ์ เป็นต้น

๓) เว้นจากประพฤติดิฉินในกามทั้งหลาย กามในที่นี้หมายถึงกิริยาที่รักใคร่กัน ในทาง ประเวณี หมายความว่างคเว้นจากความประพฤติกามที่ฉกฉวยละเมิดคู่ครองของผู้อื่น เพื่อให้ บุคคลในสังคมสร้างความสามัคคี ไม่แตกร้าง รักษาวงศ์ตระกูลของตน ไม่ให้ลำสอนกันเยี่ยงอย่าง สัตว์เดรัจฉาน หรือเป็นผู้มักมากในกาม เป็นต้น

๔) เว้นจากการพูดเท็จ คือ การเว้นจากการพูดที่บิดเบือน เบี่ยงเบนจากความจริง โดยจง ใจให้ผู้อื่นเข้าใจผิดว่าเป็นอย่างนั้น เช่น พูดแสดงพยานหลักฐานที่เป็นเท็จ เช่น ไม่รู้ว่ารู้ ไม่เห็นว่า เห็น ไม่มีว่ามี เป็นต้น

๕) เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย หรือเสพสิ่งเสพติด อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท นอกจากจะมีโทษต่อร่างกายแล้วยังบั่นทอนสติปัญญา ทั้งก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น การฆาตกรรม ฉกชิงวิ่งราว อาชญากรรมทางเพศ และอุบัติเหตุต่าง ๆ ซึ่งมีผลกระทบต่อตนเองและสังคมโดยส่วน ร่วม เป็นต้น

ศีลทั้ง ๕ ข้อนี้ เป็นกฎระเบียบและเป็นข้อห้ามขั้นพื้นฐานสำหรับบุคคลทั่วไป เพื่อ ป้องกันเวรและภัยทำให้สังคมมีความสงบเรียบร้อย หากบุคคลทุกคนในสังคมไม่เคารพในหลัก

ของศีลแล้ว ความทุกข์เดือดร้อนก็จะกลายเป็นปัญหาของชีวิตและปัญหาของสังคม พระพุทธองค์ทรงมุ่งเน้นให้คนเราอยู่ด้วยกันในสังคมอย่างสงบสุข มีเอกภาพ มีความเสมอภาคบนหลักพื้นฐานของศีล ดำเนินชีวิตโดยให้มีความรัก มีความเมตตาต่อสรรพชีวิตที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกัน โดยการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างปกติสุข ไม่เดือดร้อน เป็นที่รองรับของธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ซึ่งมีประโยชน์และอันสืบไปอย่างต่อเนื่อง

๒. อุโบสถศีลหรือศีล ๘ ศีลอุโบสถมีข้อที่แตกต่างและเพิ่มขึ้นจากศีล ๕ นั้น ถ้าไม่พิจารณาให้ละเอียดแล้วจะไม่เห็น ศีลอุโบสถมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ศีล ๘ และการประพฤติหรือรักษาศีลอุโบสถนี้ก็มีความแตกต่างจากศีล ๕ เพราะศีล ๕ นั้นเป็นศีลที่จำเป็นต้องประพฤติประจำทุกวัน ถ้าไม่ประพฤติทุกวันก็จะได้รับความเดือดร้อนตามมา ส่วนศีล ๘ หรือศีลอุโบสถนั้น สมัยก่อนกำหนดวันรักษาศีลอุโบสถศีลไว้มาก แต่ปัจจุบันเหลือวันรักษาศีลอุโบสถศีลเพียงเดือนละ ๔ วัน คือในวันพระแรม ๘ ค่ำ แรม ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ และขึ้น ๑๕ ค่ำ แต่บางท่านก็ประพฤติดีกว่านั้น อุโบสถศีลที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มีดังนี้

- ๑) เว้นจากการทำลายชีวิตสัตว์และใช้ให้คนอื่นฆ่า
- ๒) เว้นจากการลักขโมยของที่บุคคลอื่นหวงแหนที่เขาไม่ได้ให้
- ๓) เว้นจากการประพฤติดิพพรหมจรรย์
- ๔) เว้นจากการกล่าวเท็จ
- ๕) เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย อันที่ตั้งแห่งความประมาท
- ๖) เว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล
- ๗) เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และการดูเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เว้นจากเครื่องใช้ประดับตกแต่ง เช่น ของหอม เครื่องหอม เครื่องทาอันเป็นฐานะแห่งการแต่งตัว

๘) เว้นจากการนั่งที่สูง และการนอนบนที่นอนสูงใหญ่

ข้อที่ควรรู้เกี่ยวกับอุโบสถศีลอันมี ๘ ข้อนี้ ข้อที่ ๑, ๒, ๔, ๕ เหมือนกันกับศีล ๕ แต่แตกต่างกันก็คือ ข้อ ๓ สำหรับศีลข้อ ๓ ของศีล ๕ ให้เว้นจากการประพฤติดิพพรหมจรรย์ในผู้ที่ไม่ใช่คู่ครองของตน แต่ถ้าเป็นคู่ครองของตนแล้วไม่ห้าม แต่ศีลข้อ ๓ ของอุโบสถศีลนั้น ให้เว้นจากการเสพประเวณีโดยเด็ดขาด แม้ในคู่ครองของตนเอง จึงจะชื่อว่าประพฤติดิพพรหมจรรย์ คือ ประพฤติอย่างพรหม ส่วนที่เพิ่มเข้ามาก็คือ ศีลข้อที่ ๖, ๗, ๘ ส่วนที่เพิ่มเข้ามานี้เพื่อความขัดเกลายิ่งขึ้น เพราะปกติผู้ที่อยู่ครองเรือนนั้น ก็ยังยินดีคิดใจในการเสพกาม ในการบริโภคจนเกินประมาณ ในการตกแต่งร่างกายให้สวยงาม ในการที่นอนสบาย แต่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติอุโบสถศีลเพิ่มขึ้น ๔ ข้อนี้ขึ้น ก็เพื่อขัดเกลาคความยินดี คิดใจในสิ่งเหล่านี้ของคฤหัสถ์เป็นการชั่วคราวหรือเป็นครั้งคราว

คือเพียงชั่ววันหนึ่งคืนหนึ่งเป็นอย่างต่ำ ๓ วันเป็นอย่างกลาง ๓ เดือนเป็นอย่างสูง มิได้ให้รักษานตลอดชีวิตอย่างพระสงฆ์

๓. กุศลกรรมบถ ๑๐ กุศลกรรมบถ คือ ครรลองแห่งความดี หรือเป็นแนวทางที่นำไปสู่ประพจน์ดีแต่ประสพแต่ความดีในชีวิตตลอดไปกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้แบ่งออกเป็น ๓ ทาง คือ

๑. กายสุจริต คือ การกระทำทางกาย ๓ คือ

- ๑) เว้นจากการฆ่าชีวิตคนและสัตว์ทั้งหลาย
- ๒) เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย
- ๓) เว้นจากการประพฤตินอกใจ

๒. วาจาสุจริต คือ การพูดทางวาจา ๔ คือ

- ๑) เว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) เว้นจากการพูดต่อเสียด
- ๓) เว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๔) เว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ

๓. มโนสุจริต คือ การคิดทางใจ ๓ คือ

- ๑) เว้นจากความคิดโลภอยากได้ของคนอื่น
- ๒) เว้นจากความคิดพยาบาทอาฆาตคนอื่น
- ๓) เว้นจากความเห็นผิดทำนองคลองธรรม^{๔๐}

กุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ เป็นข้อห้ามความวิบัติหรือความชั่ว ๓ ช่องทาง คือความชั่วทางกาย ความชั่วทางวาจา และความชั่วทางความคิด หากพิจารณาจะเห็นได้ว่าข้อห้ามในศีล ๕ และศีล ๘ นั้น เป็นข้อห้ามเฉพาะทางกายและทางวาจาเท่านั้น ส่วนในกุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ มีข้อห้ามไปถึงจิตใจด้วย ฉะนั้น จุดมุ่งหมายของการบัญญัติกุศลกรรมบถ ๑๐ ก็คือ ให้คฤหัสถ์ผู้ที่อยู่ครองเรือนมีความบริสุทธิ์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วก็เป็นศีลเหมือนกัน ศีลทั้ง ๓ ประเภท ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติขึ้นมีจุดมุ่งหมายดังนี้

๑. ศีล ๕ มีจุดมุ่งหมายก็เพื่อความสงบสุขของคฤหัสถ์ผู้ที่อยู่ครองเรือนและของสังคม

๒. ศีลอุโบสถหรือศีล ๘ มีจุดมุ่งหมายก็เพื่อขัดเกลากิเลสตัณหาให้เป็นผู้มีกนน้อย ตัดทอนสิ่งที่ไม่จำเป็นของชีวิตออกไปเสียบ้างตามโอกาสที่อำนวย

๓. กุศลกรรมบถ ๑๐ มีจุดมุ่งหมายในการบัญญัติ ก็เพื่อความบริสุทธิ์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจของตนเอง

^{๔๐} อ.ทศก. ๒๔/๑๗๘/๓๓๐.

ดังนั้น หากพิจารณาในหลักของการดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลให้ละเอียดแล้ว ตั้งแต่ ศีล ๕ ศีล ๘ ก็สามารถสรุปเข้าในหลักกุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งเป็นหลักที่สามารถควบคุมเข้าไปถึงจิตใจได้ คือ “การประพฤติสุจริตทางกาย การประพฤติสุจริตทางวาจา และการประพฤติสุจริตทางใจ”^{๒๒} ย่อมเป็นหลักประกันได้ว่าจะมีความสุขในการดำเนินชีวิต เพราะเหตุว่าบุคคลผู้นั้นไม่ทำสิ่งที่ละเมิดสิทธิของคนอื่น และไม่พูดคำหาขาย ก็มีแต่มิตรไม่มีศัตรู เพราะอานิสงส์ในการดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลย่อมมีอานิสงส์ ๕ ประการ คือ

๑. บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ ย่อมมีโภคทรัพย์เป็นอันมาก ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ ย่อมขจรไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นขัตติยบริวารบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแก่ล้าวกล้า ไม่เก้อเงินเข้าไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ ย่อมไม่หลงลืมสติเมื่อตาย นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล^{๒๓}

ความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลนั้นก็คือ การควบคุมรักษาอาการที่แสดงออกทางกาย ทางวาจา ให้เป็นปกติเรียบร้อย ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและสังคมส่วนรวม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นคนมีศีลธรรมหรือมนุษยธรรม ย่อมมีความสุข ที่กล่าวมานี้เป็นแค่ความสุขภายนอกเท่านั้นแต่ถ้าต้องการความสุขภายในต้องดำเนินชีวิตตามหลักการของภาวนามัยด้วย

๓.๒.๓ การดำเนินชีวิตตามหลักการของภาวนามัย

การดำเนินชีวิตตามหลักการของภาวนามัย หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า “ภาวนา” การดำเนินหรือปฏิบัติตามหลักของภาวนา และคำว่า “ภาวนา หมายถึง กระบวนการของการพัฒนาจิต เพื่อทำจิต

^{๒๒}ที่.ปา. ๑๑/๓๐๕/๒๖๐.

^{๒๓}ที่.ม. ๑๐/๑๕๐/๕๔.

ให้สงบนิ่ง พร้อมทั้งกำจัดหรือขับไล่สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองคือ กิเลสออกไปจากจิต”^{๔๔} เพราะว่
กิเลสของคนเรามีทั้งกิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง กิเลสอย่างละเอียด เจริญภาวนา

การเจริญภาวนา การเจริญภาวนาเป็นหลักการในการชำระจิตใจให้สะอาด คือจิตใจ
สะอาดจากความริษยาหรือความอาฆาตคนอื่น เป็นต้น ถ้าภายในจิตใจยังมีความริษยาและความ
อาฆาตอยู่ความสุขในด้านจิตใจก็หมดไป คนเราแม้จะมีความสุขภายนอก แต่ถ้าจิตใจไม่มีความสุข
เสียแล้วก็จัดได้ว่ายังห่างจากความสุขที่แท้จริง พระพุทธศาสนามีหลักการที่จะช่วยให้
พุทธศาสนิกชนชาวพุทธให้มีความสุขภายในจิตใจด้วยหลักการเจริญภาวนาตามหลักการดังนี้

๑. อนุสสติฐาน ๖ คือเป็นอารมณ์ของการเจริญภาวนา สำหรับบัณฑิตทั่วไปหรือเรียกว่า
ระดับชาวบ้าน ซึ่งสามารถเจริญภาวนาได้ในชีวิตประจำวัน และ อนุสสติฐาน ๖ มีดังนี้

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า

๒. ธรรมานุสสติ การระลึกถึงคุณพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ การระลึกถึงคุณพระสงฆ์

๔. สีลานุสสติ การระลึกถึงคุณของศีล

๕. จาคานุสสติ การระลึกถึงคุณของการบริจาค

๖. เทวตานุสสติ การระลึกถึงคุณเทวดา^{๔๕}

ซึ่งแต่ละหัวข้อก็มีวิธีเจริญภาวนาและรายละเอียดดังนี้

การระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า (พุทธานุสสติ) วิธีการเจริญภาวนาก็คือ นั่งสำรวมระลึกถึง
พุทธคุณ ๘ ประการ คือ พิจารณาเป็นภาษาไทยว่า

๑. พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์

๒. ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

๓. พระองค์สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ

๔. พระองค์เสด็จไปดี

๕. พระองค์รู้แจ้งโลก

๖. พระองค์เป็นสารถิฝักบุรุษได้ยอดเยี่ยม

๗. พระองค์เป็นครูสอนเทวดาและมนุษย์

๘. พระองค์เป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ

^{๔๔}สุเขาวนั พลอยชุม, “เอกสารประกอบการบรรยายพุทธปรัชญาในศตวรรษที่ ๒๑”,
(กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒, (อัคราณา).

^{๔๕}ที.ปา. ๑๑/๓๒๗/๓๒๘.

๕. พระองค์เป็นผู้ละกิเลสในภาพทั้งสาม

ขณะที่พระพุทธเจ้าท่านหมดกิเลส และในขณะที่เราเป็นปุถุชนสร้างความเดือดร้อนให้ตัวเอง และคนอื่น เพราะอิทธิพลของ “ความอยาก (โลภะ) ความคิดประทุษร้าย (โทสะ) และความหลง (โมหะ)”^{๔๖} ตรงกันข้ามพระองค์มิได้เคยทำความเดือดร้อนให้พระองค์และคนอื่น เพราะ โลภะ โทสะ และความหลงเลย ทั้งนี้เพราะพระองค์หมดกิเลสแล้ว จึงได้นามว่าพระอรหันต์ แล้วนั่งพิจารณาอย่างนี้นาน ๆ จะทำให้จิตเสื่อมใส เมื่อจิตเสื่อมใสย่อมเกิดปีติ เมื่อเกิดปีติย่อมจะเกิดความสุข การนั่งเจริญภาวนาระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าเป็นประจำจะทำให้จิตสงบนิ่ง และจะมีความรู้สึกรู้ว่าได้นั่งเฝ้าพระพุทธองค์ตลอดเวลา หิริ โอตตปปะ ก็จะเกิดขึ้นในใจเป็นประจำ เพราะว่ามีความคิดว่าตนได้อยู่ใกล้พระพุทธองค์ ผู้มีหิริ โอตตปปะ ประจำใจย่อมเป็นคนมีความสุขตลอดเวลา

การระลึกถึงคุณพระธรรม (สัมมานุสสติ) วิธีการเจริญภาวนาก็เหมือนกับที่ปฏิบัติในพุทธคุณนั่นเอง กล่าวคือ หาที่สงบหรือจะทำบนเตียงก่อนนอนก็ได้ โดยพิจารณาพระธรรมคุณทั้ง ๖ ประการเป็นภาษาไทย คือ

๑. เป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้จริง ไม่เปลี่ยนแปลง
๒. ผู้รู้ เห็นได้เอง
๓. ให้ผลไม่กำหนดกาล
๔. ทำทายเป็นการพิสูจน์
๕. ควรน้อมเข้ามาเพื่อปฏิบัติ
๖. รู้ได้เฉพาะตัว

เมื่อนั่งพิจารณาพระธรรมคุณทั้ง ๖ นานแล้วเมื่อจิตเข้าใจความหมายของพระธรรมคุณ ก็เกิดการเสื่อมใส เกิดปีติขึ้น เพราะว่ามีพระธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเห็นเองเป็นต้น ผู้ที่เจริญพระธรรมคุณเป็นประจำ จะเกิดความรู้สึกรู้ว่าจะคิดทำอะไรที่เป็นความชั่ว จะเกิดความละอายต่อการทำความชั่วนั้น ๆ และเป็นผู้ที่มีจิตใจและร่างกายเป็นที่สถิตแห่งพระธรรม

การระลึกถึงคุณพระสงฆ์ (สังฆานุสสติ) หากนั่งพิจารณาถึงคุณพระพุทธ พระธรรม ยังทำให้จิตไม่สงบนิ่ง ก็ควรเปลี่ยนเป็นการระลึกถึงคุณพระสงฆ์บ้าง พระสงฆ์ที่ว่าหมายถึงพระอริยสงฆ์ มิได้หมายถึงพระสงฆ์ที่เป็นปุถุชน โดยระลึกถึงคุณพระอริยสงฆ์ ๘ ประการเป็นภาษาไทย คือ

๑. เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ
๒. เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่เกี่ยวข้องกับกามและการทรมาณตน

^{๔๖} วจ.ติก. ๒๐/๗๐/๒๗๗.

๓. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพาน
๔. เป็นผู้ปฏิบัติชอบอย่างยิ่ง หรือปฏิบัติสมควร
๕. เป็นผู้ปฏิบัติควรแก่การถวายปัจจัย ๔ ที่บุคคลนำมาถวาย
๖. เป็นผู้ปฏิบัติควรแก่การต้อนรับในฐานะแขกผู้ประเสริฐ
๗. เป็นผู้ควรรับทักษิณา คือ ทานที่ให้เพื่ออุทิศแก่ผู้วายชนม์
๘. พระอริยบุคคลเป็นผู้ควรจะยกมือไหว้ ควรทำความเคารพ
๙. พระอริยบุคคลเป็นนानุญของโลก ที่หานานุญอื่นเสมอเหมือนไม่ได้

สำหรับผลการนั่งระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์จะทำให้ผู้ปฏิบัติหรือเจริญภาวนามีความรู้สึกเหมือนอยู่ร่วมกับพระอริยสงฆ์ เมื่อถึงคราวจะทำความชั่วย่อมนะเกิดความละอายและความเกรงกลัวต่อความชั่ว ซึ่งเป็นต้นเหตุให้งดจากการทำชั่วนั้นได้ และการเจริญภาวนาด้วยการระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ สามารถทำจิตใจให้สงบได้เพียงอุปจารมานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะอารมณ์หลายหลากในการพิจารณานานเอง

การระลึกถึงคุณของศีล (ศีลानุสสติ) คือน้อมจิตพิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติจนบริสุทธิ์ไม่ขาด ไม่ค้างพร้อย ไม่เป็นโทษของกิเลสตัณหา ผู้เจริญภาวนาด้วยการระลึกถึงคุณของศีลนี้ ควรชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ ด้วยการพิจารณาให้เห็นโทษของศีลวิบัติ การขาดศีล และพิจารณาอันสงฆ์ของศีลสมบัติ การมีศีลบริสุทธิ์ เพราะศีลเป็นบ่อเกิดของคุณความดีเป็นอันมาก ซึ่งอาจทำให้เกิดสมาธิได้เช่นกัน

การระลึกถึงคุณของการบริจาต (จาคานุสสติ) คือการน้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาตแล้วและพิจารณาให้เห็นคุณของทาน คือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตนเอง เป็นแนวทางการพิจารณา การปฏิบัตินั้น นอกจากจะหมายถึงการสละวัตถุสิ่งของแล้วยังรวมถึงการสละกิเลส คือความตระหนี่ด้วย นอกจากนี้ก็ให้สละความสุข ความสะดวกสบายกาย ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่ ด้วยการเสียสละสุขอันเล็กน้อย นักปราชญ์พึงสละสุขอันเล็กน้อย เพื่อเห็นแก่ความสุขอันยิ่งใหญ่”^{๔๗}

การรู้จักสละนี้ นับว่าเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณธรรมให้สูงขึ้นไป โดยปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนที่ให้คุณผลสละประโยชน์ส่วนน้อยเพื่อรักษาสิ่งที่สำคัญและมีประโยชน์มากเอาไว้จะทำให้เห็นลักษณะของจาคะในหลักการของพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนขึ้น หลักการดังกล่าวก็ “นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวัยวะ เมื่อจะรักษาชีวิตไว้ พึงสละอวัยวะ เมื่อ

^{๔๗} พ.ธ. ๒๕/๒๕๐/๑๒๓.

ระลึกถึงธรรม พึงสละทั้งทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต”^{๔๔} จะเห็นได้ว่าหลักการนี้ชี้ให้เห็นว่า การสละสิ่งที่มีความสำคัญน้อยกว่า เพื่อรักษาสิ่งที่มีความสำคัญมากกว่า คือธรรม

การระลึกถึงคุณของเทวดา (เทวดานุสสติ) คือการน้อมจิตระลึกถึงคุณเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้จักและพิจารณาให้เห็นคุณธรรมอันทำบุคคลนั้นเป็นเทวดานั้น ๆ ตามที่มีอยู่ในตน คุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา คือ หิริและโอตตปปะ คุณธรรมทั้ง ๒ ประการนี้จัดเป็นคุณธรรมของเทวดาหรือที่เรียกว่าเทวธรรม หิริและโอตตปปะ ในฐานะเป็นคุณธรรมที่เกื้อหนุนให้บุคคลไม่ประพฤติกกรรมผิดต่าง ๆ เพราะว่าคุณธรรมทั้ง ๒ เป็นปทัชฐานของศีล คือ เป็นเหตุใกล้แห่งศีล มีความละเอียดใจต่อความชั่วทุจริตและเกรงกลัวต่อผลของความชั่วทุจริต ดังนั้น เมื่อบุคคลมีละเอียด มีความเกรงกลัวต่อความชั่ว จึงเป็นเหตุให้ไม่ล่วงละเมิดศีล ศีลจึงอยู่และขึ้นเป็นคุณธรรมที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากความละเอียดและความเกรงกลัว

จากที่ได้กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวเรื่องการเจริญ “อนุสสติฐาน ๖” สำหรับบัณฑิตทั่วไปหรือระดับชาวบ้านนั้น อนุสสติฐานบางประเภททำได้ยาก แต่บางประเภทผู้ที่บัณฑิตทั่วไปที่เคร่งครัดในการปฏิบัติกันอยู่เป็นประจำอยู่แล้วก็สามารถเจริญภาวนาได้เช่นกัน

๒. การเจริญอานปานสติ ถ้าหากว่าการระลึกถึงคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และระลึกถึงศีล ระลึกถึงผลของทาน ระลึกถึงคุณเทวดา เป็นต้น จิตไม่สงบนิ่งก็ควรกำหนดลมหายใจเข้าออกบ้าง ความจริงการกำหนดลมหายใจเข้าออกนี้เป็นการเจริญภาวนาที่ทำได้ง่าย ไม่ต้องไปแสวงหาที่อื่นภายนอกมาช่วยเหลือ นึกจะทำเมื่อไรก็ชำระร่างกายให้สะอาดหาที่สงบแล้วก็นั่งขัดสมาธิเท่าขวาทับเท่าซ้าย ตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกคอยกำหนดลมหายใจเข้าและออก ซึ่งมีวิธีเจริญภาวนาโดยสังเขปดังนี้

เมื่อนั่งขัดสมาธิแล้วต้องกำหนดลมหายใจด้วยการนับลมหายใจออกและเข้าเป็นคู่ ๆ และนับลมหายใจออกก่อน คือ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเป็นหนึ่ง แล้วนับต่อไปลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเป็น ๒ แล้วกำหนดนับอย่างไปถึง ๕ แล้วหันกลับมา นับหนึ่งใหม่อีก คราวนี้นับไปถึง ๖ แล้วก็กลับไปนับหนึ่งใหม่อีก คราวนี้นับไปถึง ๗ แล้วก็กลับเริ่มต้นใหม่ ทำอย่างนี้ไปถึง ๑๐ เมื่อถึง ๑๐ แล้วก็นับเริ่มต้นจาก ๑ ถึง ๕ เหมือนเดิมอีก ดังตัวอย่างนี้

๑,๒,๓,๔,๕ หยุด กลับไปนับหนึ่งใหม่

๑,๒,๓,๔,๕,๖ หยุด นับหนึ่งใหม่

๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗ หยุด นับหนึ่งใหม่

๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘ หยุด นับหนึ่งใหม่

^{๔๔} พุ.ชา. ๒๘/๔๓๐/๑๒๒.

๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘,๙ หยุค นับหนึ่งใหม่

๑,๒,๓,๔,๕,๖,๗,๘,๙,๑๐ หยุค นับหนึ่งใหม่^{๔๕}

จากนั้นก็ขึ้นต้นนับใหม่ นับไปตลอดจนกว่าสติจะมั่นคงอยู่กับลมหายใจเข้าและออก และถ้าผู้ใดต้องการทำให้มากไปกว่านี้ ควรไปผู้ชำนาญหรืออาจารย์ ประโยชน์ของการเจริญอานาปานสตินี้ ถึงแม้จะไม่สามารถจะดำเนินตามพระพุทธเจ้าให้ถึงที่สุดได้ แต่ถ้าตั้งใจเจริญภาวนาสืบเนื่องต่อกันแล้ว ก็จะได้คัมภีร์แห่งการปฏิบัติด้วยตนเองในปัจจุบันถึง ๕ ประการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

๑. เป็นสภาพสงบ

๒. ประณีต

๓. สดชื่น

๔. เป็นธรรมชาติอยู่เป็นสุข

๕. ทำบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรายหายไปโดยเร็ว^{๔๖}

อานาปานสติ เป็นกัมมัฏฐานพิเศษกว่ากัมมัฏฐานอื่น เพราะสามารถเป็นอารมณ์ได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา แม้แต่พระพุทธองค์ก็ทรงใช้อานาปานสติเป็นอารมณ์ในวันตรัสรู้

๓. การเจริญภาวนามรณานุสสติ อารมณ์ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นนี้ บางคนเจริญภาวนาแล้วอาจจะไม่เหมาะสมกับจริตของบุคคล หากว่าไม่เหมาะสมกับนิสัยของตนแล้ว ทางที่ดีก็เปลี่ยนอารมณ์ใหม่ อารมณ์ที่จะเสนอต่อไปนี้ คือ การระลึกถึงความตาย วิธีการระลึกถึงความตายท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๘ ประการ คือ

๑. ระลึกถึงความตายว่า ความตายอยู่ใกล้ชีวิตตลอดเวลา เราอาจจะตายเมื่อไรก็ได้เปรียบเหมือนเพชรฆาตอยู่ใกล้ชีวิตคนถูกประหาร

๒. ระลึกถึงความตายว่า ความตายทำความสุขของเราหมดสิ้น เราเคยมีความสุขจากการได้พบของสวย ๆ ได้ฟังเสียงเพราะ ๆ และมีสมบัติอันมากมาย แต่เมื่อความตายมาถึง ทั้งสมบัติและอำนาจก็หมดไปจากเรา แม้สตางค์อันเดียวเขาใส่ปากให้เราก็กินไปไม่ได้

๓. ระลึกถึงความตายว่า ความตายไม่เคยไว้หน้าใคร มีความยุติธรรมที่สุดไม่ว่าจะใหญ่โต มีอำนาจขนาดไหน ความตายไม่เคยเกรงกลัว เมื่อถึงเวลาแต่ละคนต้องทิ้งร่างไว้เป็นสมบัติของแผ่นดิน แม้แต่พระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาเอกของโลกความตายก็ไม่เคยเกรงกลัว เมื่อพระองค์มีพระชนม์ได้ ๘๐ พรรษา ความตายก็คร่าชีวิตของพระองค์ไปเสีย มิได้เว้น

^{๔๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปลภาค ๒ ตอน ๑, อ่างแล้ว, หน้า ๑๑๖.

^{๔๖} ต.ม. ๑๕/๘๘๕/๔๖๕.

๔. ระลึกถึงความตายว่า ขณะเรามีชีวิตอยู่ เราใช้ร่างกายของเราแสวงหาความสุขตามที่ใจปรารถนา เมื่อถึงคราวตายร่างนี้มิได้ไปเกิดพร้อมกับเรา ร่างที่เราเคยอาศัยหาความสุขนี้ก็จะกลับกลายเป็นอาหารของหมู่หนอน หรือไม่ก็ถูกไฟเผาหมดสิ้นทั้งเนื้อหนัง เหลือแต่กระดูกไว้ให้ลูกหลานดูเท่านั้น

๕. ระลึกถึงความตายว่าร่างกายมิได้แข็งแรงเลย แม้เพียงไม่มีลมหายใจก็ตายแล้ว หรือเพียงหนาวจัดร้อนจัด ชีวิตก็ย่อมถึงความวิบัติ

๖. ระลึกถึงความตายว่า สัตว์ทั้งหลายตายได้ทุกเวลา ชีวิตไม่มีขอบเขตว่าจะต้องมีอายุเท่านี้จึงจะตาย แท้จริงอาจจะตายในท้อง อาจจะคลอดมาตาย หรืออาจจะแก่ตายก็ได้

๗. ระลึกถึงความตายว่า อายุของเราน้อยเหลือเกินขณะนี้อายุขัยเราเหลือน้อย ชีวิตของผ่านไปแล้วเท่านั้นอีกไม่นาน โลกนี้เราจะไม่ได้เห็นอีกแล้ว

๘. ระลึกถึงความตายว่า ความจริงเราตายทุกขณะจิต อายุเรามีเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น เมื่อใดจิตดวงใหม่ไม่เกิดขึ้น เมื่อนั้นเราก็ตาย ภายของเรานี้มีชีวิตไม่นานเลยก็จะทับถมแผ่นดินไว้วิญญูณ ไร้ความรู้สึก ไม่ต่างกับท่อนไม้ เคยเห็นก็ไม่ได้เห็นอีก เคยหัวเราะก็ไม่สามารถหัวเราะได้อีก เคยเดินได้ก็หมดโอกาสที่จะเดิน ชีวิตเราต้องเป็นอย่างนี้แน่ ๆ ไม่มีวันนี้ก็วันหนึ่งข้างหน้า^{๕๐}

จากที่ได้กล่าวมานี้ทั้งหมดเป็นการเจริญภาวนามรณานุสสติ ที่ระลึกถึงความตายเป็นอารมณ์ ผลที่จะได้นั้นย่อมจะทำให้บุคคลนั้นมีความคุ้นเคยกับความตาย เมื่อประสบกับความตายย่อมจะไม่ครั่นคร้ามต่อความตาย จะไม่ประมาทในชีวิต หมดโลภะ โทสะ และโมหะ มองเห็นความเปลี่ยนแปลงของชีวิต และตายอย่างคนมีสติ ผู้ที่เจริญภาวนามรณานุสสติเป็นประจำจะเกิดมีสติจับอยู่ที่ความตาย เกิดความสังเวชตลอดใจ และเกิดปัญญาารู้ชัดว่าเราต้องตายแน่ ๆ คือไม่สงสัยเลยว่าตัวเองจะไม่ตาย เพราะชีวิตเรามันตกอยู่ในอำนาจของหลักไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ ซึ่งมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจตา คือ ความเป็นของไม่เที่ยง ไม่อาจดำรงอยู่ได้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องเสื่อมไป

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ ถูกบีบคั้นคั้นด้วยความเปลี่ยนแปลง

๓. อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริง^{๕๑}

หากพิจารณาอย่างรู้เท่าทันตามความเป็นจริงทั้ง ๓ อย่างนี้ คือพิจารณาสภาวะที่ปรากฏให้เห็นในชีวิตประจำวันของตน อันเป็นสัญญาณเตือนใจให้ระลึกถึงธรรมชาติของชีวิตที่ไม่ควรลุ่ม

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, อ้างแล้ว, หน้า ๔.

^{๕๑} อัง.ติก. ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

หลง มัวเมาในวัย เพราะมีเกิด มีแก่ มีเจ็บ มีตาย ด้วยกันทุกคน ไม่ว่าจะสตรี บุรุษ กฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือนอยู่ก็ตาม หรือแม้แต่บรรพชิต ก็ควรพิจารณาหลักธรรม ๕ ประการนี้ด้วยคือ

๑.เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ คือ กาลเวลาล่วงไปในชีวิตเราได้ทำประโยชน์ให้กับสังคมที่เป็นอนุสรณ์ ให้วงศ์ตระกูลหรือไม่

๒.เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ คือ ความเจ็บป่วยเป็นของธรรมดาที่ทุกคนต้องประสบ ไม่มีใครเลยในโลกนี้ที่ไม่เคยเจ็บป่วย

๓.เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ คือ ความตายเป็นจุดหมายที่เราต้องไปถึงเข้าสักวันหนึ่ง ถึงแม้ว่าทุกคนจะกลัวความตายแต่ทุกคนก็เดินเข้าหาความตายทุกวัน

๔.เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น คือ ชีวิตเราจะต้องมีสักวันหนึ่งที่พลัดพรากจาก ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เพราะว่าโอกาสที่เราจะอยู่กับสิ่งเหล่านี้มีจำกัด

๕.เรามีกรรมเป็นของตน ไม่มีสถานที่ไหนให้หลบหลีกกรรมได้ ตนเองต้องรับผลกรรมที่ตนทำ ไม่ว่าจะกรรมดีหรือกรรมชั่ว^{๕๓}

ในชีวิตประจำวันควรมีสติระลึกได้เสมอว่าสิ่งเหล่านี้ต้องเกิดกับตน เมื่อมีสติอยู่เสมออย่างนี้ ก็จะช่วยลดละความมัวเมา ในความหล่อ ความสวย ของความเป็นหนุ่มสาว ช่วยลดละความโลภ โกรธ หลง หรือช่วยลดละในลาภ ยศ สรรเสริญ มีสุขในทรัพย์สมบัติ เป็นต้น ซึ่งจะเป็นการบรรเทาความลุ่มหลงในวัย ความถือมั่นยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ มีสุข และอีกอย่างก็จะช่วยลดละการทำทุจริตลงได้ ทำให้เร่งชวนชวนทำแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมได้

๔. การเจริญภาวนาพรหมวิหาร คือ การอบรมจิตโดยใช้หลักพรหมวิหาร พรหมวิหาร ๓ ประการคือ ๑.เมตตาจิต ๒.กรุณาจิต ๓.มุทิตาจิต ๔.อุเบกขาจิต

๑.เมตตาจิต เป็นความปรารถนาให้ผู้อื่นและสัตว์อื่นมีความสุข

๒.กรุณาจิต เป็นความปรารถนาที่จะช่วยให้ผู้อื่นสัตว์อื่นพ้นทุกข์

๓.มุทิตาจิต เป็นความปรารถนาชื่นชมยินดีเมื่อผู้อื่นและสัตว์อื่นมีความสุข

๔.อุเบกขาจิต เป็นการวางเฉยเมื่อสุดที่จะช่วยเหลือได้^{๕๔}

คนเราที่มีความรักคนอื่น สงสารผู้ที่เดือดร้อน เมื่อคนอื่นได้ดีก็ชื่นชม ไม่มีอิจฉาริษยา และบางครั้งสามารถวางเฉยได้ในเมื่อหมคนหนทางที่จะช่วยเหลือ ชีวิตจะปลอดภัยจากศัตรู มีความสงบสุข เป็นบุคคลที่มีค่าสำหรับตนเองและสังคม ดังนั้น เพื่อความมุ่งหมายดังกล่าวมานี้ จึงควร

^{๕๓} อ.ปญฺจก. ๒๒/๕๗/๕๕.

^{๕๔} อ.จตุกก. ๒๑/๑๒๕- ๑๒๖/๑๕๐-๑๕๓.

หาโอกาสเจริญภาวนาในหลักการเจริญภาวนาที่สำคัญอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนาของเรา นั่นก็คือ การเจริญพรหมวิหาร โดยมีรายละเอียดในการเจริญเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. การเจริญเมตตาจิต ผู้ที่ประสงค์จะเจริญเมตตา ต้องรู้บุคคลที่จะเจริญเมตตาก่อน ๒ จำพวก คือบุคคลที่ไม่ควรเจริญเมตตาในคราวแรก และบุคคลที่ควรเจริญเมตตาในคราวแรก บุคคลที่ไม่ควรเจริญเมตตาในคราวแรก ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้กล่าวไว้ว่า บุคคลที่ไม่ควรเจริญเมตตาในคราวแรกไว้ ๖ จำพวก คือ

๑. บุคคลที่เราเกลียด
๒. บุคคลที่เรารักมาก
๓. บุคคลที่เรารู้สึกเฉย ๆ
๔. บุคคลที่อาฆาตจองเวรกัน
๕. บุคคลที่มีเพศต่างกัน
๖. บุคคลที่ตายแล้ว^{๕๕}

เหตุผลที่ไม่ควรแผ่เมตตาในบุคคลทั้ง ๖ จำพวกนี้ มีดังนี้ ถ้าแผ่ไปในบุคคลที่เกลียดเมตตา ย่อมจะเกิดขาก ถ้าแผ่ไปในบุคคลที่เรารักจะทำใจเป็นกลางลำบาก เมื่อเขาได้รับความทุกข์ ถ้าแผ่ไปในบุคคลที่เรารู้สึกเฉย ๆ เมตตาก็จะเกิดขาก ถ้าแผ่เมตตาไปในบุคคลที่อาฆาตจองเวรกัน เมตตา ย่อมจะไม่สำเร็จ สำหรับเพศต่างกันเมื่อแผ่เมตตา ย่อมจะก่อให้เกิดความใคร่ ถ้าแผ่เมตตาไปใน บุคคลที่ตายแล้วสมาธิจะไม่เกิด และบุคคลที่ควรเจริญเมตตาในคราวแรก เพื่อให้เมตตาเกิดง่าย จึงควรแผ่เมตตาไปในบุคคล ๔ จำพวกตามลำดับดังนี้

๑. บุคคลที่เราเคารพ
๒. บุคคลที่เป็นเพื่อนสนิท
๓. บุคคลที่เรามีความรู้สึกเฉย ๆ
๔. บุคคลที่เป็นศัตรู

ดังนั้น เมื่อรู้ถึงบุคคลที่ควรเจริญเมตตาก่อนแล้ว เมื่อต้องการเจริญเมตตาก็ควรหาที่สงบ หรือปฏิบัติก่อนนอนบนเตียงก็ได้ วิธีแผ่เมตตาเราต้องนึกถึงตัวเราเองเป็นพยานก่อนว่าตลอดชีวิตของเรา เราต้องการความสุข เราไม่ปรารถนาความเป็นศัตรูกับใคร เมื่อนึกถึงตัวเราอย่างนี้แล้วก็ นึกถึงบุคคลที่เราเคารพว่าท่านผู้นั้นก็มีความปรารถนาเหมือนเราเช่นกัน คือ ต้องการความสุข ขอให้ท่านมีความสุขเถิด ท่านไม่อยากจะเวรภัยกับใครเหมือนกับเรา ฉะนั้น ขอให้ท่านอย่ามีเวรภัยกับใคร ๆ เลย ถ้าต้องการแผ่เมตตาให้กว้างขึ้น ก็แผ่ไปยังบุคคลที่เป็นเพื่อนสนิท ถัดจากเพื่อน

^{๕๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย , วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๒.

กับใคร ๆ เลย ถ้าต้องการแผ่เมตตาให้วงกว้างขึ้น ก็แผ่ไปยังบุคคลที่เป็นเพื่อนสนิท ถัดจากเพื่อนสนิทก็บุคคลที่เรารู้สึกเฉย ๆ ถัดจากบุคคลที่เรารู้สึกเฉย ๆ ก็แผ่ไปในบุคคลผู้จองเวรกันต่อไป วิธีแผ่เมตตาก็เหมือนกันกับที่แผ่ไปในบุคคลที่เราเคารพนั่นเอง

ในเมตตาสูตรท่านได้กล่าวไว้ว่า บุคคลที่เจริญเมตตาเป็นประจำจนเป็นนิสัย ย่อมจะได้ อานิสงส์ของการเจริญเมตตา ๑๑ ประการ คือ

๑. กลับเป็นสุข
๒. ดิ้นเป็นสุข
๓. ไม่ฝันร้าย
๔. มีคนรักมาก
๕. พวกรวมมนุษย์รักใคร่
๖. เทวดารักษา
๗. ไฟ ยาพิษ และศาสตราไม่ทำอันตราย
๘. จิตสงบเร็ว
๙. ใบหน้าเปล่งปลั่ง
๑๐. มีสติเวลาตาย
๑๑. ไปเกิดบนพรหมโลก^{๕๖}

๒. การเจริญกรุณาจิต คือ ความสงสาร กรุณานี้เป็นคุณธรรมของมหาบุรุษ เช่น เราเรียกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า ผู้มีพระมหากรุณาธิคุณ เป็นต้น ดังนั้น วิธีการเจริญกรุณา ควรที่สังคเจียบ หรือจะปฏิบัติก่อนนอนก็ได้ เมื่อได้สถานที่พร้อมแล้ว ก็คิดคำนึงถึงบุคคลและสัตว์ที่ตกทุกข์ได้ยากตามลำบุคคลที่ได้กล่าวไว้ในการเจริญเมตตา ควรนึกสงสารเขาอย่างเดียวอย่าไปคิดในอารมณ์อื่น เมื่อเจริญกรุณาจิตในความสงสารอย่างนี้จิตก็จะสงบเป็นสมาธิ และผู้ที่เจริญกรุณาจิต จะได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการเหมือนกับการเจริญเมตตา

๓. การเจริญมุทิตาจิต คือ ความชื่นชมยินดี มุทิตาเป็นลักษณะของบุคคลที่มีจิตใจสูง วิธีการเจริญมุทิตาก็มีขั้นตอนเหมือนกับในการเจริญเมตตาและกรุณา ต่างกันแต่อารมณ์เท่านั้นคือการเจริญมุทิตานั้นมีความยินดีในความสุขของบุคคลอื่น พยายามนึกถึงความสุขของบุคคลอื่นตามลำดับที่กล่าวไว้ในการเจริญเมตตา คือ บุคคลที่เคารพเป็นต้นก่อนว่าท่านผู้นี้มีความสุข แล้วยินดีในความสุขของท่าน พยายามขี้อารมณ์ไว้เฉพาะความยินดีต่อบุคคลผู้นั้น อย่าคิดไปในอารมณ์อื่น ถ้าหากเจริญเป็นประจำแล้ว อานิสงส์ก็เหมือนกับการเจริญเมตตา และกรุณา

^{๕๖} อก.ทสก. ๒๔/๑๕/๔๒๕.

๔. การเจริญอุเบกขาจิต คือ ความรู้สึกที่มีใจเป็นกลาง มีความยุติธรรม ไม่เอนเอียงเข้าข้าง เป็นความรู้สึกที่ปราศจากความคิดสมน้ำหน้าหรือคิดซ้ำเติม เมื่อเห็นบุคคลที่ตนเองเกลียดชังประสบความวิบัติและปราศจากความเดือดร้อนดิ้นรน เมื่อเห็นบุคคลที่ตนชอบประสบความวิบัติโดยไม่อาจช่วยเหลือได้ทางใดทางหนึ่ง อุเบกขาจิตมีลักษณะวางเฉย ทำใจเป็นกลางในทุกคนทุกเหล่าสัตว์ มีคุณสมบัติกำจัดความดีใจ และความเสียใจ การเจริญอุเบกขาจิตในวิสุทธิมรรคท่านได้กล่าวไว้ว่า เป็นการเจริญเพื่อให้ได้ฌานที่ ๔ กล่าวคือ เมื่อเจริญเมตตาได้ฌานที่ ๓ แล้ว ถ้าจะให้ได้ฌาน ๔ จะต้องเจริญอุเบกขาจิต

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การเจริญพรหมวิหาร เป็นคุณธรรมที่เกิดขึ้นในจิตใจ เป็นคุณธรรมในขั้นความคิดที่เป็นพื้นฐานอยู่ในจิตใจ จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ คือความคิดความดำริที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นคุณภาพของจิตที่ดี อันจะชักจูงให้บุคคลลงมือปฏิบัติหรือเจริญธรรมให้สูงขึ้นไปได้ แต่การเจริญภาวนาพรหมวิหาร เป็นการบริหารจิตในชีวิตประจำวันด้วยหลักพรหมวิหารนี้ เพราะว่าเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง สามารถสรุปให้เห็นอานิสงส์ของการเจริญพรหมวิหารในชีวิตประจำวันได้ดังนี้ คือ

๑.หลักป้องกัน คือ การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับบุคคล อารมณ์ที่ทำให้เมื่อได้พบเห็นไปแล้วมีปัญหาคือสุขภาพจิต เช่น การไม่คบคนชั่วเป็นมิตร การไม่ไปในสถานที่บางแห่ง และการไม่พูดคุยเรื่องบางเรื่องที่ไม่ดี

๒.หลักบำบัด หมายความว่าอาศัยการตรวจสอบพฤติกรรม ความคิด การกระทำ คำพูดของตนที่มีปัญหาหรือเคยมีปัญหาพยายามลด ละ บรรเทา งดเว้นสิ่งไม่ดีไม่งาม

๓.หลักบำรุง คือ เมื่อทราบว่าจะอะไรเป็นสิ่งที่ดีมีประโยชน์ สามารถอำนวยความสะดวกให้แก่ตนเองและผู้อื่น เช่น ความขยันหมั่นเพียร ความกตัญญูกตเวที ความมีสติ สัมปชัญญะ ความมีน้ำใจต่อคนอื่น ก็พยายามสร้างเสริมพัฒนาให้มีคุณธรรมเหล่านั้นให้มากยิ่งขึ้น

๔.หลักรักษา คือ เมื่อตนได้รับผลจากการเจริญพรหมวิหาร หรือเห็นผลของความดีเหล่านั้นที่เกิดแก่คนอื่น และพยายามรักษาคุณธรรมเหล่านั้นไว้ในจิตใจด้วยการเจริญพรหมวิหาร ๔ ไว้ จนตนเองกลายเป็นคนดีของสังคม

แต่การเจริญพรหมวิหาร ๔ ในที่นี้เน้นที่การบริหารจิตระดับภavana คือการเพิ่มพูนความดีที่ยังไม่มีให้มีขึ้น ที่มีแล้วให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น ซึ่งการปฏิบัติแนวนี้อาจลักษณะเหมือนตนเองรับประทานอาหาร หรือรับประทานยา เมื่อรับประทานเข้าไปแล้ว อาหารและยานั้นจะทำหน้าที่ป้องกัน บำบัด บำรุง รักษาให้เอง ซึ่งเป็นรักษาจิตใจให้มีธรรม คือ ความสงบ และความรู้ เมื่อจิตมีความสงบและความรู้แล้ว ความสงบและความรู้นั้นเอง จะทำหน้าที่ป้องกันความไม่สงบ ขจัดความฟุ้งซ่านและความไม่รู้

บทที่ ๔

ศึกษาวิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาคำสอนเรื่องการดำรงชีวิตในพระพุทธศาสนาดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน พบว่าในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงคุณลักษณะของบัณฑิตไว้ในทุก ๆ ด้าน และกล่าวถึงบัณฑิตไว้ ๒ กลุ่ม คือกลุ่มที่เป็นภิกษุหรือเรียกว่าบัณฑิตทางธรรม และกลุ่มที่บุคคลทั่วไปเป็นบัณฑิต หรือที่เรียกว่าเป็นบัณฑิตทางโลก ในด้านการดำรงชีวิตของบัณฑิตนั้น ก็พบว่ามีคำสอนของพระพุทธศาสนากล่าวไว้มากเช่นกัน และคำสอนนั้นยังได้ระบุไว้ชัดเจนว่า การดำรงชีวิตของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตนั้นย่อมแตกต่างจากการดำรงชีวิตของบัณฑิตทั่วไป และจากการศึกษาเรื่องบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่ม ทั้งด้านคุณลักษณะทางด้านคุณธรรม และด้านการดำรงชีวิตพบว่ามีเกี่ยวข้องกัน โดยการดำรงชีวิตของบัณฑิตก็คือการดำรงชีวิตตามหลักคุณธรรมอันเป็นคุณลักษณะในด้านต่าง ๆ นั้นเอง ฉะนั้น จึงปรากฏว่า ในการกล่าวถึงคุณลักษณะ และกล่าวถึงการดำรงชีวิตของบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่ม มักกล่าวถึงคุณธรรมที่ซ้ำ ๆ กัน ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ให้เห็นเป็นด้าน ๆ ไปในบทนี้

๔.๑ วิเคราะห์คุณลักษณะของบัณฑิตที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากการศึกษาพบว่าในพระไตรปิฎกมีการกล่าวถึง คำสอนเรื่องบัณฑิตตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกนั้นมากกว่าในพระอภิธรรมปิฎก และในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกนั้น มีการกล่าวถึงบัณฑิตทั้งในด้านภิกษุ และบัณฑิตในความหมายทั่วไป และบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่ม ต่างประกอบด้วยคุณลักษณะสำคัญ ๒ ประการเหมือนกัน คือ คุณลักษณะทางด้านความรู้ คุณลักษณะทางด้านความประพฤติ ซึ่งมีความหมายว่า ผู้ที่เป็นบัณฑิตนั้นไม่ว่าในด้านใด ย่อมมีคุณลักษณะที่สำคัญเหมือนกัน คือ มีความรู้ดี มีความประพฤติดี และพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความเป็นบัณฑิตโดยส่วนมาก จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงกำหนดเอาคุณสมบัติของบุคคลนั้น เป็นเครื่องแสดงความเป็นบัณฑิต ดังนั้น บัณฑิต คือ บุคคลผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาหมายความว่า เป็นผู้มีความฉลาดในประโยชน์ทั้งภพนี้และภพหน้า เป็นผู้ที่มีทั้งวิชาและจรณะ หรือมีความรู้คู่คุณธรรม เป็นผู้ที่ดีแต่เรื่องที่ดี พูดแต่คำพูดที่ดี ทำแต่กรรมดี การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นสามารถวิเคราะห์คำสอนลงได้เป็น ๒ ลักษณะเช่นเดียวกัน คือ

๑. คุณลักษณะทางความรู้ คือมีความรู้ดี ที่รวมเรียกว่า วิชา

๒. คุณลักษณะทางความประพฤติ คือมีความประพฤติดี ที่รวมเรียกว่า จรณะ

๔.๑.๑ คุณลักษณะทางความรู้ของภิกษุ

พระพุทธศาสนาถือว่าความรู้มีความสำคัญมากในด้านการดำรงชีวิตอยู่ และความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ต่าง ๆ เป็นศิลปวิทยา โดยใช้ตาใช้หูก็เป็นความรู้ขึ้นมาได้ ดังนั้น คุณลักษณะทางด้านความรู้ของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตต้องเป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ คือ

๑. ความรู้ด้านปริยัติดี เป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง การอ่านท่องบ่นทรงจำ ฟังด้วยใจอันหมายถึงว่าพิจารณาด้วยความคิดเห็น คือทำเข้าใจให้ถูกต้อง เป็นความรู้ทางด้านหลักธรรมหลักวินัย

๒. ความรู้ด้านปฏิบัติดี เมื่อมีความรู้ด้านปริยัติแล้วก็นำมาปฏิบัติทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น รู้จักศีล รู้จักสมาธิ และรู้จักปัญญา ก็นำมาปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นที่ตนเองโดยลำดับ เพื่อขัดเกลากิเลสเครื่องเศร้าหมอง

๓. ความรู้ด้านปฏิเวธดี เป็นความรู้ที่ได้รับผลจากการปฏิบัติ อันหมายความว่ามีความรู้แจ้งแทงตลอด เป็นความรู้บริสุทธิ์หมดจดสิ้นเชิง เป็นความรู้มรรคและผล อันเป็นความรู้ชั้นสูงสุด เป็นความรู้กำจัดกิเลสได้หมดสิ้น

คุณลักษณะทางด้านความรู้ของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตทั้ง ๓ ด้านนี้ เป็นความรู้ทั่วถึงเหตุและผลตามสัจจะคือความจริง เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใด ก็ชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสสอนภิกษุให้รู้จักกำหนดรู้ด้วยความรู้ที่เรียกว่า “ปริยญา ๓”^๑ คือกำหนดรู้ให้รอบคอบด้วยความรู้ที่เกิดจากทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น และทางใจ ขึ้นต่อไปก็กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือพิจารณาสิ่งที่รู้นั้นให้รู้สภาพคือความเป็นไปของตน ของสิ่งเหล่านั้นตามความเป็นจริง และกำหนดรู้ด้วยการละซึ่งเป็นความรู้หลักปฏิบัติโดยตรงในพระพุทธศาสนา คือ ความรู้ละฉันทราคะ ความดีใจยินดีพอใจในทุก ๆ สิ่ง เป็นความรู้ที่ขัดเกลากิเลสในจิตใจ เป็นความรู้ละความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นให้สิ้น ไปไปตามเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา

๔.๑.๒. คุณลักษณะทางความประพฤติของภิกษุ

คุณลักษณะทางความประพฤติของภิกษุ ที่เรียกว่า จรณะ นั้นมีความละเอียดอ่อนมาก มีทั้งหลักการควบคุมการประพฤติปฏิบัติ และมีความเข้มงวดมาก ดังจะเห็นได้จากศีล ๒๒๗ ของ

^๑ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, การศึกษาเพื่อความ เป็นคนที่สมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตตาธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๘๗.

พระภิกษุ เมื่อสรุปลงมาให้ประพฤติปฏิบัติแล้ว ก็อยู่ในความบริสุทธิ์ คือ ประพฤติตามหลักการของอนาคาริกวินัย ที่ใช้บังคับพระภิกษุ ภิกษุณี และสามเณร ได้อย่างสมบูรณ์ ความประพฤติตามบทบัญญัติ หรือที่เรียกว่า พุทธบัญญัติ ซึ่งมีลักษณะบังคับเด็ดขาด เป็นพุทธบัญญัติสำคัญ เรียกว่า พุทธอาณัติ มีอยู่ ๒๒๗ ข้อ ซึ่งพระภิกษุสงฆ์จะต้องสวดประกาศบททวนให้ พระภิกษุสงฆ์รูปอื่นทราบทั่ว ๆ กัน ทุก ๆ ๑๕ วัน เรียกว่าสวดปาฏิโมกข์ ถือเป็นกิจสงฆ์ หรือกิจกรรมที่สำคัญไม่ประพฤติไม่ได้ อาจสรุปคุณลักษณะทางความประพฤติของภิกษุลงได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑. ความประพฤติที่เป็นศีลธรรม คือ ความปกติ ถูกต้องชอบธรรม ได้แก่ หลักความประพฤติระดับกายวาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน ความประพฤติในขั้นศีลธรรมนี้ ก็จะกลายมาเป็นความประพฤติประจำตัวของบุคคล

๒. ความประพฤติที่เป็นธรรมวินัย คือ ประพฤติตามกฎระเบียบ แบบแผน ข้อบังคับที่บัญญัติเป็นกติกาทาสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของภิกษุสงฆ์ในสังคมส่วนใหญ่ มุ่งสนับสนุนการปฏิบัติตามหลักธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ถ้าฝ่าฝืนต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อสังคม^๒

ดังนั้น ลักษณะทางความประพฤติของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตในทางพระพุทธศาสนาจึงมีลักษณะที่จะตัดสินอะไรคือธรรมวินัย และความประพฤตินั้นจะต้องเป็นไปเพื่อความคลายกำหนดปราศจากทุกข์ ความประพฤติที่ไม่พอกพูนกองกิเลส เป็นความประพฤติที่มักน้อย สันโดษ และประกอบด้วยความเพียร ลักษณะความประพฤติเหล่านี้จึงเป็นความประพฤติตรงตามวินัยของพระพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น พุทธสาวกหลังจากได้พัฒนาตนเองทั้งทางกาย ทางศีล ทางสมาธิ และทางปัญญาสมบูรณ์ดีแล้วนั้น จะมีบทบาทและหน้าที่สำคัญ และได้รับการยกย่องจากพระพุทธองค์ เช่น พระสารีบุตร ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระธรรมเสนาบดี มีปัญญามาก เป็นอัครสาวกฝ่ายขวา และเป็นกำลังสำคัญในการช่วยพระพุทธองค์ประกาศพระพุทธศาสนา พระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งเป็นอัครสาวกฝ่ายซ้ายและได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีฤทธิ์มากก็เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือสังคมให้มีการประพฤติดนเป็นผู้มีสัมมาปฏิบัติและสัมมาอาชีพ พระมหากัสสปะ ซึ่งเป็นผู้มีปฏิปทามักน้อย สันโดษได้รับการยกย่องในทางถือธุดงค์ หลีกจากพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วก็เป็นผู้ริเริ่มและเป็นประธานในการจัดประชุมปฐมสังคายนา คือการประชุมตรวจชำระสอทานและจัดหมวดหมู่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ให้เป็นหมวดหมู่ เป็นต้น

^๒พระบุญเรือง จิตตมโม (สิทธิชัย), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีวิธีแก้ปัญหของพระพุทธเจ้า”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕, ๑๕๐หน้า.

๔.๑.๓ คุณลักษณะทางความรู้ของบัณฑิตทั่วไป

ลักษณะทางความรู้ของผู้ที่เป็นบัณฑิตทั่วไปนั้น นอกจากมีความรู้ที่ถูกต้อง มีความฉลาดที่จะใช้ความรู้ของตนเองให้เป็นผลแล้ว ยังจะต้องประพฤติให้เหมาะสมกับความรู้ของตนด้วย ความรู้ที่ได้จากการศึกษา ซึ่งเป็นความรู้ทางทฤษฎีนั้น คือรากฐานและต้นทุนสำคัญสำหรับที่จะนำไปประกอบอาชีพการงานพร้อมความรู้ภาคปฏิบัติ ฉะนั้น ถ้าจะกล่าวถึงลักษณะทางความรู้ของบัณฑิตทั่วไปนั้น ก็มีแหล่งที่มาของความรู้ ๓ แหล่ง คือ

๑. ความรู้ที่ได้จากการรับข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ คนที่มีความรู้ประเภทนี้จะต้องเป็นคนอ่านมาก ฟังมาก ความรู้ที่เกิดจากการเกาะติดสถานการณ์ต่าง ๆ

๒. ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์ การพินิจ พิจารณาไตร่ตรองเรื่องที่ฟังหรือที่ได้ อ่าน รวมถึงการตรวจสอบข้อที่ถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า โยนิโสมนสิการ

๓. ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ จากภาคปฏิบัติ หรือการลงมือทำจริงให้มีผลงานเป็นรูปธรรมขึ้นมา

นอกจากความรู้ทั้ง ๓ แหล่งนี้แล้ว ผู้ที่เป็นบัณฑิตทั่วไปควรจะมีความรู้อีก ๗ อย่าง ซึ่งความรู้ทั้ง ๗ อย่างนี้ เป็นความรู้ที่สามารถพัฒนาความเป็นบัณฑิตยิ่งขึ้น คือ เป็นความรู้ที่ช่วยในการดำรงชีวิตให้มีความสุขได้ในสังคม คือ

๑. ความรู้จักเหตุ คือ รู้จักหลักการ รู้วิธีการต่าง ๆ ในการดำเนินงาน ใคร่ควรให้รอบคอบ ได้ถูกต้องดีแล้ว ย่อมนำพาสังคมไปสู่ความสงบสุขและความเจริญได้

๒. ความรู้จักผล คือ การรู้จักผลหรือเป้าหมายนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมากอีกประการหนึ่ง สำหรับบัณฑิตทั่วไป เพราะการเป็นผู้รู้จักผลนี้จะเชื่อมโยงถึงการวางแผนงาน และนโยบาย

๓. ความรู้จักตน คือ การรู้จักตนเองเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่จะส่งผลให้ดำรงชีวิตให้บรรลุเป้าหมายได้

๔. ความรู้จักประมาณ คือ การรู้จักประมาณในการแสวงหาทรัพย์ รู้จักประมาณในการเสียสละ รู้จักประมาณในการใช้ทรัพย์

๕. ความรู้จักกาลเวลา คือ การรู้จักกาลเวลาที่ควรประกอบกิจต่าง ๆ ให้ทันกับเวลา เหมาะกับเวลา และรู้คุณค่าของเวลา

๖. ความรู้จักชุมชน คือ รู้ว่าชุมชนนั้นมีความแตกต่างกันอย่างไร เช่น ศาสนา กฎ กติกา ระเบียบ วินัย วัฒนธรรม ประเพณี ขนบธรรมเนียม ความเชื่อถือ และค่านิยม

๗. ความรู้จักบุคคล คือ รู้จักเลือกบุคคลที่ควรคบและไม่ควรคบ ตลอดทั้งรู้จักว่าบุคคลนั้นมีศีลธรรม คุณธรรมอย่างไร หรือรู้จักบุคคลทั่วไปที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตน^๗

เมื่อกำหนดโดยสรุปแล้ว ความรู้ทั้ง ๗ ประการนี้ สามารถสรุปลงได้เป็น ๒ อย่างคือ

๑. ความรู้เท่า คือ รู้ออบด้านเกี่ยวกับการดำรงชีวิต เกี่ยวกับการแสวงหาทรัพย์ และเกี่ยวกับการงาน ความรู้เท่านี้สำคัญมาก เพราะมีขั้นตอนและมีส่วนเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ และยังหมายถึงความรู้เท่าทันเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเมื่อเห็นเหตุแล้วคาดว่าผลอะไรจะตามมา แล้วเตรียมการป้องกันไว้ คือ ความรู้เท่าเอาไว้ป้องกันนั่นเอง

๒. ความรู้ทัน คือ ความรู้ทันสถานการณ์ เมื่อเกิดปัญหาขึ้นก็สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ดี เมื่อเจอกับสภาพปัญหาเฉพาะหน้าก็สามารถตัดสินใจฉับพลันได้ว่าจะทำอย่างไร ดังนั้น ความรู้ทัน ก็คือเอาไว้แก้ไขปัญหาคณะเฉพาะหน้านั่นเอง

๔.๑.๔ คุณลักษณะทางความประพฤติของบัณฑิตทั่วไป

คุณลักษณะทางความประพฤติของบัณฑิตทั่วไป ในการดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ความประพฤติหรือการกระทำนั้น คือ การแสดงออกทางกาย ทางวาจา และทางความคิด ที่สามารถตรวจสอบได้และสังเกตได้ การประพฤติประโชชนคน และประโชชนผู้อื่นตามกำลังความสามารถ กระบวนการประพฤติตน ตามหลักการทางพระพุทธศาสนาเริ่มต้นด้วยการมีศีล คืองดเว้นจากความชั่วเป็นต้นไป ขั้นนี้เป็นการมองระดับศีลธรรม ดังนั้น ลักษณะทางความประพฤติของบัณฑิตทั่วไป กรอบหลักจึงเน้นไปที่การครองชีวิตในรูปแบบการประพฤติศีลธรรม ที่เป็นความประพฤติสุจริตที่ดีเป็นหลักการใช้ความรู้ในการดำรงชีวิตอยู่ในท่ามกลางสังคม ซึ่งแต่ละบุคคลจะต้องมีความเคารพ กฎ กติกา หรือจะต้องมีระเบียบวินัย วินัยของคฤหัสถ์ของผู้ครองเรือนนั้นเรียกว่า อคาริยวินัย ซึ่งเป็นวินัยสำหรับบุคคล เป็นวินัยสำหรับควบคุมความประพฤติที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ให้เป็นปกติเรียบร้อย ควบคุมความประพฤติไม่ให้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและสังคมส่วนร่วม หมายความว่าไม่ประพฤติดนให้เป็นพิษเป็นภัยต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมที่อยู่ตน กล่าวอีกแง่หนึ่งก็คือ เป็นคนประพฤติมีศีล มีธรรม หรือประพฤติตามหลักการของมนุษยธรรมนั่นเอง

^๗ที่.ปา. ๑๑/๓๓๑/๒๖๔.; อญ.สตุตทก. ๒๓/๖๕/๑๑๔.

๔.๒ วิเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

หลักการดำรงชีวิตของบัณฑิตตามทัศนะของพระพุทธศาสนามีมากพอสมควร ซึ่งแต่ละหลักการนั้นล้วนมีความต่อเนื่องกัน หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ถ้าเราศึกษาและประพฤติปฏิบัติมาดีและถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา หลักการดำรงชีวิตหรือคุณสมบัติขั้นพื้นฐานของบัณฑิตหรือผู้รู้^๑นั้นล้วนเกิดจากการแสดงออกทางพฤติกรรมที่ได้รับการฝึกฝนอบรมมาดีแล้วทั้งทางกายภาพ จิตวิญญาณและสติปัญญาตามหลักการของพระพุทธศาสนา การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ^๒นั้น เริ่มแต่หลักการบวช พระพุทธองค์ได้วางหลักการในการบวช ซึ่งเป็นพิธีการรับบุคคลเข้ามาสู่ระบบการเป็นนักบวช หรือเข้ามาสู่คณะสงฆ์ไว้อย่างชัดเจน ซึ่งเป็นหลักการในการดำรงชีวิต

๔.๒.๑ การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ

หลักการดำรงชีวิตสำหรับภิกษุ ถ้ากล่าวในภาพรวมแล้ว ก็คือ ดำรงชีวิตตามหลักอริยมรรคหรือหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา หลักการดำรงชีวิตทั้ง ๓ สำหรับภิกษุในพระพุทธศาสนา^๓ อาจสังเกตได้จากการแสดงออกของท่านสำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิต โดยวิเคราะห์ศึกษาข้อวัตรปฏิบัติของท่านหรือปฏิปทาของท่านแล้วถือแล้วถือเป็นแบบอย่างในการพัฒนาตนเองได้ แบบอย่างหรือตัวอย่างในการดำรงชีวิตในปัจจุบันนี้ เป็นแบบหรือตัวอย่างที่สำคัญมากในสังคมมนุษย์ที่มีสติปัญญาในการเรียนรู้และเลียนแบบ ทั้งการประพฤติปฏิบัติตน หรือหลักธรรมในการดำรงชีวิต แต่ถ้ากล่าวถึงตัวอย่างที่ในปัจจุบันนี้ก็พอมีบ้างแต่ไม่มากนัก หากศึกษาค้นคว้าดูทางประวัติศาสตร์และทางตำนานในข้อมูลต่าง ๆ ก็จะพบว่าแม้แต่พุทธจริยาและปฏิปทาเหล่าพระอรหันตสาวกที่สามารถถือเอาเป็นแบบอย่างในการดำรงชีวิตได้สำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิต โดยไม่มีพฤติกรรมที่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม หรือมีจริยวัตรที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนไม่ว่าจะต่อคนหรือต่อธรรมชาติแวดล้อม ตัวอย่างเช่น การอุปโภคบริโภคของภิกษุที่ต้องการหรือการใช้สอยปัจจัยสี่ของภิกษุที่ต้องการนั้น คือ

๑.การบริโภคอาหารของภิกษุ คำสอนของพระพุทธองค์มุ่งให้พิจารณาในขณะที่บริโภคใช้สอย และหลังจากการบริโภคใช้สอย ถ้าหากไม่พิจารณาเป็นการบริโภคคนที่เป็นหนี้ พระพุทธสอนให้ภิกษุพิจารณาก่อนที่จะบริโภคอาหารมีใจความว่า “การบริโภคอาหาร มิใช่บริโภคเพื่อเล่นเพื่อมัวเมา เพื่อประดับตกแต่ง แต่เป็นการบริโภคเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ และเพื่ออนุเคราะห์แก่ความดี และการบริโภคอย่างนี้เรียกว่าการบริโภคที่ไม่มีโทษ”^๔

^๑ม.ม. ๑๒/๑๔/๑๔.

การที่พระพุทธทรงสอนภิกษุให้บริโภคอย่างนี้ จะมีส่วนช่วยสร้างภูมิคุ้มกันความต้องการทางร่างกาย และความต้องการทางจิต เพื่อมิให้ถูกชักจูงด้วยกิเลสตัณหา อันจะนำมาซึ่งความทุกข์ เพราะความกระวนกระวายเพราะอาหารไม่ถูกปาก การบริโภคอาหารตามแนวคำสอนของพระพุทธองค์นี้ทำให้บรรเทาความอยากกิน อยากลิ้มลองเกินความพอดี หากพิจารณาก่อนบริโภคแล้ว จะไม่เกิดความเดือดเพราะเหตุแห่งอาหาร

๒. การใช้เครื่องนุ่งห่ม พระพุทธองค์ก็ทรงสอนภิกษุให้พิจารณาเช่นกันว่าจะใช้เครื่องนุ่งห่มแบบไหนและสีอะไร เพื่อให้เห็นว่าเป็นเครื่องนุ่งห่มของภิกษุในพระพุทธศาสนา มีใจความว่า “การใช้เครื่องนุ่งห่มเพียงเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน บำบัดสัมผัสอันเกิดจาก เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน และเพื่อปกปิดอวัยวะไม่ให้เกิดความละอาย”^๕

หากพิจารณาตามวัตถุประสงค์การใช้สอยเครื่องนุ่งห่มตามนัยที่พระพุทธองค์ทรงสอนภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อป้องกันบรรเทาอันตรายจากธรรมชาติ มีความหนาว ความร้อน ฝน ตกแดดออกและช่วยปกป้องบรรเทาอันตรายจากสัตว์ต่าง ๆ และปกปิดอวัยวะต่าง ๆ ไม่ให้เกิดความน่าเกลียด และการใช้เครื่องนุ่งห่มตามหลักของพระพุทธศาสนาสามารถนำมาใช้หลายอย่าง หากใช้แบบทะนุถนอม เพื่อให้เกิดประโยชน์คุ้มค่ามากที่สุด เมื่อเครื่องนุ่งห่มเหล่านั้นขาด ดังเช่นที่พระอานนท์เถระได้อธิบายวิธีการใช้จีวรให้แก่พระเจ้าอุเทน แห่งกรุงโกสุมพิศุว่าใช้อย่างไรจึงจะได้ประโยชน์สูงสุด ความว่า “อาตมาภาพจักทำผ้าเก่าเหล่านั้นให้เป็นผ้าคาดพาดาน ให้เป็นผ้าปูฟูก ให้เป็นผ้าปูพื้น ให้เป็นผ้าเช็ดเท้า ให้เป็นผ้าเช็ดธูตี แล้วอาตมาภาพจักโกลดผ้าที่เก่าเหล่านั้นขยำกับโคลนแล้วฉาบทาผ้า”^๖

การใช้เครื่องนุ่งห่มตามหลักการนี้จะช่วยให้เกิดการประหยัดมาก เป็นการสนับสนุนการใช้สอยทรัพยากรโดยคำนึงถึงประโยชน์ที่จะเกิดขึ้น ซึ่งเป็นการใช้ทรัพยากรแบบไม่ทำลายด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง แต่เป็นการใช้ตามความจำเป็นเพื่อความอยู่รอดของชีวิต โดยคำนึงถึงประโยชน์ที่แท้จริงในชีวิตประจำวัน

๓. การสร้างที่อยู่อาศัย การสร้างที่อยู่อาศัยก็เช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ก็ทรงให้ความสำคัญด้วยเช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ให้สร้างในที่ที่เหมาะสม หรือเลือกสถานที่ประกอบด้วยบัณฑิตเป็นมิตร มีสิ่งแวดล้อมที่ดี เพื่อส่งเสริมให้แสวงหาธรรม แสวงหาความรู้ และเพื่อสร้างความดีงามและความเจริญก้าวหน้าในชีวิตปัจจุบัน พระพุทธองค์ก็ทรงสอนให้พิจารณาว่า

^๕ ม.มู. ๑๒/๑๔/๑๔.

^๖ วิ.จ. ๗/๓๕๐/๖๒๕.

“การสร้างที่อยู่อาศัยก็เพียงเพื่อบำบัดความหนาว บำบัดสัมผัสจากเห็บยุงและลมแดด และสัตว์เลื้อยคลาน เพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดูกาล และเพื่อแสวงหาความสงบ”^๑

ประโยชน์ของการใช้ที่อยู่อาศัยในทำนองนี้ หากพิจารณาก่อนสร้างแล้วจะช่วยให้เกิดการประหยัดงบประมาณในการสร้างมาก โดยไม่จำเป็นจะต้องใช้วัสดุที่มีราคาแพง และก็ไม่จำเป็นที่จะต้องสร้างให้ใหญ่โตมากนัก แต่เป็นการสร้างเพื่อให้อยู่อาศัยได้นานและทนทาน เป็นการสร้างเพื่อความสะดวกสบายในการรักษา ซ่อมแซม แต่ส่วนมากจะเป็นการสร้างกุฏิกรรมฐาน

๔. การใช้ยารักษาโรค พระพุทธองค์ก็ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะยาเป็นปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิตประจำวัน ก่อนใช้พระพุทธองค์ก็ทรงสอนให้พิจารณาความว่า “รับประทานยาเพียงเพื่อบำบัดเวทนา มีอาพาธต่าง ๆ เป็นมูลอันเกิดขึ้นแล้วเพื่อเป็นผู้หาความลำบากมิได้เป็นอย่างยิ่ง การใช้ยาเพื่อบรรเทาความเจ็บป่วย”^๒ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้พืชเป็นยา และเภสัชที่ช่วยบรรเทาความหิว และรักษาโรคได้ ดังนี้

๑. ใช้เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และฉันได้ในเวลาวิกาลเมื่อถูกความหิวเสียดแทง
๒. ใช้รากไม้บางชนิด เช่น ขมิ้น จิง ข่า ว่านน้ำ อุดพิษ แผล และรากพืชต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยาได้
๓. ใช้น้ำฝาดของพืชบางชนิด เช่น น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดบอระเพ็ด และใบไม้บางชนิด
๔. ใช้ผลไม้บางชนิดได้ เช่น สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม พริก ติปาลี เป็นต้น และยางของพืชบางชนิดใช้เป็นยาได้^๓

การดำรงชีวิตแบบบัตถิตสำหรับภิกษุในคำสอนพระพุทธศาสนานั้น เป็นการดำเนินชีวิตแบบมีการพัฒนาชีวิต คือ การทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นไป โดยการดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้อง เพื่อให้ถึงจุดหมายในระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุดของชีวิต คือชีวิตที่มีคุณภาพ และเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นให้มากที่สุด และเพื่อจุดหมายสูงสุดตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา คือจุดมุ่งหมายแห่งความเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ ฉะนั้น ควรมุ่งพัฒนาชีวิตของตนเองให้ไปสู่ความเป็นอริยชนตามลำดับ ซึ่งหลักการในการดำรงชีวิตหรือหลักการประพฤติปฏิบัติของภิกษุนั้นก็ได้แก่หลักการใหญ่หรือหลักสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑. หลักดำเนินชีวิตตามหลักการสิลสิกขา คือ เป็นหลักการปราบกิเลสอย่างหยาบ
๒. หลักดำเนินชีวิตตามหลักการจิตตสิกขา คือ เป็นหลักการปราบกิเลสอย่างกลาง
๓. หลักดำเนินชีวิตตามหลักการปัญญาสิกขา คือ เป็นหลักการปราบกิเลสอย่างละเอียด

^๑ ม.ม. ๑๒/๑๔/๑๔.

^๒ ม.ม. ๑๒/๑๔/๑๔.

^๓ วิ.ม. ๕/๒๕/๓๐.

๑.การดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลสิกขาสำหรับภิกษุ คือเป็นการฝึกความประพฤติของตนเองให้มีความสุจริต ทางกาย วาจา และสัมมาอาชีวะ จากการสงเคราะห์อริยมรรคมีองค์ ๘ ลงในไตรสิกขานั้น ท่านรวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะเข้ารวมกลุ่มเดียวกัน โดยความหมายก็คือการดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่ และรับผิดชอบต่อสังคมได้อย่างถูกต้อง การดำรงชีวิตในชั้นศีลสิกขานี้ เป็นการกำจัดกิเลสอย่างหยาบ ย่อมทำกาย วาจา ของภิกษุให้สงบจากบาปกรรมทั้งปวง และศีลยังเป็นคุณธรรมที่เกื้อหนุนให้สมาธิสมบุรณ์ยิ่งขึ้นหรือก้าวหน้ามากขึ้นอีกด้วย ดังนั้น การดำรงชีวิตตามหลักการของศีลสำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิตย่อมจะถึงพร้อมในสิ่งเหล่านี้คือ

- ๑.ถึงพร้อมด้วยศีล คือความประพฤติดี
- ๒.ถึงพร้อมด้วยมารยาท
- ๓.ถึงพร้อมด้วยที่เที่ยว คือ ที่จะไปในที่สมควรจะไป
- ๔.ถึงพร้อมด้วยอาชีพ คือการหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ
- ๕.ถึงพร้อมด้วยความเห็น คือ มีความเห็นชอบตามหลักพระธรรมวินัย

ดังนั้น หลักศีลหรือวินัย เป็นกรอบการดำเนินชีวิตของภิกษุตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกฎระเบียบ เพื่อป้องกันการดำเนินชีวิตของภิกษุที่จะผิดไปจากหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ฉะนั้น หลักศีลหรือวินัยจึงประกอบไปด้วย ปาราชิก ๔ ข้อ สังฆาทิเสส ๑๓ อนินยต ๒ นิสสัคคียปาจิตตีย์ ๓๐ ข้อ ปาจิตตีย์ ๙๒ ข้อ ปาฏิเทสนียะ ๔ ข้อ เสขียะ ๗๕ ข้อ และอธิกรณสมณะ ๗ ข้อ ทั้งหมดนี้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ เพื่อการดำเนินชีวิตของภิกษุจะได้มุ่งสู่จุดหมายโดยไม่ให้ข้องแวะกับทางโลก หรืออาจมีผู้ที่ฝ่าฝืนหลักดังกล่าวนี้ พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติบทลงโทษภิกษุผู้กระทำผิดตามความเหมาะสมของแต่ละบทบัญญัตินั้น ๆ ภิกษุผู้ปฏิบัติตามหลักศีลได้สมบุรณ์จะเป็นผู้ที่คุณสมบัติ ๗ อย่างดังนี้

๑) เป็นผู้น่ารัก คือเข้าใจถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง ชวนให้ผู้สมาคมอยากเข้าปรึกษาหารือ

๒) เป็นผู้น่ารักพอ คือ มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย

๓) เป็นผู้น่ารักจริง คือ ความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง เป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนเองอยู่เสมอเป็นที่น่ายกย่องควรเอาอย่างทำให้ผู้คบหาเอืออ้ำ รำลึกถึงด้วยความซาบซึ้งมั่นใจและภูมิใจ

๔) เป็นผู้รู้จักการพูดให้ได้ผล คือพูดเป็น รู้จักชี้แจงแสดงธรรมให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕) เป็นผู้ทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา ซักถาม แม้อุจจิก ตลอดจนคำล่วงเกินและคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์

๖) เป็นผู้แถลงเรื่องสำคัญได้ คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้และนำประชาชนให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗) เป็นผู้ไม่ชักนำในอฐานะ คือ ไม่ชักจูงในทางเสื่อมเสีย หรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

๒. การดำรงชีวิตตามหลักการของจิตตสิกขาสำหรับภิกษุ พระพุทธศาสนา มีจุดหมายปลายทางสูงสุด คือ สัจจะหรือความจริง เพื่อให้เข้าถึงหลักความจริงตามหลักอริยสัจนั้น จำต้องมีความรู้ระดับญาณ ดังนั้น การฝึกฝนในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ การรวมเอาองค์มรรคในข้อสัมมาวาชามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เข้ามาเป็นกลุ่มเดียวกัน โดยความหมาย ได้แก่ การฝึกจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงแน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูงให้เป็นจิตที่สงบผ่องใสเป็นสุขบริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเศร้าหมองอยู่ในภาวะที่สมควรจะใช้งานได้เป็นอย่างดี

การฝึกฝนอบรมจิตอันเป็นการกำจัดกิเลสอย่างกลาง ที่กลุ่มมรรคให้เดือดร้อน ไม่แสดงออกมาทางกายและทางวาจา แต่อยู่ในจิตใจ เช่น ความโกรธ ความใคร่ ความฟุ้งซ่าน วุ่นวาย ความง่วงซึม เหล่านี้เป็นกิเลสที่อยู่ในจิตกลุ่มมรรคจิตใจของภิกษุ โดยเฉพาะความฟุ้งซ่านและความโกรธ คือ ไม่สามารถที่ปราบกิเลสชนิดนี้ลงได้ พระพุทธองค์จึงทรงสั่งสอนให้ภิกษุฝึกฝนอบรมจิตให้มากเพื่อจะขจัดจิตของตนเองให้หลุดพ้นกิเลสอย่างกลางไปได้

๓. การดำรงชีวิตตามหลักการของปัญญาสิกขาสำหรับภิกษุ คือ มีปัญญารู้เหตุเกิดด้วยตนเอง รู้เหตุดับด้วยตนเอง รู้คุณ รู้โทษแห่งเวทนา และรู้วิธีการสลัดออกจากกิเลส มีปัญญารู้ในทุกข์ รู้ในทุกขสมุทัย รู้ในทุกขนิโรธ รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นปัญญารู้ที่เกิดได้ด้วยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น ปัญญารู้ระดับนี้ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเทศะ เป็นปัญญารู้ที่พ้นจากอิทธิพลของสังสารวัฏอย่างเด็ดขาด ก็คือ ปัญญารู้เห็นอริยสัจ ๔ นั้นเอง กล่าวคือ ทุกข์ เป็นเรื่องที่ควรรู้ ก็ได้รู้แล้ว สมุทัย เป็นเรื่องที่ควรละ ก็ได้ละได้อย่างเด็ดขาดแล้ว นิโรธ เป็นเรื่องที่ควรทำให้แจ้ง ก็ได้ทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองแล้ว ซึ่งเป็นปัญญารู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว การดำเนินชีวิตตามหลักการของปัญญาสิกขาก็มี ๓ อย่างที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ก็คือ

๑. ปัญญารู้ความเกิดและรู้ความดับด้วยตนเอง ซึ่งเป็นปัญญารู้ขั้นรู้จักปรากฏการณ์ หรือปัญญารู้เรื่องจำเพาะอย่าง รู้สิ่งนั้นจำเพาะตัว รู้ลักษณะจำเพาะของมัน ซึ่งเรียกปัญญารู้นี้ว่า ปัจจัตถลักษณะ หรือเรียกว่า สุตมยปัญญา

๒. ปัญญารู้คุณและรู้โทษแห่งเวทนา ซึ่งเป็นความรู้ขั้นพิจารณา หรือไตร่ตรองเห็นหมายถึง ความรู้เห็นความจริงมีอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์หรือเรื่องราวนั้น ๆ ซึ่งเป็นลักษณะร่วม

ที่เป็นพื้นฐานอันสามารถเชื่อมโยงความรู้ในเรื่องหรือปรากฏการณ์จำพวะนั้นกับเรื่องอื่น ๆ หรือปรากฏการณ์อื่น ๆ เข้าได้โดยอาศัยเหตุผล เข้าใจถึงกันหมด ทั้งความรู้ในทางโลก และความรู้ในทางธรรม เช่น ความรู้เห็นไตรลักษณ์ เรียกว่าเป็นความรู้ขั้นจินตามยปัญญา

๓. ปัญญาที่อธิบายเครื่องสัดคเวทนาออก ซึ่งเป็นปัญญารู้ขั้นละ หรือกำจัดและแก้ไขปัญหา หรือดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง เรียกว่า การบรรลुरुธรรม หรือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากภาวนามยปัญญา คือปัญญารู้เข้าใจในเรื่องโลกและชีวิตอย่างแจ่มแจ้งแทงตลอด และเป็นปัญญารู้ที่มีผลทำลายกิเลสได้ตามลำดับขั้นแห่งมรรคหรือการปฏิบัติ

การใช้ปัญญาในดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ นั้น เป็นปัญญาที่ใช้ดับอวิชชา มิได้หมายถึงปัญญาที่ศึกษาเรียนรู้จากมหาวิทยาลัยทางโลก หากแต่เป็นปัญญาในทางธรรม เป็นปัญญาที่ใช้เพื่อดับทุกข์ทั้งปวง ใช้ปัญญาเพื่อตัดการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร ใช้ปัญญาเพื่อความหลุดพ้น เป็นปัญญาเพื่อดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน โดยเฉพาะปัญญารู้ทั่วไปในสิ่งทั้งหลายว่า ล้วนตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยงภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไปทุกขตา ความเป็นทุกข์ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้น แล้วสลายตัวเป็นภาวะที่ไม่สามารถคงทนอยู่ได้ในสภาพเดิมและ อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสรรพสิ่ง

ปัญญารู้สภาวะธรรมทั้งหลายตามที่มันเป็นจริงอย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนาปัญญาหรือวิปัสสนาญาณ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยกุศลจิต เป็นปัญญาที่เกิดจากสมาธิเป็นพื้นฐาน ปัญญาเพื่อดับตัณหานี้จะสามารถเกิดขึ้นมาได้ก็ด้วยการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานตามลำดับ สมถกรรมฐานนั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อให้จิตสงบ ส่วนวิปัสสนากรรมฐานนั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง สำหรับดับตัณหาในส่วนที่เป็นอนุสัยกิเลสได้แก่ ราคะอนุสัย ปฏิฆานุสัย และอวิชชานุสัย ให้หมดสิ้นไปจากขันธสันดาน จนสามารถบรรลุอมตธรรม กล่าวคือพระนิพพานได้

พระพุทธศาสนาได้วางหลักการดำเนินชีวิตไว้ ๓ ขั้น ตามหลักไตรสิกขา ซึ่งหลักการทั้ง ๓ จะมีความต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยเริ่มต้นด้วยการฝึกฝนอบรมกาย วาจา ให้เรียบร้อย เรียกว่า อธิศีลสิกขา ซึ่งเริ่มจากปัจจัยที่อยู่ภายนอก จากนั้นก็เริ่มฝึกฝนอบรมปัจจัยที่อยู่ภายใน คือ จิตใจ เรียกว่า อธิจิตตสิกขา และขั้นสุดท้ายฝึกฝนอบรมหรือพัฒนาส่วนลึกสุดของชีวิตคือปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงในสัจจะธรรม เรียกว่า อธิปัญญาสิกขา ฉะนั้น การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุนี้ จะเน้นไปในด้านประพฤติกพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา หลักการประพฤติกพรหมจรรย์ของพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ชัดเจน โดยทรงชี้ให้หลักการที่ผิด และทรงแสดงหลักการที่ถูก เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคือมัชฌิมาปฏิปทา คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางประพฤติกพรหมจรรย์แล้วสามารถ

ทำให้พ้นทุกข์ได้ พระพุทธองค์สงเคราะห์อริยมรรคมีองค์ ๘ ลงในหลักปฏิบัติหรือหลักการใหญ่ ๓ ประการ คือ หลักศีล ที่เรียกว่า อริสัสสิกขา หลักสมาธิ เรียกว่า สมาธิสิกขา และหลักปัญญา เรียกว่า ปัญญาสิกขา เพราะว่าหลักการใหญ่ทั้ง ๓ นี้ เป็นวิธีกำจัดกิเลสได้จริง

๔.๒.๒ การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป

ลักษณะความสำคัญของการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป ก็คือ ในเมื่อมีความรู้แล้ว ความชั่วต้องลดลง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยิ่งรู้มากเท่าไร ความชั่วยิ่งลดลงมากเท่านั้น คือ รู้ทางแห่งความเสื่อม รู้ทางแห่งความเจริญ แล้วดำเนินชีวิตตามทางที่เจริญ หลีกเลียงทางแห่งความเสื่อม นอกจากนี้ ก็เป็นผู้รู้หลักการ และรู้จักเหตุผล รู้ความมุ่งหมายในการดำเนินชีวิต ในการปฏิบัติหน้าที่ก็เช่นเดียวกัน จะต้องรู้และเข้าใจสิ่งที่คุณจะต้องประพฤติ

หลักการดำรงชีวิตของบัณฑิตทั่ว ๆ ไปนี้จะกล่าวโดยภาพรวมทั้งผู้ที่พัฒนาตนเองจนสามารถเป็นบัณฑิตขึ้นอริยะตามทัศนะของพระพุทธศาสนา และบัณฑิตที่เป็นกัลยาณปุถุชน ที่ยึดหลักประพฤติปฏิบัติในคำสอนของพระพุทธศาสนาในการครองชีพ และดำรงชีวิตในสังคม เพราะว่าหลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้นสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติได้ทั้งผู้ครองเรือนและภิกษุ จะต่างกันก็แต่เพียงจุดมุ่งหมายในการนำไปประพฤติปฏิบัติ ต่างกันตามคุณภาพการฝึกจิตหรือสติปัญญาของบุคคลนั้น ๆ หลักคำสอนบางอย่างก็เป็นทั้งแบบโลกุตตระและเป็นโลกียะ หากจะวิเคราะห์เจาะลึกกันจริง ๆ แล้ว หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาจะมีความสัมพันธ์กันและต่อเนื่องถึงกันตลอด และหลักการดำรงชีวิตของบัณฑิตทั่ว ๆ ไปนั้นก็มีทั้งจริยธรรมและคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานสำหรับบัณฑิตทั่ว ๆ ไป และหลักคุณธรรมสำหรับการดำรงชีวิตในสังคมที่บัณฑิตต้องเกี่ยวข้องด้วย

ในพระไตรปิฎกที่บันทึกหลักคำสอนและมีประวัติของบุคคลไว้ให้ศึกษาค้นคว้ามากมายอย่างที่ปรากฏในชาดกต่าง ๆ ซึ่งจะมีประวัติของบุคคลที่เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ ซึ่งถือว่าเป็นประวัติของบุคคลในอดีตกาลที่สำคัญ ที่ครูบาอาจารย์ได้ยกเอามาเป็นตัวอย่าง ในการอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ของตนเองในปัจจุบัน การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาสำหรับบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่ว ๆ ไปนั้น อาจกล่าวได้เป็นการบำเพ็ญบารมี ดังที่ปรากฏตัวบุคคลที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกที่เป็นประวัติของพระโพธิสัตว์ เช่น “ชาติที่เป็นพระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมี” ชาติที่เป็นพระกัณโฑทรงบำเพ็ญศีลบารมี” ชาติที่เป็นพระเตมีย์ทรงบำเพ็ญ

๑๑ บุ.ชา. ๒๘/๑๐๔๕/๒๔๘.

๑๒ บุ.ชา. ๒๘/๖๘๗/๑๖๗.

เนกขัมมบารมี^{๑๒} ชาติที่เป็นพระมหโสดทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี^{๑๓} ชาติเป็นพรมหาชนกทรงบำเพ็ญวิริยบารมี^{๑๔} ชาติที่เป็นพระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี^{๑๕} ชาติที่เป็นวิฑูรบัณฑิตทรงบำเพ็ญสังขบารมี^{๑๖} ชาติที่เป็นพระเนมิราชทรงบำเพ็ญอุชยฐานบารมี^{๑๗} ชาติที่เป็นพระสุวรรณสามทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี^{๑๘} ชาติที่เป็นพระมหานารทกัสสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี^{๑๙} เป็นต้น บารมีเหล่านี้เป็นการดำรงชีวิตด้วยหลักคุณธรรมของผู้ที่เป็นบัณฑิต ซึ่งช่วยให้พระโพธิสัตว์ผู้ทรงบำเพ็ญได้บรรลุเป้าหมายได้จนได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น

สรุปได้ว่า หลักการดำรงชีวิตสำหรับบัณฑิตทั่วไป ไปนั้น ตามที่ได้ศึกษาค้นคว้ามาแล้ว ซึ่งหลักเหล่านั้นล้วนเป็นสิ่งที่เกิดจากประสบการณ์ เกิดจากการฝึกฝนพัฒนาตนเองทั้งดั่งที่ปรากฏในชาดกและคัมภีร์ต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา ก็จะพบว่าจะมีหลักการดำรงชีวิตที่มีความเจริญก้าวหน้า ประสบความสำเร็จในการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับหน้าที่การงาน หรือการประกอบธุรกิจต่าง ๆ ตามที่ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมและสมควรแก่ธรรมก็จะประสบผลสำเร็จได้เช่นกัน ดังนั้น ลักษณะการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป ก็มี ๓ หลักการใหญ่ คือ

๑.การดำรงชีวิตตามหลักการของทานมัย หลักคำสอนเรื่องการดำเนินชีวิตของบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไปนั้น พระพุทธศาสนาสอนไว้ให้เริ่มต้นด้วยการให้ทาน อันเป็นหลักการสอนให้เสียสละ เพื่อความไม่เห็นแก่ตัว และเพื่อความสงบสุขในสังคมมนุษย์ ซึ่งเป็นหลักการให้สังฆบุญ หรือเป็นหลักการกระทำความดีในเบื้องต้น ที่ทำให้จิตของตนเองสะอาด ผ่องใส แล้วส่งผลเป็นความสุขความเจริญ ทั้งร่างกายและจิตใจ และหลักการดำเนินชีวิตตามหลักการของทานนี้มี ความหมายใน ๓ หลักการที่สำคัญ ดังนี้

๑.หลักเมตตาธรรม ผู้ให้ทานยอมเป็นผู้มีจิตเมตตา โอบอ้อมอารี เสียสละพัสดุและแรงงานของตนช่วยเหลือบุคคลอื่น โดยไม่หวังผลตอบแทน เช่น การให้เสื้อผ้า ให้อาหาร เสียสละโลหิต เสียสละดวงตา เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมด้วยความรับผิดชอบต่อส่วนรวมด้วย เป็นต้น

^{๑๒} จุ.ชา. ๒๘/๓๕๔/๑๐๒.

^{๑๓} จุ.ชา. ๒๘/๖๐๐/๑๔๕.

^{๑๔} จุ.ชา. ๒๘/๔๔๒/๑๑๒.

^{๑๕} จุ.ชา. ๒๘/๗๓๕/๑๘๓.

^{๑๖} จุ.ชา. ๒๘/๘๓๕/๒๑๕.

^{๑๗} จุ.ชา. ๒๘/๕๒๕/๑๓๔.

^{๑๘} จุ.ชา. ๒๘/๔๒๘/๑๒๔.

^{๑๙} จุ.ชา. ๒๘/๘๓๔/๑๕๕.

๒.หลักคุณธรรมของสังคัม คือ ทำให้สังคัมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ทำให้สังคัมช่วยเหลือกัน เกิดความรักความสามัคคีกัน ทำให้เกิดสวัสดิภาพและความมั่นคงในสังคัม ทำให้คนในสังคัมเกิดความอบอุ่น ไม่หว่าเหว่เดียวดาย ทำให้เกิดความเจริญและความมั่นคงขึ้นในประเทศชาติ ทำให้ดำรงไว้ซึ่งหลักมนุษยธรรม และทำให้บุคคลมีความรับผิดชอบต่อสังคัม เป็นต้น

๓.หลักการให้อภัย ซึ่งหมายถึงการไม่ผูกใจเจ็บเมื่อถูกทำหรือถูกต่อว่าให้เจ็บใจ การไม่เอาเรื่องราวต่อผู้ทำผิดคิดร้ายต่อตนเอง ไม่เก็บอารมณ์ที่ขุ่นมัวมาคิดเป็นกังวล ไม่คิดมุ่งร้ายทำลายผู้ทำผิดคิดร้ายต่อตน มีความปรารถนาดีต่อผู้อื่น รู้จักแพ้ รู้จักชนะ รู้จักยกโทษให้ ไม่ถือโทษ และที่สำคัญการไม่มองผู้อื่นในแง่ร้าย เป็นต้น

๒.การดำรงชีวิตตามหลักการของศีลมัย ความประพฤติของบุคคลนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ทาง คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ แต่ความประพฤติของบุคคลก็มี ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะดี และลักษณะชั่ว และต้นเหตุให้เกิดความประพฤติก็มี ๒ ประการ คือ กุศลมูล เป็นต้นเหตุให้ประพฤติดี และอกุศลมูล เป็นต้นเหตุให้ประพฤติชั่ว การดำรงชีวิตตามหลักการของศีลนี้ มีแสดงไว้ในจริยาปิฎก มีการเล่าเรื่องดิรัจฉานบ้าง มนุษย์บ้าง เทพบ้าง เป็นผู้รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต โดยเฉพาะเรื่อง กุริทัตชาดก จัดเป็นชาดกที่แสดงถึงศีลบารมี และจัดเป็นชาติที่สำคัญชาติหนึ่งในทศชาติ มีเรื่องกล่าวโดยย่อว่า ความว่า

“นาคชื่อกุริทัต เป็นบุตรของท้าวครุฑและนางสมุทรสา ขึ้นจากเมืองบาลมารักษาอุโบสถศีลที่ริมฝั่งแม่น้ำยมุนาในเมืองมนุษย์ ถูกพราหมณ์อาลัมพายนจับไป บังคับให้แสดงแก่ประชาชนตลอดจนแสดงถวายพระเจ้าพาราณสีผู้เป็นพระเชษฐาของนาง สมุทรต่อมาพี่น้องของกุริทัตติดตามมาช่วยแก้ไขพ้นจากอำนาจของพราหมณ์อาลัมพายนได้กุริทัตระวังจิตมิให้โกรธและทำร้ายพราหมณ์อาลัมพายน ขอมปฏิบัติตามคำสั่งให้แสดงของพราหมณ์อาลัมพายน รักษาศีลอยู่ได้ตลอดเวลา”

“เรื่องเกี่ยวกับมนุษย์ก็มีเล่าไว้เช่นเดียวกัน ขอยกตัวอย่างเรื่องกุมาร ชยทิส พระราชบิดาถูกไปริสาทซึ่งเป็นมนุษย์กินคนจับพระองค์ไปได้ในขณะที่เสด็จไปทรงล่าสัตว์จะปลงพระชนม์เป็นภิกษา พระราชาทรงขอผ่อนผันให้ปล่อยพระองค์เพื่อทรงทำกิจบางอย่าง และมอบหมายกิจการทั้งปวงแล้วพระองค์จะกลับมาให้กิน ไปริสาทจึงปล่อยพระองค์กลับ พระราชกุมารทรงขอพระราชบิดาเสด็จไปหาไปริสาทแทน ทรงรักษาสัจจะสัญญาของพระราชบิดา ไปริสาทเห็นความดีเคียดแค้นไม่สะอึกสะอื้นของพระราชกุมาร ก็กลับเป็นฝ่ายสะอึกแล้ว ไม่กล้าที่จะทำอันตรายได้ ก็เลยปล่อยพระราชกุมารไป พระราชกุมารกลับเป็นฝ่ายชักนำให้ไปริสาทให้หันมารักษาศีล”

เรื่องในชาดกต่าง ๆ ที่นำมากล่าวในที่นี้ ซึ่งให้เห็นว่าทุก ๆ คนเมื่อเกิดความกำเริบขึ้นในจิต เช่นความโกรธ จะประพฤติบาปอกุศลทุจริตได้ทุกอย่าง พร้อมทั้งชักชวนคนอื่นให้ประพฤติตามด้วย แต่ถ้าดับความกำเริบในจิตใจได้ การประพฤติตนในขั้นศีลก็มีขึ้นด้วยวิธีหลักทางหรือวิธีการไม่ตอบโต้ อย่างเช่นเมื่อถูกขู่โกรธก็ไม่เอาตัวออกรับการขู่ นั่นปล่อยให้เขาขู่ไปข้างเดียว ก็จักไม่เกิดความโกรธ หมายความว่าเอาความสงบเข้าสยบ ความเคลื่อนไหวนั่นเอง เรื่องในชาดกต่าง ๆ ที่ยกมากล่าวนี้ แม้จะถือว่าเป็นเพียงนิทานที่นำมาเล่าอ้าง แต่ก็ก็เป็นนิทานที่ให้คติเกี่ยวกับศีลธรรมมีคตินั้น จึงสามารถสรุปการดำรงชีวิตตามหลักการของศีลมี ๕ ประการที่สำคัญคือ

๑.หลักความปลอดภัยแห่งชีวิต เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลแล้ว ไม่ต้องหวาดระแวงกันและกัน เพราะมีความเมตตาธรรม ไม่เบียดเบียนกันและกัน ในการประกอบกิจการงาน สามารถช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข ไม่มีเวรภัยต่อกัน

๒.หลักการประกอบอาชีพ เมื่อดำเนินชีวิตตามหลักการของศีลแล้ว จะประกอบอาชีพโดยความซื่อสัตย์สุจริตเพื่อรักษาเกียรติของตนเอง มีความเคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น เพื่อให้เกิดความมั่นใจในทรัพย์สินของตนเอง

๓.หลักความซื่อสัตย์ มีความจริงใจต่อกัน ไว้วางใจกันได้ ให้ความเคารพสิทธิ์ซึ่งกันและกันในสังคม เพื่อสร้างความอบอุ่นในสังคม และอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข

๔.หลักสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ คือ ป้องกันผลประโยชน์ของกันและกัน และกัน โดยใช้คำพูดประสานประโยชน์ของกันและกัน ไม่ทำลายกันด้วยคำพูด

๕.หลักควบคุมใจตนเอง เพื่อป้องกันการทะเลาะวิวาทกันและทำร้ายกัน เป็นหลักป้องกันอาชญากรรม มิจฉาชีพและการทำทุจริตต่าง ๆ

ฉะนั้น การดำรงชีวิตตามหลักการของศีลสำหรับบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไปนั้น เป็นการดำรงชีวิตเพื่ออยู่ร่วมกันด้วยความสันติสุข ไม่เบียดเบียนกันและกัน ไม่เอารักรัดเอาเปรียบกัน เพราะหลักการของศีลเป็นเครื่องมือสำหรับวัดความเป็นบัณฑิต วัดความเป็นมนุษย์ เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า ผู้นั้นมีความเป็นมนุษย์สมบูรณ์หรือไม่ โดยเรียกว่ามนุษย์ธรรม เพราะศีลนั้นท่านวางไว้เพื่อเป็นหลักปฏิบัติสำหรับปกครองหมู่คณะ และเพื่อประโยชน์แก่สังคมโดยรวม

๓.การดำรงชีวิตตามหลักการของภavana ภาวนา เป็นหลักธรรมชั้นสูงในพระพุทธศาสนา หมายถึงการอบรมจิต หรือการพัฒนาจิต คือทำให้จิตมีค่าสูงขึ้น ได้แก่ ทำจิตใจให้สะอาด สงบ สว่าง ฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงมีวิธีฝึกจิต บริหารจิตของตน เพราะจิตที่อบรมหรือฝึกดีแล้ว ย่อมมีคุณภาพสูง ทั้งก่อให้เกิดความสุขแก่เจ้าของและสังคมส่วนรวมได้มาก ผู้ที่

ดำเนินชีวิตตามหลักการภวานานี้ เป็นผู้ที่ประเสริฐ เป็นผู้ที่มีจิตใจได้ดีและถูกต้อง แม้เพียงขั้นสมาธิ ก็ย่อมเป็นประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ถ้าเป็นนักเรียน นักศึกษา ก็สามารถเรียนหนังสือได้ผลดีเพิ่มขึ้น ได้คะแนนสูงขึ้น เพราะจิตใจสงบ จึงให้ความจำแม่นยำและดีขึ้น

๒. ทำสิ่งต่าง ๆ ได้ดีขึ้น ไม่ค่อยผิดพลาด เพราะมีสติสมบูรณ์ขึ้น

๓. สามารถทำงานได้มากขึ้น และได้ผลดีขึ้น อย่างมีประสิทธิภาพ

๔. ทำให้โรคภัยไข้เจ็บบางอย่างหายไป

๕. ทำให้เป็นคนมีอารมณ์เยือกเย็น มีความสุขใจได้มาก มีผิวพรรณผ่องใส มีจิตใจเบิกบาน และอายุยืน

๖. ทำให้อยู่ในสังคมอย่างปกติสุข เช่น ถ้าอยู่ในโรงเรียนก็ทำให้เพื่อน ๆ และครูพลอยได้รับความสุข ถ้าหากอยู่บ้าน ก็ทำให้ทุกคนในครอบครัวมีความสุข ถ้าอยู่ในที่ทำงาน ก็ทำให้เพื่อร่วมงาน ผู้บังคับบัญชา หรือผู้ใต้บังคับบัญชาพลอยได้รับความสุข

๗. สามารถเผชิญต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้อย่างใจเย็น รวมทั้งสามารถแก้ไขความยุ่งยากและความเดือดร้อนวุ่นวายในชีวิตได้ด้วยวิธีอันถูกต้อง

๘. สามารถกำจัดนิวรณ์ ๕ ที่รบกวนจิตใจลงได้ หรืออย่างน้อยก็ทำให้เบาบางลงได้

๙. ถ้าทำได้ถึงขั้นสูง ก็ย่อมได้รับความสุขอันเลิศยิ่งและอาจสามารถได้อำนาจจิตที่พิเศษ เช่น รู้ใจคนอื่น เป็นต้น

๑๐. ทำให้เป็นพื้นฐานโดยตรงในการเจริญวิปัสสนา

ทั้ง ๑๐ ข้อข้างต้นนี้ล้วนเป็นประโยชน์หรืออานิสงส์ของการเจริญภาวนา แต่ถ้าเป็นการฝึกจิตในขั้นวิปัสสนา เพื่อให้จิตเกิดปัญญารู้เท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายแล้ว ก็ย่อมได้รับประโยชน์มากยิ่งขึ้น ดังนี้

๑. สามารถกำจัดกิเลสต่าง ๆ อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ ความเดือดร้อนลงได้หรือทำให้เบาบางลงได้

๒. มีความทุกข์น้อยลงและมีความสุขมากขึ้น

๓. คลายความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวงลงได้ ไม่วุ่นวายเดือดร้อนไปตามกระแสของโลก

๔. มีจิตใจมั่นคง รู้เท่าทันตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ไม่ฟูขึ้นหรือยุบลงด้วยอำนาจโลกธรรม ๘

๕. มีความเห็นแก่ตัวน้อยลง และบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นมากขึ้น

๖. จิตใจมีคุณธรรม หรือมีคุณภาพสูงขึ้นตามขั้นของการปฏิบัติ

แต่การที่บุคคลจะได้รับประโยชน์ดังกล่าวนี้ ก็ต้องเจริญภาวนาจิต ก็ต้องฝึกจิต บริหารจิต ของตนตามหลักพระพุทธศาสนา เพราะจิตที่คุ้มครองรักษาดีแล้ว ย่อมนำความสุขมาให้ การดำเนินชีวิตตามหลักการทั้ง ๓ คือ ทาน ศีล และภาวนา คือการประพฤติตนไม่ให้เดือดร้อนและไม่ ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน โดยการละเว้นความชั่ว การกระทำความดี การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว เพื่อให้บรรลุถึงความสุขที่แท้จริงได้ การดำรงชีวิตก็เป็นประโยชน์ต่อชีวิตตน ต่อสิ่งทั้งหลาย รอบตัว ต่อธรรมชาติ ต่อสังคมโดยถูกต้อง ซึ่งเป็นไปตามหลักความจริงที่ว่า คนจะประพฤติสิ่งใด ได้ถูกต้องก็จะต้องรู้จักสิ่งนั้น จากการศึกษาวิเคราะห์คุณลักษณะของบัณฑิตโดยภาพรวมแล้ว พบว่าบัณฑิตในพระพุทธศาสนามีคุณลักษณะที่สำคัญคือเป็นผู้มีปัญญา ฉลาดในการแก้ไขปัญหา เป็นผู้รู้ เป็นพหูสูต มีความบริสุทธิ์ทางกาย วาจา และใจ เป็นผู้ที่ทรงไว้ซึ่งประโยชน์ทั้งสาม คือ ประโยชน์ตนเอง ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ของสังคม เป็นผู้ที่ปราศจาก โลภะ โทสะ และโมหะ ครอบงำจิตใจ เป็นผู้รู้เท่าทันความจริงตามเหตุและผล ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างแยบคาย หรือเป็นผู้ มีความดำรงใจ จึงมักจะกระทำแต่ความดี

๔.๓ สรุปผลการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาพบว่า การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุผู้ เป็นบัณฑิต (ระดับโลกุตระ) หรือบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่ว ๆ ไป (ระดับโลกิยะ) ย่อมเป็นไปเพื่อ ประโยชน์ทั้ง ๒ ส่วน คือ

๑. เป็นไปเพื่อประโยชน์ตน คือ การบรรลุจุดมุ่งหมายแห่งชีวิตของตนเอง เน้นในการ พึ่งตนเองได้ทุกระดับ เพื่อจะไม่เป็นภาระแก่ผู้อื่น เพื่อเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่น และธุรกิจทุกอย่างได้ผลดี เรียกว่า อัตตัตตะ

๒. เป็นไปเพื่อประโยชน์ผู้อื่น คือ การช่วยเหลือ ช่วยสนับสนุนผู้อื่น ให้บรรลุจุดมุ่งหมาย ของชีวิตเพื่อเขาให้ช่วยเหลือตนเองได้ เรียกว่า ปรัตตะ

และประโยชน์ทั้ง ๒ ส่วนดังกล่าวนี้ ก็รวมอยู่ในประโยชน์ ๓ ตามคำสอนของ พระพุทธศาสนา คือ

๑. ทัศนคติที่มีกตละประโยชน์ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือจุดมุ่งหมายที่มองเห็นได้ใน ชีวิตนี้ คือ ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สังคม หมายความว่า มีทรัพย์สินที่จะพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ ทางสังคมก็มีเพื่อนฝูงรักใคร่ มีบริวาร มีฐานะเป็นที่ยอมรับของคนทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า เป็น ประโยชน์ในเบื้องต้น

๒. สัมปรายกัตถะประโยชน์ คือ ประโยชน์สืบ ๆ ไป หรือประโยชน์ในเบื้องหน้า คือ มีชีวิตที่ดีงาม มีคุณค่า มีคุณธรรมความดี เป็นประโยชน์ที่ทำให้มีความมั่นใจในคุณค่าของชีวิตตน เริ่มตั้งแต่เป็นผู้มีความประพฤติดีงาม มีปัญญาเข้าใจโลกและชีวิตพอสมควร เป็นความมั่นใจในคุณค่า ซึ่งจะเชื่อมโยงไปถึงโลกหน้าด้วย คือทำให้มีความมั่นใจในชีวิตเบื้องหน้า ไม่ต้องกลัวปรโลก จึงเป็นประโยชน์ระยะยาว ต่างจากข้อแรกที่เป็นประโยชน์เฉพาะหน้าระยะสั้น

๑. ปรมัตถะประโยชน์ คือ ประโยชน์สูงสุด หมายถึง การมีจิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความครอบงำกิเลส และความทุกข์ สามารถทำจิตใจให้ปลอดโปร่ง ผ่องใสได้ทุกเวลา แม้จะมีอารมณ์เข้ามากระทบก็ไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง แต่โปร่งโล่งปราศจากทุกข์ เป็นประโยชน์สูงสุดเรียกว่า ปรมัตถะ

คุณลักษณะการดำรงชีวิตของบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา ทั้งในระดับภิกษุผู้เป็นบัณฑิตและระดับบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป บางส่วนเป็นไปเพื่อประโยชน์ตน บางส่วนเป็นไปเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ดังนั้น ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ให้เห็นดังต่อไปนี้ คือ

๑. คุณลักษณะการดำรงชีวิตของบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ได้แก่

- ๑) มีความปรารถนาดี มีไมตรี ช่วยเหลือให้ทุกคนประสบประโยชน์และมีความสุข
- ๒) มีความความเอาใจใส่ ช่วยเหลือธุระและกิจการของหมู่คณะ
- ๓) มีความเสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือ สงเคราะห์ด้วยปัจจัยสี่
- ๔) กล่าวคำสุภาพ ไพเราะ น่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ด้วยเหตุผล
- ๕) ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ด้วยการช่วยเหลือร่างกาย แรงทรัพย์ และความรู้

๒. คุณลักษณะการดำเนินชีวิตของบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ตน ได้แก่

- ๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค งามสง่า อายุยืน
- ๒) มีทรัพย์สิน เงินทอง มีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้
- ๓) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม
- ๔) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ

๓. คุณลักษณะการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ตน ได้แก่

- ๑) มีอิสรภาพทางกาย หมายถึง กายไม่ถูกเบียดเบียน โรคภัยธรรมชาติ เช่น สภาวะ

แวดล้อมและเทคโนโลยี

๒) มีอิสรภาพทางสังคม หมายถึง ความปลอดพ้นจากความบีบคั้นระหว่างบุคคลด้วยกัน ใช้สติปัญญานั้น โดยเสรี ซึ่งความสัมพันธ์กับอิสรภาพทางปัญญา

๓) มีอิสรภาพทางจิตใจ หมายถึง มีจิตใจที่มีคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง ไม่หวั่นไหว ต่อโลกธรรม ไม่ถูกครอบงำให้มีความเศร้าโศก และเศร้าหมอง

๔) มีอิสรภาพทางปัญญา หมายถึง มีภาวะการรับรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่เอนเอียงโดยอคติ รู้จักใช้ปัญญา รู้จักแก้ปัญหา มีปัญญาวิจลย์ ไม่เป็นทาสของกิเลสเคลือบแฝงอันเป็นอิสรภาพทางจิตใจที่แท้จริง

๔. คุณลักษณะการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ได้แก่

๑) เป็นผู้คิดดี พูดดี และทำสิ่งที่ประเสริฐ

๒) ช่วยจรรโลงคุณธรรมในสังคม

๓) แนะนำเฉพาะสิ่งที่ควรแนะนำ

๔) ไม่ชักชวนในสิ่งที่ไม่เหมาะสม

๕) ชักชวนผู้อื่นให้สมาทานศีล สมาธิและปัญญาอื่น ๆ ขึ้นไป

ฉะนั้น จึงวิเคราะห์ได้ว่าบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นภิกษุผู้เป็นบัณฑิตหรือบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป ย่อมประกอบด้วยคุณลักษณะที่สำคัญ ๓ ประการเหมือนกัน คือ มีความรู้ดี มีความประพฤติดี และมีปัญญาดี จะแตกต่างกันก็คือ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไปก็มีความรู้ ความประพฤติและปัญญาดีในระดับโลกหรือระดับโลกียะ ส่วนภิกษุผู้เป็นบัณฑิตก็มีความรู้ ความประพฤติ และปัญญาดีในระดับโลกุตตระ

ในด้านการดำรงชีวิตก็เช่นเดียวกัน บัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาไม่ว่าภิกษุผู้เป็นบัณฑิตหรือบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป ย่อมมีการดำรงชีวิตที่เหมือนกัน คือดำรงชีวิตแบบที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น ในคุณลักษณะหรือคุณธรรมทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านความรู้ ด้านความประพฤติ และด้านปัญญาที่ดี ทั้งนี้ ก็เพื่อผลทั้ง ๒ ส่วน คือ ทั้งเพื่อประโยชน์ตน ทั้งเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ภายในกรอบของประโยชน์ ๓ คือ ทิฐุธรรมมีกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ ซึ่งต่างกันไปตามระดับความประพฤติ คือ ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ก็มุ่งผลระดับปรมัตถะ คือความหลุดพ้นจากทางโลกเป็นสำคัญ ส่วนบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป ก็มุ่งผลระดับทิฐุธรรมมีกัตถะ และสัมปรายิกัตถะเป็นสำคัญ คือยังข้องเกี่ยวกับโลกอยู่

๔.๔ ข้อวิจารณ์

สรุปการศึกษาวเคราะห์การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งบัณฑิตที่ภิกษุและบัณฑิตทั่ว ๆ ไปได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้คือ

๑. หลักการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนานั้น หลักทาน หลักศีล หลักภavana ของคฤหัสถ์ เป็นหลักการขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้ทราบและปฏิบัติตามจนได้รับผลสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติ คือ ความสุขของตนเองและสังคม เพื่อเป็นฐานการรองรับในการที่จะก้าวขึ้นสู่การปฏิบัติธรรมในขั้นสูงต่อไป หลักทานขึ้นก่อน หลักศีล เป็นข้อห้ามขึ้นก่อนหลักธรรมอื่นใด เพราะวามมนุษย์ก็คือสัตว์โลกจำพวกหนึ่งที่ร่วมกันเป็นสังคม จึงจำเป็นจะต้องมีข้อห้ามขึ้นก่อนเพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมอย่างสัตว์อื่น ๆ ทั่วไป หลักภavana ซึ่งเป็นข้อที่ควรประพฤติปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นคงในการดำรงชีวิตอย่างมีความสุข เป็นหลักในการดำเนินชีวิตขั้นสูงสุดของคฤหัสถ์ในพระพุทธศาสนา

๒. การดำรงชีวิตระหว่างภิกษุผู้เป็นบัณฑิตกับบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่ว ๆ ไปนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้าพระพุทธองค์ทรงสอนฆราวาสคือผู้ที่ยังไม่ได้บวช พระพุทธองค์จะทรงสอนเรื่อง ทาน ศีล ภavana แต่ถ้าทรงสอนภิกษุ สามเณร หรือแม้แต่นางภิกษุณี พระพุทธองค์จะสอนเรื่อง ศีล สมาธิ และปัญญา ทำไมพระพุทธองค์จึงทรงสอนอย่างนั้น ก็เพราะว่าผู้ที่เป็นฆราวาสและครองเรือนอยู่กับผู้ออกบวชเป็นภิกษุมีความแตกต่างกันในฐานะดังนี้ คือ ผู้ที่เป็นฆราวาสหรือผู้ที่อยู่ครองเรือนนั้นยังมีทรัพย์สินเงินทองและสิ่งที่จะบริจาคช่วยเหลือผู้อื่นได้อยู่ พระพุทธจึงทรงย้ายไปที่ทานก่อน ให้รู้จักการบริจาคทาน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แล้วไปสู่ศีล แล้วเข้าสู่ภavana ส่วนสำหรับภิกษุหรือนักบวชนั้น พระพุทธองค์ไม่ทรงย้ำเรื่องทานอีกแล้ว เพราะว่าท่านออกบวชแล้วไม่มีทรัพย์สินอันใดที่จะบริจาคทาน โดยเฉพาะพระในสมันของพระพุทธองค์เองนั้น เมื่อท่านออกบวชก็สละทุกสิ่งทุกอย่างหมด ท่านบริจาคมาก่อนแล้ว ถ้าเป็นพระราชาก็ทรงสละราชสมบัติแล้วเสด็จออกผนวช ถ้าเป็นเศรษฐีก็มีมอทรัพย์สมบัติให้ผู้อื่นหมดแล้ว ถ้าเป็นคนทั่วไปก็ไม่อะไร มีแต่บาตรกับจีวร อาหารก็ต้องบิณฑบาตฉัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงย้ำเรื่องทานอีก แม้แต่ท่านก็ไม่มีอะไร จึงทรงย้ายไปที่ศีล สมาธิ และปัญญาเลย แต่ถ้าวิเคราะห์อย่างแท้จริงแล้ว ทาน ศีล และภavanานั้น ก็สามารถย่อลงได้ศีล สมาธิ และปัญญาได้ กล่าวคือท่านนั้นจัดเข้าในศีลได้ อย่างเช่น อภัยทาน ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ก็ถือว่าเป็นศีลอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านก็จัดเข้าในส่วนของศีลได้

๓. นอกจากหลักการขั้นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีหลักการในดำเนินชีวิตขั้นสูง ซึ่งเป็นหลักการในการดำเนินชีวิตของผู้ที่ออกจากกามแล้ว เป็นผู้ไม่มีเรือนหรือไม่มีครอบครัว เป็นผู้ไม่ผูกพันในทางกาม เป็นผู้มีอิสระ สันโดษ มีความมกน้อย คือ บรรพชิตหรือพระภิกษุสงฆ์ เป็นผู้ดำเนินชีวิตตามหลักไตรสิกขา ที่พระพุทธองค์ทรงได้บัญญัติไว้ และนำมาสั่งสอนให้คฤหัสถ์ได้ปฏิบัติตามได้ผลดียิ่งขึ้น

๔. การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนานั้นมีความหมายกว้างครอบคลุมทั้งการประพฤติปฏิบัติของพุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์และฝ่ายบรรพชิต กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ มีทั้งทางโลกและทางธรรม โดยที่พระพุทธองค์ทรงได้วางหลักการปฏิบัติไว้อย่างชัดเจน และแตกต่างกันระหว่างคฤหัสถ์กับพระภิกษุ แต่รวมลงในหลักการใหญ่อันเดียวกัน คือ เพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์อันสูงยิ่ง ต่างกันแต่ระดับการดำรงชีวิตหรือในระดับการปฏิบัติเท่านั้น

๕. เมื่อหลักการดำเนินชีวิตระหว่างคฤหัสถ์และพระภิกษุสงฆ์ต่างกัน ก็แสดงว่าวัตถุประสงค์และเป้าหมายในการดำรงชีวิตแต่ละระดับก็ย่อมแตกต่างกันไปด้วย ฉะนั้น เป้าหมายของการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตของบุคคลทั่วไป ที่พระพุทธองค์แสดงไว้ส่วนมาก จะยึดไว้ในประโยชน์ปัจจุบัน และประโยชน์ในอนาคต ส่วนการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ นั้นเป้าหมายของการดำรงชีวิต เป็นการประพฤติพรหมจรรย์ของภิกษุที่พระพุทธองค์แสดงไว้ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบนั้น จึงกล่าวได้ว่า เป็นเป้าหมายสูงสุดของการบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังมีเป้าหมายรอง ๆ ลงไปอีกตามระดับของบุคคลนั้น ๆ ประพฤติปฏิบัติได้

๖. วิธีการดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์และพระภิกษุในพระพุทธศาสนานั้น มีหลากหลายวิธี แต่ทุกวิธีสามารถสรุปลงได้ในหลักการใหญ่ คือ หลักศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา เป็นการแสดงให้เห็นว่าหลักการหรือคำสอนของพระพุทธองค์นั้นเป็นเอกภาพหรือโยงใยเป็นเนื้อเดียวกัน ทั้งนี้เพราะมีเป้าหมายร่วมกันหรือมีเป้าหมายเดียวกัน คือความดับทุกข์หรือความพ้นทุกข์ แต่ว่าจะดับทุกข์หรือพ้นทุกข์ในระดับใดเท่านั้น

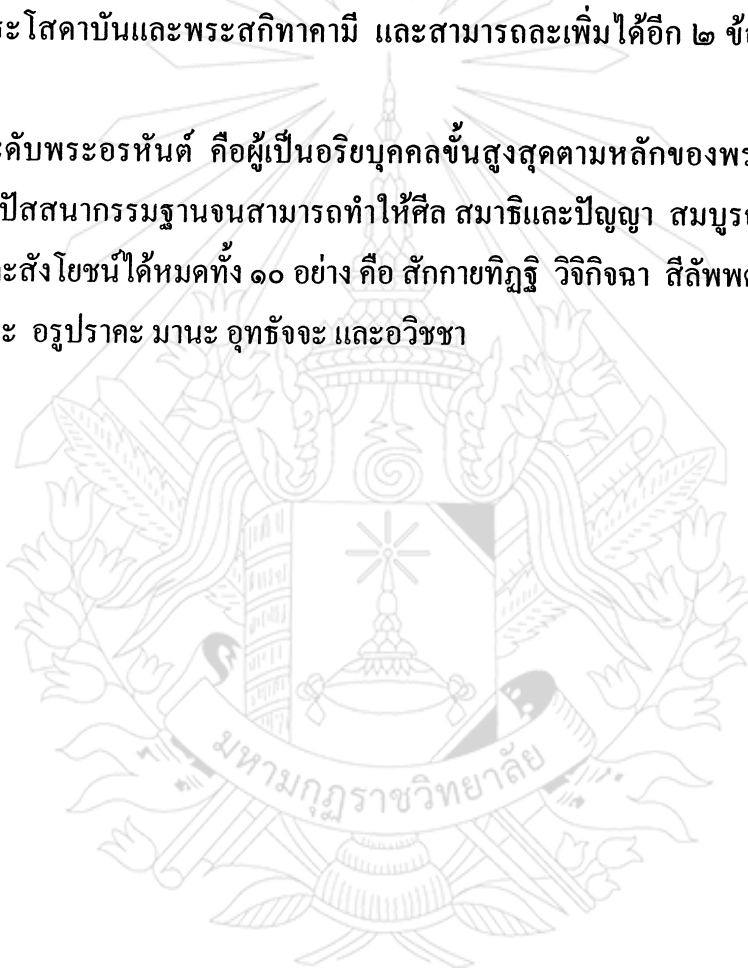
๗. เกณฑ์กำหนดบุคคลทั่วไปที่เป็นบัณฑิตนั้น เริ่มต้นจากการที่สามารถงดเว้นความชั่วที่มีผลกระทบต่อสวัสดิภาพของตนเอง และผู้อื่นตามโครงสร้างของศีล ๕ ตามหลักศีล ๘ หลักกุศลกรรมบถ หลักของบุญกิริยาวัตถุ เป็นต้น โดยเฉพาะหลักการของศีล ๕ ซึ่งเป็นพื้นฐานของศีลทั้งหมด มีศีล ๘ ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ ของภิกษุก็มีพื้นฐานมากจากศีล ๕ ทั้งหมด และในทางพระพุทธศาสนามี ๒ ลักษณะ คือ หลักศีลธรรมของคฤหัสถ์ คือ เบญจศีล เบญจธรรม และหลักศีลธรรมของภิกษุสงฆ์ คือ พระธรรมวินัย

พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา และสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาส

๒.ระดับสภิกาคามี คือผู้เป็นอริยบุคคลที่สูงกว่าระดับโศคาบัน ซึ่งเป็นผู้ประพาศิในระดัปลได้สมบูรณั ประพาศิในระดัปลสมาธิและปัญญาได้พอประมาณ เป็นพระอริยบุคคลประเภทที่ ๒ ที่สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ เหมือนกับพระอริยบุคคลชั้นโศคาบัน

๓.ระดับอนาคามี คือผู้เป็นอริยบุคคลชั้นที่ ๓ เป็นผู้บำเพ็ญเพียรจนสามารถละสังโยชน์เบ็องต่ำที่เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๕ อย่าง คือ เป็นผู้สามารถละได้ใน ๓ ข้อ เหมือนกับพระโศคาบันและพระสภิกาคามี และสามารถละเพิ่มได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ และปฎิฆะ

๔.ระดับพระอรหันต์ คือผู้เป็นอริยบุคคลชั้นสูงสุดตามหลักของพระพุทธศาสนา เป็นผู้บำเพ็ญเพียรวิปัสสนากรรมฐานจนสามารถทำให้ศีล สมาธิและปัญญา สมบูรณัพร้อมทั้งสามอย่าง และสามารถละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส กามราคะ ปฎิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

บทที่ ๕

สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ บทสรุป

การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา และเพื่อศึกษาวิเคราะห์การดำรงชีวิตของบัณฑิตในคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยที่การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา พบว่ามี การดำเนินชีวิตของบัณฑิตอยู่ ๒ กลุ่ม คือ การเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิต และการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไป และการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่ม ก็สามารถสรุปลงได้ในหลักการของไตรสิกขาและหลักการของบุญกิริยาวัตถุ ๓ ที่พระพุทธองค์ได้วางหลักการให้ดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตไว้ให้ทั้ง ๒ กลุ่ม ให้ได้นำไปประพฤติปฏิบัติ

หลักการของการดำเนินชีวิตสำหรับภิกษุผู้เป็นบัณฑิตในพระพุทธศาสนา คือ หลักไตรสิกขา โดยสรุป ดังนี้

๑. การดำเนินชีวิตตามหลักศีลสิกขา หมายถึงการรักษาศีลด้วยการสำรวมกายวาจาให้เรียบร้อยเพื่อการชำระตนให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สามารถขจัดกิเลสอย่างหยาบได้ อันได้แก่ศีลของภิกษุทั้งที่มาในพระปาฏิโมกข์และนอกพระปาฏิโมกข์

๒. การดำเนินชีวิตตามหลักจิตตสิกขา คือการฝึกจิตด้วยการพัฒนาจิตใจให้เป็นสมาธิตั้งแต่มั่นอุปปจารสมาธิ กระทั่งถึงอัปปนาสมาธิ เพื่อขจัดกิเลสอย่างกลาง เช่น นิรวณ ซึ่ง เป็นเครื่องกีดกันความเจริญแห่งจิตของตน เป็นต้น

๓. การดำเนินชีวิตตามหลักปัญญาสิกขา คือการพัฒนาปัญญาสามารถรู้เท่าทันสภาพจิตพิจารณาเห็นแจ้งทุกสิ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงเห็นความเกิดและดับของสังขารทั้งหลาย โดยสรุปก็คือเห็นไตรลักษณ์ในสังขาร กระทั่งสามารถขจัดกิเลสอย่างละเอียดคืออนุสัยที่อยู่ในจิตได้

หลักการดำเนินชีวิตตามหลักไตรสิกขา เป็นหลักการสำหรับภิกษุ ซึ่งเป็นผู้ไม่ครองเรือน วัตถุประสงค์ที่ให้ภิกษุดำเนินชีวิตตามหลักการของไตรสิกขานี้ มิใช่เพื่อลาภผลทางวัตถุ หรือผลทางจิตใจเพียงขั้นศีล หรือสมาธิและญาณทัสสนะเท่านั้น แต่เพื่อผลทางจิตใจขั้นเจโตวิมุติ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ คือ ความพ้นทุกข์

หลักการดำเนินชีวิตตามหลักบุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็นหลักการดำเนินชีวิตสำหรับบุคคลทั่วไป ที่เป็นบัณฑิตที่เป็นหลักกลาง ๆ หรือผู้ที่ยังครองเรือน ได้แก่

๑.หลักทาน หมายถึงการให้ หรือการเสียสละสิ่งของที่เป็นปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ซึ่งเรียกว่าอามิสทาน นอกจากนั้น ก็มีการให้ทานอีกแบบคือ ธรรมทาน คือการให้ธรรม กล่าวคือการสั่งสอนให้คำแนะนำผู้อื่นให้ทราบข้อวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นการให้เพื่อหวังให้เขาได้บรรลุธรรม

๒.หลักศีล คือเป็นหลักการดำเนินชีวิตตามกฎระเบียบของสังคม หรือเป็นข้อปฏิบัติ ซึ่งบุคคลทั่วไปจะต้องมีและรักษาจึงจะทำให้เกิดความสงบ เกิดความสุขขั้นพื้นฐานของการดำเนินชีวิต ซึ่งมีศีล ๕ ศีล ๘ และหลักกุศลกรรมบถ เป็นต้น

๓.หลักภาวนา คือการฝึกจิต การฝึกจิตเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไป เพราะว่าถ้าตั้งจิตไว้ผิดจะนำความเสียหายร้ายแรงมาให้อย่างมากมาย ยิ่งกว่าศัตรูหรือโจรผู้ร้ายที่จะก่อให้เกิดความเสียหายเสียอีก เพราะจิตนี้เป็นสิ่งที่จะทำให้เกิดการกระทำต่าง ๆ ทั้งดีและชั่ว เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้วางหลักการชำระจิตของบุคคลผู้เป็นบัณฑิตทั่วไปไว้ คือ อนุสสติ ๖ การเจริญอานาปานสติ การเจริญภาวนามรณานุสสติการเจริญพรหมวิหาร เป็นต้น

แต่เมื่อก้าวโดยรวมแล้ว การดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับภิกษุ และการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตสำหรับบุคคลทั่วไปนั้น ก็คือการดำเนินชีวิตตามหลักคุณธรรมที่บัณฑิต หรือคนดีในระดับนั้น ๆ จะพึงมีนั่นเอง บุคคลที่ดำเนินชีวิตไปตามธรรมเช่นนี้ พระพุทธศาสนาเรียกว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ และผลที่ได้รับจากการดำเนินชีวิตแบบบัณฑิตทั้ง ๒ กลุ่มนั้น สรุปได้เป็นผลได้ ๓ ระดับ คือ

๑. ผลในปัจจุบัน (ทิฐฐัมมิกัตถะ) ผลหรือประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในชีวิตปัจจุบัน โดยเฉพาะทางด้านวัตถุและสังคม ได้แก่ ความสรรเสริญ เกียรติยศ ชื่อเสียง เป็นต้น

๒. ผลในอนาคต (สัมปรายิกัตถะ) ผลหรือประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นในภายภาคหน้า การมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นด้วยการถือกำเนิดในภพที่ดี อันเรียกว่าสวรรค์ เป็นต้น โดยเฉพาะชาวพุทธผู้มีความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ย่อมจะตั้งใจดำรงตนอยู่ในศีลธรรมที่ดีงาม

๓. ผลขั้นสูงสุด (ปรมัตถะ) ผลหรือประโยชน์ขั้นสูงสุด คือมีจิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความครอบงำของกิเลส สามารถทำจิตใจให้ปลอดโปร่งผ่องใสได้ตลอดเวลา แม้จะมีอารมณ์เข้ามากระทบก็ไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง แต่โปร่งโล่งปราศจากทุกข์ ซึ่งหมายถึง นิพพาน อันเป็นจุดหมายที่สำคัญสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา ถึงยังห่างไกลจากการที่จะได้บรรลุถึงนิพพาน แต่ก็ยังนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ผู้ดำรงตนเองแบบบัณฑิตสามารถเข้าใกล้จุดมุ่งหมายนี้เข้าไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นหลักการดำรงชีวิตที่ถูกต้องสำหรับบุคคลทั่วไป เพราะไม่ได้ละทิ้งจุดมุ่งหมายสูงสุดไปเสียเลยทีเดียว

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการศึกษาวิเคราะห์ ในสถานการณ์ปัจจุบันที่สังคมเต็มไปด้วยปัญหามากมาย แนวคิดเรื่องการดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนา สามารถใช้ในการแก้ปัญหาให้กับบุคคลและสังคมได้ เพราะบุคคลที่ดำรงตนแบบบัณฑิตจะไม่สร้างปัญหาให้เกิดขึ้นกับตนเองและสังคม แต่ก็พร้อมที่จะมีความสามารถแก้ปัญหาต่างๆ ด้วยความรู้และปัญญาได้เป็นอย่างดี ผู้ดำรงชีวิตแบบบัณฑิตจะเป็นผู้มีคุณธรรมภายในใจที่คอยควบคุมให้การแสดงออกทางกาย วาจา เป็นที่ยอมรับและสรรเสริญของสังคม และทำให้สังคมเป็นไปอย่างมีกฎเกณฑ์ มีระเบียบ ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่น จึงทำให้มีโอกาสได้รับผลในการดำรงชีวิตในสังคมปัจจุบันได้อย่างมีความสุข และยังส่งผลดีต่อบุคคลอื่นในสังคมอีกด้วย โดยตระหนักถึงคุณธรรมจริยธรรม และลักษณะความสำคัญของบัณฑิตไว้ แต่ถ้าคนสังคมในปัจจุบัน ได้นำเอาแบบอย่างการประพฤติปฏิบัติตนแบบบัณฑิตมาใช้ในชีวิตประจำวัน ได้ก็จะเป็นผลดีโดยรวม คือ

๑. ประพฤติตนตามหลักการของศีล ๕ เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตประจำวัน
๒. ให้การสงเคราะห์อันเป็นประโยชน์แก่สังคมด้วยความเมตตากรุณา
๓. ปลุกจิตสำนึกของเยาวชนไทยให้เป็นแบบอย่างที่ดีโดยใช้หลัก ทาน ศีล และภาวนา

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้พบว่า การดำรงชีวิตแบบบัณฑิตในคำสอนพระพุทธศาสนานั้น ผู้วิจัยคิดว่ามีหลายประเด็นที่เกี่ยวกับชีวิตของบัณฑิตที่น่าจะนำไปศึกษาวิจัยให้กว้างขวางออกไป ซึ่งจะเป็นการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงประยุกต์ที่จะเป็นประโยชน์ต่อสังคมในวงกว้าง โดยที่ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่น่าสนใจในการที่จะนำไปศึกษาวิจัยต่อไปเช่น

๑. การศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติธรรมแบบบัณฑิตในพระไตรปิฎก
๒. การศึกษาเชิงวิเคราะห์การปกครองแบบบัณฑิตในพระไตรปิฎก
๓. การศึกษาเชิงวิเคราะห์การบริหารงานแบบบัณฑิตในพระไตรปิฎก

บรรณานุกรม

๑. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

๒. ข้อมูลทุติยภูมิ

๑) หนังสือทั่วไป

กรมหลวงวชิราวุธวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า. **ธรรมานุกรม ประมวลจากพระนิพนธ์.**

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

เดือน คำดี. **ศาสนศาสตร์.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จูตคุณ โณ). **อุดมมงคลในพระพุทธศาสนา เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๖.

_____ .**บทอบรมสมธิกาวนา หลักสูตรขั้นต้น.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____ .**พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____ .**พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระเทพดิลก (ระแบบ จูตญา โณ). **หลักมงคล ๓๗ ประการ ธรรมเพื่อความสวัสดิ์ในที่พึงปรอง.** กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรคแปลภาค ๑ และภาค ๒ ตอน ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ .**มงคลตัดที่ปณีแปล เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร : บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๓๕.

สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี). มงคลในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๔.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช(เจริญ สุวฑฺฒโน). ตนอันเป็นที่รักยิ่งของตน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗.

_____การศึกษาเพื่อความเป็นคนที่สมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๒.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒.

แสง จันทร์งาม. พุทธศาสนาวิทยา. กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ, ๒๕๑๔.

สุเชาว์ พลอยชุม. “เอกสารประกอบการบรรยายพุทธปรัชญาในสุดตันตปิฎก”. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖. (อัครสำเนา)

๒. วิทยานิพนธ์

พระมหาสุภวิชญ์ วิราม. “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องกัลยาณมิตรตามหลักพุทธ จริยศาสตร์ ทัศนะของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายของโรงเรียนวัดปากน้ำวิทยาคมและโรงเรียนสุวรรณพลับพลาพิทยาคมกรุงเทพมหานคร”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๕.

พระมหาทองพูล ปกสุสโร(นางวงศ์). “บัณฑิตในอุดมคติตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระครูประโชติโพธิธรรม (ไชยรัตน์). “ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของพาลกับบัณฑิตในพระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระบุญเรือง ฐิตธมฺโม (สุทธิชัย). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีวิธีแก้ปัญหของพระพุทธเจ้า”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

ประโยชน์ สังกัดิน. “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการของการพัฒนาตนตามแนวคำสอนในมงคลสูตร”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕.

ประวัติของผู้วิจัย

- ชื่อ** พระบุญช่วย จันทสาโร (หอมไฉย)
- วัน/เดือน/ปีเกิด** ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕
- ชาติภูมิ** บ้านเลขที่ ๘๖๑/๑ ตำบลนครนายก อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก
- ที่อยู่ปัจจุบัน** วัดธรรมาภิรตาราม แขวงถนนนครไชยศรี เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร รหัสไปรษณีย์ ๑๐๓๐๐
- ประวัติการศึกษา**
- พ.ศ. ๒๕๑๕ สำเร็จการศึกษาแผนกธรรม นักธรรมเอก
 - พ.ศ. ๒๕๓๒ สำเร็จประโยคครูพิเศษมัธยม (พ.ม.)
 - พ.ศ. ๒๕๔๐ สำเร็จการศึกษาพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ) รุ่นที่ ๔๓ / ๒๕๓๗
- ประสบการณ์การปฏิบัติงาน**
- พ.ศ. ๒๕๒๐ ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม สำนักวัดโพธิ์นายน จังหวัดนครนายก
 - พ.ศ. ๒๕๒๕ ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมสำนักเรียน วัดธรรมาภิรตาราม เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร

ข้าพเจ้านี้
 ใจจริงขอเป็นสมบัติของของสงฆ์

ผู้ให้พินัยกรรม
 ไม่สมควร

โปรดนำมาส่งที่แผนกหอสมุดสงฆ์
 พระพุทธเจ้า